

Анатолій
ПОНОМАРЬОВ

ЕТНІЧНІСТЬ ТА ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Курс лекцій

Допущено
Міністерством освіти України

*Навчальний посібник
для студентів вищих
навчальних закладів*

КИЇВ
«ЛИБІДЬ»
1996

С2:59
ББК 63.3(4Укр)я73
П563

Рецензенти:

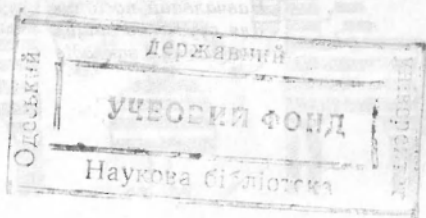
Володимир Борисенко, доктор історичних наук
Олександр Курочкін, доктор історичних наук

Видання рекомендовано Вченою радою Міжнародного наукового братства українських антропологів, етнографів і демографів та Вченою радою Українського педагогічного університету ім. Михайла Драгоманова

Головна редакція літератури з духовного відродження України та історично-філософських наук

Головний редактор *Світлана Головка*

Редактор *Наталія Черкаська*

П 0505000000-038 Без оголошення
224-96

ISBN 5-325-00615-0

© А. Пономарьов, 19

ЗМІСТ

Від автора	7
------------------	---

ПРИРОДА ЕТНІЧНОСТІ

<i>Лекція 1.</i> Поняття етнічності	9
<i>Лекція 2.</i> Етнографія слов'яно-української стародавності	20
Індоевропейська етномовна сім'я	20
Слов'яно-українська етнічність археологічних культур	34

ЕТНІЧНІСТЬ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

<i>Лекція 3.</i> Етнографія давньоруських племен	51
Етнічність ранньосередньовічної України.....	51
Традиційно-побутова культура давньоруського населення.....	67
<i>Лекція 4.</i> Етнічність історично-етнографічних регіонів.....	78
Природа регіональних утворень	78
Етнічна історія земель та регіонів	89
Історична етапність традиційної культури	120

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ГРУП УКРАЇНИ

<i>Лекція 5.</i> Формування національного складу населення	133
<i>Лекція 6.</i> Історія етнічності національних культур	152

ЕТНІЧНІСТЬ УКРАЇНЦІВ

<i>Лекція 7.</i> Етнічні характеристики історії українців	172
Історія імені народу	172

ТРАДИЦІЙНО-ПОБУТОВА КУЛЬТУРА

<i>Лекція 8.</i> Культура соціально-побутових відносин	187
<i>Лекція 9.</i> Система традиційних взаємин	199
Традиційна взаємодопомога	199
Побратимство та кумівство	203

<i>Лекція 10. Традиційні норми поведінки і дозвілля</i>	210
Звичаєві норми спілкування й дозвілля	210
Осередки громадського дозвілля	213
Колективні громадські трапези	218
<i>Лекція 11. Традиції народної матеріальної культури</i>	220
<i>Лекція 12. Матеріальна культура в системі звичаїв та обрядів</i>	245
Хронологія головних етнічних подій в Україні	265
Історично-етнографічна типологія населення України	268
Список рекомендованої літератури	269

ВІД АВТОРА

Ця книга — про історію українського народу, зацікавленість якою в нашому суспільстві пов'язана не тільки з прагненням осягнути історичний досвід, так необхідний для сьогодишнього державотворення, а й із внутрішньою потребою людей глибше зрозуміти свій родовід й духовні витоки нації, пізнати механізм єднання колись розрізнених племен й етнотериторіальних утворень у цілісну націю.

У науці усталився погляд на історію як на закономірну зміну суспільного та державного устрою, економічних і політичних систем, тобто переважно зовнішніх виявів фундаментальних історичних процесів. Поза увагою дослідників часом залишаються внутрішні потенції суспільства, зокрема його етнічних компонентів: нації, національних, етнічних та етнографічних груп. Тим часом за єднальну основу суспільства правлять саме етнічні системи, які, акумулюючи в собі багатовіковий народний досвід, є своєрідним вогнищем духовності. Позбавлене духовного життя суспільство втрачає сенс існування, а повноцінне духовне життя неможливе без гармонійної взаємодії етнічних систем. Буття всіх народів зливається в один спільний акорд всесвітньо-історичного життя людства тільки тоді, коли кожне є самобутнім звуком у цьому акорді: цілковито однакові звуки гармонії не створюють.

Ось тут і зав'язується вузол проблем: з одного боку, проблема одухотворення суспільства, а з іншого — осмислення феномена духовного та етнічного, власне, барвистості культурної картини народу України, багатонаціонального за своїм складом. Етнічна й етнографічна строкатість України саме і робить особливо актуальною означену тему для українських народознавців.

Усвідомити її авторові певною мірою допомогла студентська аудиторія, зокрема Українського педагогічного університету ім. Михайла Драгоманова, де читався курс етнічної істо-

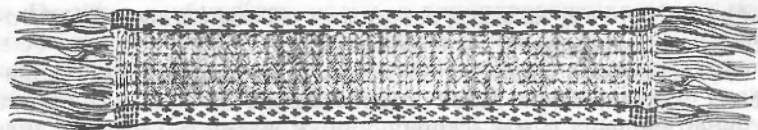
рії. Поглиблений інтерес молоді до свого прадавнього коріння, національних витоків, етнічної історії та до природи гармонії людства визначив саме таке спрямування курсу і водночас дав підстави сподіватися: духовність України не загине.

Студенти виявили інтерес і до загальнотеоретичних проблем народознавства, зокрема до розуміння механізму досягнення міжетнічної злагоди й осмислення природи гармонії людства. Розв'язати ці надзвичайно складні проблеми без розуміння феномена етнічності неможливо, як неможливо осягнути природу нашої історії, культури, свідомості і, отже, наших історичних обривів. Адже етнічність — груповий феномен. Він формується як колективна традиція, що передається від покоління до покоління, виступаючи важливим ідеологічним засобом соціалізації індивіда в рамках групи його походження. Іншими словами, етнічність є не сумою індивідуального досвіду, а швидше узагальненим груповим досвідом минулих поколінь, котрий для поколінь наступних втрачає свій первісний сенс, перетворюючись на релігійноподібну ідею.

Таким чином, розуміння природи етнічності виходить далеко за межі суто пізнавальних інтересів, окреслюючи підґрунтя і сьогодишнього національного життя. Воно дозволяє сформулювати, зокрема, загальний принцип етнічного єднання: «Люди не живуть разом просто для того, аби бути разом. Вони живуть разом, аби робити щось спільне». Як складалось це спільне протягом тривалої нашої історії, як формувалася сама природа етнічності на українському ґрунті — питання, що стали стрижневою основою даного курсу лекцій.

У його підготовці автор відчував велику зацікавленість і постійну підтримку багатьох вчених та наукових організацій.

Тож особлива вдячність автора всім небайдужим до минулого, сьогодення та майбутнього України; тим, хто підтримував працю над першою розвідкою про її етнічність: колективу відділу етнології Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. Максима Рильського НАН України, викладачам і студентам історичного факультету Українського педагогічного університету ім. Михайла Драгоманова, Міжнародному науковому братству українських антропологів, етнографів і демографів, співробітникам видавництва «Либідь», завдяки яким ця книга побачила світ, а також рецензентам Володимиру Борисенку та Олександрі Курочкіну, картографу Надії Пасюк, художнику Зінаїді Васіній.

ПРИРОДА ЕТНІЧНОСТІ

Лекція 1

ПОНЯТТЯ ЕТНІЧНОСТІ

Етнічність — категорія синкретична (неподільна). *Вона означає складну систему суспільних відносин, що зв'язує особу як носія етнічних ознак (етнофора) з її етнічним середовищем: родиною, сусідством, громадою, етнічною групою, нацією чи суспільством загалом.* Інакше кажучи, етнічність — це вся багатобарвність культурної картини народу або народонаселення держави.

Поняття етнічності формувалося як результат наукового осмислення розмаїття етнокультурних явищ. У сучасній етнографічно-антропологічній науці склалися дві основні концепції, два типи розуміння феномена етнічності, як і всіх його похідних — етнічної спільності, етносу, етнічних груп, етнології й нації: *примордіалістська* (або первинна) та *конструктивістська*.

Примордіалістська, властива традиційному народознавству, зокрема й українському, сформувалася на ідеях романтизму кінця XVIII — початку XIX ст. як певна реакція на процеси національно-культурного відродження й загального національного піднесення. Аби виразніше відтінити ці процеси, надавши їм певної пріоритетності, їх зазвичай ідеалізували та міфологізували, надто перебільшуючи їхнє справжнє значення. Водночас така міфологізація етнічності правила за каталізатор етнонаціональних процесів, зокрема творення національної самосвідомості. Отже, в практичній площині примордіалістська позиція прискорювала формування національних держав.

Гносеологія (теорія пізнання) примордіалізму ґрунтується на визнанні етнічності як об'єктивної реалії, тобто первинної властивості людини й людства, що сформувалася історично чи навіть закладена в генетичному коді. Відповідно до цього формувалося поняття *етнічна спільність* (етнос, народ). *Цим терміном позначається група людей, члени якої мають спільну назву, елементи культури, міф про спільність походження та*

спільну історичну пам'ять, асоціюють себе зі спільною територією і наділені почуттям солідарності.

Не вдаючися поки до наукових коментарів цього визначення, обмежимося лише констатацією: кожна з прикмет етнічної спільності має історичну обумовленість і наукове підтвердження. Деяко дискусійною, однак, залишається теза про біосоціальну природу етнічності, принаймні в тому вигляді, як її розуміли Ван ден Берг або Лев Гумільов. Вони тлумачили етнічність як «розширену форму спорідненого відбору та зв'язку», як своєрідний інстинктивний імпульс, закладений у генетичному коді ще на ранній стадії людської еволюції, коли цей імпульс потрібний був для розпізнання членів своєї спорідненої групи або свого роду. Еволюція людських спільностей зумовила еволюціонування також інстинктивного імпульсу: на родовій стадії він був способом індивідуального виживання; на стадії формування етносу («етносоціального організму») — способом кодування етнічної культури, власне, способом виживання етносу; на етапі становлення нації як вищого типу етносу — засобом прилучення до національно-державних цінностей, тобто засобом творення національної держави.

Конструктивістська концепція розуміння феномена етнічності — найхарактерніша для західних етнологів — постала в 60-х роках нашого століття як реакція на процеси національно-культурного відродження та зародження етнічного сепаратизму. В Україні вони починають виявлятися лише тепер, отже, природно, набуває популярності конструктивістська етнологічна концепція, потрібна, насамперед, як інструмент для побудови громадянського (а не етнонаціонального) суспільства, для якого характерний високий ступінь автономності особи.

Гносеологічна основа конструктивізму — заперечення природності, генетичної заковданості етнонаціональних ознак. Прихильники цієї концепції не визнають нації за біосоціальні організми, вважаючи їх надуманими, вигаданими, створеними завдяки зусиллям інтелектуалів, що їх П. Боурді називав «професіоналами уявлень»: політиків, науковців, письменників, усіх, хто спроможний поширювати розумову продукцію на масовому рівні.

Інструментом такого поширення і конструктивісти, і примордіалісти вважають поняття національної приналежності — щоправда, розуміючи його по-різному. Для примордіалістів національна приналежність — це постійний внутрішній поклик, випробування людини на причетність і лояльність до свого етнічного колективу; для конструктивістів — це результат соціалізації та виховання, своєрідний засіб для пристосування й орієнтації в багатомірному етнічному світі, а часто — механізм досягнення етносоціальних цілей.

Помітна розбіжність, навіть взаємозаперечення таких поглядів на етнічність не взаємовиключають, а швидше доповнюють один одного, бо, по суті, відтіняють різні грані етнічності. Позиція примордіалістів ґрунтується на поглибленій увазі до внутрішньої сутності етнічності, це спроба осмислити саме ество етнічної спільності, в тому числі нації; позиція конструктивістів має на меті створити механізм досягнення міжетнічної та міжнаціональної злагоди.

Різна спрямованість концепцій обумовлює відмінність системи понять і спробу осмислення феномена етнічності. Конструктивісти, наприклад, використовують такі визначення, як *етнічна категорія*, *етнічна група* та *етнонація* — своєрідні покажчики структури і стану багатомірного суспільства. *Етнічна категорія* позначає групи людей зі схожими характеристиками: однаковою мовою, релігією, звичаями, географічним походженням, расою. *Етнічна група* охоплює носіїв ціннісних орієнтацій на причетність до етнічної, етнографічної або соціальної групи. *Етнонація* — це етнічна група, що домагається особливого політичного статусу й визнання своїх особливих прав.

Кожне суспільство має у своєму складі всі названі одиниці, співвідношення між якими визначає етносоціальну ситуацію. Мобілізувати національні процеси може тільки етнонація як найзорганізованіша і найактивніша етнічна група. Натомість етнічні категорії — найконсервативніші й тому найменш мінливі утворення.

Етнічні групи можна трансформувати, регулювати й навіть зруйнувати, тоді як етнічні категорії надзвичайно пристосовані до політичного тиску. Однією з найразючіших історичних помилок у контролі над етнічністю була політика асиміляції соціально усталених етнічних категорій у більш широкі культури. Особливо яскраво це помітно на українському ґрунті завдяки великому етнічному й етнографічному розмаїттю населення і наявності в його складі всієї етнічної системи: етнічних категорій, етнічних груп та етнонації.

З цього випливає ґрунтовний висновок про тісний взаємозв'язок етнічного й соціального. Він виявляється у двох аспектах: силу та форму вияву етнічного визначає не етнічна самосвідомість, а суспільне буття; етнічна історія завжди пов'язана з соціальною, оскільки в основі обох лежать групові інтереси. Наявність етнічних груп характерна для більшості суспільств, отже, завжди є ризик конфлікту менших етнічних груп із більшими й особливо з домінуючими.

Рушійні сили етнонаціональних процесів по-різному виявляються в окремих етнічних величинах. Етнічні категорії спроможні бути лише тлом етнічного життя, хоча їм також

властива боротьба за задоволення соціально-економічних або культурних інтересів. Етнічні групи мають довготривалі базисні та надбудовні умови життя, оскільки вони живуть інтересами не тільки майбутнього, а й минулого. Звідси — широкий спектр можливостей матеріального і культурного самовираження для членів етнічної групи. Ще більші можливості має етнонація — вона здатна забезпечити політичне самовираження. Тому для неї набуває особливої актуальності гасло самовизначення.

Такої доктрини дотримуються всі етнічні величини, проте вкладають у неї різний зміст. Якщо етнонація розуміє її цілком політично, то нечисленні етнічні групи — як право на культурне й духовне самовираження: політична та економічна незалежність їм, звичайно, не вигідна. Світова практика влаштування національного життя підтверджує таку теоретичну схему, отож, вона може правити за орієнтир для країн із багатонаціональним населенням, в тому числі й для України.

А втім, етнокультурно одноманітних і поготив етнічно «чистих» народів і суспільств практично не буває. Можна говорити лише про ступінь етнічності, але не про її відсутність, бо ж етнічність визначається логікою внутрішнього її розвитку, підсилюючись розмаїттям природних та історичних умов.

У самій природі етносу заховується складність його структури, що охоплює цілу низку таксономічних одиниць, взаємодія між якими забезпечує його усталеність і цілісність. Спрощення етнічної структури призводить до його деградації або й руйнації. Складність структури етносу зумовлює також і розмаїтість його культури. Навіть у межах одного етносу вона становить цілу систему підпорядкованих елементів: загальнолюдських і власне етнічних, тільки даному етносові притаманних, загальноетнічних і локальних, внутрішніх і зовнішніх. Усі вони перебувають у складному діалектичному взаємозв'язку, виконуючи двоєдині функції: етноінтеграційну й етнодиференційну.

Етнорозрізнявальні функції культури мають як природні, пов'язані з логікою розвитку етносу, так і історичні причини. Несхожими між собою можуть бути субетнічні одиниці, етнографічні групи, етносоціальні утворення або ж регіональні чи зональні варіанти, що формувалися в дещо інших природних, історичних та соціально-економічних умовах.

Для етнічної культури українського народу це особливо характерно, оскільки силою історичних обставин в його масив часто вклинювалися іншоетнічні компоненти. Це було, поперше, наслідком переселення народів, котрі, перетинаючи Україну, залишили серед її населення чужорідні культурні риси та етнічні субстрати. По-друге, давалася взнаки тривала

колонізація окремих частин України сусідніми державами: Великим князівством Литовським, Річчю Посполитою, Угорщиною, Австрією, Румунією, Туреччиною, Росією, Чехо-Словаччиною. Ця колонізація, територіально роз'єднуючи український народ, стримувала його етнокультурну консолідацію, поглиблюючи водночас локалізацію культури. Адже кожна держава, що захопила певні українські землі, відрізнялася й політичним устроєм, і соціально-економічним розвитком, і конфесією.

Зональність етнічної культури спричинена також природною взаємодією українців із сусідніми народами: росіянами, білорусами, молдаванами тощо. Виникали етнокультурні варіанти, що в усіх периферійних частинах України становили суцільне міжетнічне пограниччя, яке начебто захищало основний її етнічний масив від руйнації. Завдяки їм етнічне ядро не руйнувалося, хоча і вбирало іншоетнічні компоненти. Діяв внутрішній механізм, який через систему етнічних стереотипів та їх угруповань — традицій — запобігав вивітрюванню етнічності. *Під традицією* (буквально — передавання, переказ, легенда) *слід розуміти процес трансмісії (передавання) культури або культурної спадщини; це своєрідні історично вироблені форми поведінки, які регулюють взаємини між людьми, етнічними групами та етносами.*

Головним каналом передавання етнокультурної спадщини є пам'ять (для етносу загалом — колективна пам'ять), свідомо та генетично, і саме через це традиції завжди етнічні. Хоч би як всотував етнос іншоетнічні компоненти, він майже обов'язково збереже своє культурне ядро, оскільки система етнічних традицій перетворить і засвоїть чужорідні вкраплення. Тобто, приймаючи іншоетнічні запозичення, етнос чи його окрема група або усвідомлюють їх як свої, або сприймають у суто зовнішніх виявах. Саме тому вони ніколи не перешкоджають міжетнічним контактам. Виняток становлять лише мова (яка виконує й етнооб'єднавчі, й етнороз'єднувальні функції) та релігія (яка завжди була і певною мірою залишається тепер головним етнороз'єднувальним бар'єром).

Релігія як поважний етнороз'єднувальний чинник часом може протиставити також окремі етнічні групи в межах одного етносу. Так сталося і з українцями. Це пов'язано з розколом християнського світу: по один бік опинилися українці східнохристиянського (православного) віросповідання, по інший — західноримського (католицького). І хоча спершу релігійні та етнічні процеси прямували в одному річищі, надалі процес національної консолідації ускладнювався протиборством релігій; його гаслом була чистота віри, власне, боротьба за пра-

вославному віру, ототожнена з боротьбою проти спольщення, покатоличення та помусульманення.

Пізніше релігійне протиборство, принаймні в межах України, послабилося, залишивши, проте, етнокультурні відмінності. Вони виявилися у формуванні двох великих історично-культурних областей — західної та східної, з двома відповідними типами ментальності, національного характеру і національної культури. Щоправда, ці відмінності вписуються в межі єдиної етнічної культури українців: хоч як суттєво різняться між собою історично-культурні області, переважають усе-таки спільні етнічні риси, забезпечуючи функціонування етносу як цілісної системи.

Проте така цілісність досягається завдяки взаємодії й навіть протиборству регіональних, зональних і локальних культур, окреслюючи самобутній образ етнічної культури, а відтак і етносу. Строкатість субетнічних утворень закладена в самій природі його творення. Хоча вона є внутрішньою рисою етносу, однак завжди коригується зовнішніми чинниками: чи то природними, чи соціально-економічними, чи історичними.

Для українського етносу особливе значення мали саме історичні події. На цьому тлі відбувалися самобутні етогенетичні процеси, в яких брали участь практично всі національні групи, що нині живуть на території України. Кожен із народів, що належав колись до єдиної етномовної сім'ї індоєвропейців, почав самостійно торувати свій шлях у історії, розселяючись по різних землях, аби через 6—7 тис. років опинитись у спільній державності та єдиному народі на території, що колись була ядром спільної прабатьківщини.

У принципових своїх рисах етнічна історія повторюється, відтворюючи і складність етнічності; історія свідчить, зокрема, про багатогамність етнічності вже на момент її формування, коли вона становила компоненту метаєтнічної культури, якою, зокрема, була індоєвропейська культура. Аналіз її структури дозволяє спростувати позицію деяких науковців, ніби культурна спільність була притаманна лише етносам родоплемінної доби на тій підставі, що така культура функціонувала на обмеженому просторі. Збільшення етнічних спільностей порушувало просторову одноманітність культури, утворюючи локальні видозміни. Спираючись на закони творення культури та на логіку історичного її розвитку, можна стверджувати, що посправжньому однорідних культур ніколи не було і, по суті, бути не може; одноманітність культур може бути лише відносною. Це підтверджує вся історія етносів та етнічних культур.

Історія етнічної культури формується в системі надзвичайно різноманітних об'єктивних чинників, які в різний час діють на неї по-різному. Серед основних можна виді-

лити такі: особливості природних умов, розселення й міграції, колонізації, завоювання, взаємодія культур.

Природне середовище — найважливіший фактор виникнення і функціонування етносу, істотно впливає на його культурне обличчя, риси характеру й ментальність. Тісно залежна від природних умов діяльність людей визначає найбільші етнокультурні одиниці в структурі етнічності — господарсько-культурні типи. *Цим терміном позначаємо комплекс особливостей господарства і культури, який складався історично у різних народів, близьких за соціально-економічним розвитком.*

За характером і рівнем розвитку господарства та пов'язаної з ним культури можна виділити три найбільші господарсько-культурні типи, характерні для різних періодів історії людства. Перший, найархаїчніший, виник ще за пізнього палеоліту і пов'язаний із присвоюванням продуктів діяльності (збиральництвом, полюванням, мисливством); другий, пов'язаний із продукційним, але примітивним господарством (мотичне землеробство, кочове скотарство), за часом припадає на 8—9 тис. до н. е.; третій, пов'язаний зі зрошувальним землеробством, кочовим та осілим скотарством, сформувався внаслідок суспільного поділу праці наприкінці доби бронзи і на початку залізного віку.

У межах окремих господарсько-культурних типів формувалися *історично-культурні області як результат історичного розвитку сусідніх споріднених або й і неспоріднених народів, у яких внаслідок тривалого спілкування виникали схожі риси в культурі й господарстві.* Структура історично-культурних областей надзвичайно строката, а в історичному плані дуже мінлива, тому їх доцільніше розглядати в контексті аналізу історичних форм культури, до яких ми ще будемо звертатися.

Попри розмаїття історично-культурних областей, зумовлене багатством природних умов, на території сучасної України, як і чималої частини Східної Європи, склалися достатньо схожі господарсько-культурні типи. Близькість природних умов, насамперед у степових і рівнинних областях, унеможливили великі відмінності. Цю закономірність відзначав свого часу відомий історик С. М. Соловйов. Одноманітність природних форм, писав він, виключає області прихильності, веде населення до одноманітних занять; одноманітність занять викликає одноманітність у звичаях, вдачі, віруваннях; однаковість звичаїв і вірувань виключає ворожі сутички; однакові потреби вказують схожі засоби до їх задоволення, — і рівнина, хоч яка велика, хоч яка різноплемінна, рано чи пізно стає областю однієї держави...

Висловлена думка надто прямолінійна і дещо тенденційна,

проте головна ідея, що природа якоюсь мірою визначає державний устрій, має сенс. Східна Європа не стала єдиною державою за скіфських часів, майже до самого кінця I тис. н. е. була мішаниною численних племен і племінних союзів, що розмовляли багатьма мовами. Проте шойно з'явилися соціально-економічні умови для виникнення великої держави, Київська Русь із надзвичайною швидкістю поширилася на великому просторі, де проживали не тільки слов'янські, але й фінські, балтські, тюркські племена, а також залишки давніх фракійців, скіфів, сарматів. І таке поширення влади Києва, безумовно, полегшувала одноманітність східноєвропейської природи. Сприяла вона і розселенню східних слов'ян: не було потреби шоразу перетворювати господарсько-культурний комплекс, пристосовуючи його до нових умов життя, — адже вони на кожному новому місці були ті самі.

Певна заданість етнічних, ба навіть державних утворень природними умовами, мабуть, справді існує, хоча виявляється все ж таки на рівні глобальних позицій і загальних рис етнічності або держави і загальних природних характеристик. Тим часом на побутовому рівні такий взаємозв'язок чутливіший до місцевих особливостей. І тут має значення наявність лісів, річок та боліт, височин чи морського узбережжя.

На території України існують багаті природні передумови для господарських, культурних і етнічних регіональних відмінностей. Вони виявляються і в матеріальній, і духовній, і соціо-нормативній культурі, і в окремих рисах національного характеру. Не випадково, що вони зафіксовані в етнотопонімах: мешканці гір називають себе верховинцями, або горянами, мешканці долин — долинянами, рівнинних частин — полянами, або польовиками, лісистих місцевостей — поліщуками, а степової частини України — степовиками.

Природа місцевості обумовлювала не тільки назви окремих груп населення, а й спосіб життя й ментальність. Горяни, скажімо, через деяку ізольованість і обмежене спілкування стриманіші й мовчазніші, ніж долиняни; степовикам, мешканцям узбережжя морів і річок особливо притаманний дух заповзятливості.

Про роль річок у формуванні своєрідних рис характеру дуже влучно писав В. О. Ключевський. Річка, на його думку, виховувала відчуття порядку і громадянського духу в народі, дух заповзятливості, звичку до спільної, артільної дії, зближувала розкидані частини населення, привчала відчувати себе членом суспільства, спілкуватися з чужими людьми, спостерігати їхні звички й інтереси, обмінюватися товаром і досвідом. Втім, не менший вплив на формування духу заповзятливості українців мав степ, виховуючи також волелюбність. Не дарма,

саме в степах України зародилися унікальні й суто етнічні явища — чумацтво та козацтво.

Міграції (переселення) населення — ще один важливий чинник виникнення й консолідації етнічних спільностей, а також урізноманітнення етнічності. Власне, лише міграції й спричинюють багатонаціональний склад населення. З цього погляду не є винятком і населення України, що формувалося завдяки як власним міграційним флуктуаціям — освоєнню незаселених земель, так і міграційним іншоетнічним потокам, які переходили через територію України.

Міжетнічні переміщення або нашарування були досить потужними ще за часів так званих археологічних культур, починаючи від межі II—I тис. до н. е. Зберігши інтенсивність, вони стали етнічно чіткішими в період Великого переселення народів. Саме тоді (у IV—IX ст.) через землі слов'ян-українців перекочувалися хвилі переселення народів різних етнічних і антропологічних типів: від IV ст. — гунів і аварів, у VII ст. — «аспарухових болгар» на Балкани, у IX ст. — угрів-мадярів у Дунайську низовину, у IX—X ст. — норвезьких вікінгів, а у XIII ст. — навала татаро-монголів. До них пізніше додалися іншоетнічні вкраплення сусідніх народів, що оселялися на окремих землях України: поляків, турків, кримських татар, румунів, угорців, литовців, росіян.

Кожне переміщення народів через Україну позначалося на її етнічному тілі. Це виявлялось у мовних запозиченнях, у перейманні деяких елементів матеріальної та духовної культури або у поповненні слов'яно-українського населення чужинними національними групами та іншоетнічними субстрастами.

Саме вони й зумовили розмаїття антропологічних типів українського населення, в своїй основі слов'янського. Людність Центральної України (Середня Наддніпрянина і Поділля), а також Слобожанщини зазнала впливу давнього ірано-скіфського та сармато-аланського морфологічного субстрату; населення південної Київщини, Черкащини та Полтавщини — певної монголоїдної домішки (передусім половецької). Мешканці північних Карпат і Закарпаття вирізняються найбільш європеїдним комплексом рис морфологічної будови, близьким до сусідніх слов'янських і деяких неслов'янських груп Центральної Європи та Балкан. Отже, у формуванні українського етносу відчувається вплив фракійського субстрату. Переважно європеїдна, насамперед слов'янська основа характерна і для населення Нижньої Наддніпрянини та Попруття (Буковини, Південної Полтавщини і Дніпропетровщини), проте з деяким долученням іранського субстрату. Населення Деснянщини та Задесняння (північної Київщини та Чернігівщини) виявляє

давні риси морфологічної будови з домішками балтського компонента, який, до речі, присутній у різних пропорціях і в деяких інших районах України: Волині, Прикарпатті, Західному Поліссі. Коріння цього вкраплення сягають ще неолітичної доби.

Другим різновидом міграцій населення України є *колонізація* вільних земель Степової України та Слобожанщини, пов'язана не тільки з міжетнічним змішуванням переселенців, а й з пристосуванням до інших природних умов, отже, творенням нових форм побутової культури. Втім, землі, які українське населення колонізувало в XVII—XVIII ст., були, власне, споконвічними українськими територіями, що їх час від часу захоплювали степові кочівники та кримські татари. Історична пам'ять зберігає цілу низку великих і малих припливів та відпливів української людності у цьому регіоні: відсування під натиском печенігів у X ст.— і новий рух у степи в середині XI ст., коли послабла печенізька орда; знову вплив наприкінці XI ст. під тиском половців — і знову повернення у XII ст. після занепаду половецької сили; монголо-татарська навала XIII ст., що принесла страшне знищення всьому українському Подніпров'ю, змінилася колонізаційними успіхами XIV—XV ст., коли орда знесиліла у міжусобицях; кримські спустошення кінця XV — першої половини XVI ст. своєю чергою змінив масовий селянський колонізаційний рух за участю козацтва наприкінці XVI—XVII ст. Він повторюється у XVIII і навіть у XIX ст., коли селяни-втікачі залюднюють величезні простори Причорномор'я, Бессарабії та Подоння.

«Усі ці зміни, колонізаційні хвилювання, флуктуації,— писав Михайло Грушевський,— мали величезний вплив на українську етніку, полишили глибокі сліди в фізіономії української народності. Вони протягом століть рядом таких пертурбацій неустанно вимішували українську людність, приводячи її до однаковіших форм. Найвиразніше це проявилось в мові: старі архаїчні діалекти вціліли лише на окраїнах, найменше зачеплених колонізаційними хвилями,— ці архаїзми можна зустріти в західному, гірському та північному поясах; решта українських діалектів мають вже пізнішу, новоутворену основу, яка значно відрізняється від давньої. Це новоутворення стало основою української мови і є результатом цього вимішування української людності, яке рідко де у якого народу мало місце в таких величезних розмірах».

Особливості колонізації південно-східного, степового, краю зумовили надзвичайно розмаїтий етнокультурний і антропологічний склад населення, що за всіма показниками відрізняється від інших регіонів України. В цьому своєрідному регіоні зустрілися різні культурні потоки: європейський і Великого

Степу, культурні субстрати практично всіх регіонів України, а також етнічні культури багатьох етносів. Тут побутує специфічна степова говірка; поширений нижньодніпровський, або південно-східний антропологічний, тип, що увібрив розмаїття морфологічних субстратів: ірано-скіфського, сармато-аланського, почасти монголоїдного, фракійського.

Військова колонізація — один з історичних чинників, що зумовив формування локальної культури в усіх інших регіонах України. Цей процес припадає в основному на XIV—XVIII ст., коли сусідні держави — Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Угорщина й Австро-Угорщина, Румунія, Росія — підпорядковували окремі українські землі, привносячи на них свої культурні, мовні й конфесійні цінності та своєрідний державно-адміністративний устрій. Етнокультурна картина колонізованих регіонів формувалася на трьох головних підвалинах: власному етнічному ґрунті, природних етнокультурних взаєминах з сусідніми народами та привнесених колонізаторами культурних цінностях. Як результат їхньої взаємодії утворювався регіональний тип культури, локалізація якої посилювалася значною ізольованістю колонізованих різними державами українських земель. Це стримувало консолідацію українського народу, формуючи різні етнокультурні та національні цінності, як і різні типи ментальності.

Структура етнічності, на формування якої впливали найрізноманітніші як внутрішні, так і зовнішні чинники, становить систему етнокультурних нашарувань різних історичних епох. Вузловими її складниками є індоєвропейська етномовна культура, археологічні культури слов'ян-українців, літописні племена Київської Русі, історично-етнографічні утворення та національні групи України.

Кожна з зазначених компонент своєю чергою складається з великої кількості менш значущих елементів, котрі охоплюють велике розмаїття регіональних, зональних та локальних варіантів, в цілому становлячи багатоваріативну, поліфункціональну та багатошарову ієрархічну систему.

Література: Дяченко В. Д. Антропологічний склад українського народу. К., 1965; Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. М., 1983; Тайлор Э. Б. Первобытная культура. М., 1989; Арутюнов С. А. Народы и культуры. М., 1989; Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период. Л., 1990; Бромлей Ю., Подольныи Р. Человечество — это народы. М., 1990; Грушевський М. Історія України-Руси. К., 1991. Кн. 1; Сеґеда С. П. У пошуках прашурів. Найдавніша людність України // Наука і суспільство. 1992. № 8, 9; Тишков В. А. Межнаціональные отношения в Российской Федерации. М., 1993; Поппер К. Відкриття суспільства та його вороги. Т. 1—II. К., 1994; Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України. К., 1994.

ЕТНОГРАФІЯ СЛОВ'ЯНО-УКРАЇНСЬКОЇ
СТАРОДАВНОСТІ

Індоевропейська етномовна сім'я. Осмислення будь-якого явища, в тому числі етнічності, може бути успішним, якщо виявлено його *генезу* (походження, виникнення), тобто віднайдено коріння. Пізнавальний інтерес до нашого, українського етнічного коріння нині стає особливо актуальним як вияв духовного відродження людей та національного розвою української держави. Він живиться не обивательською цікавістю, а певною спробою визначити духовні потенції свого народу, накопичені упродовж століть, та його місце у світовій сім'ї народів.

Така ґрунтовна зацікавленість проблемою вимагає виваженого підходу до її вивчення, науковим принципом якого може бути формула: краще недоговорити про проблему, аніж наговорити зайвого. На жаль, не бракує фантастичних, науково необґрунтованих гіпотез, що трактують походження та етнічну історію українців як «чистий» процес, не пов'язаний з етногенетичними процесами інших народів. Не мають підстав і твердження про надто вже тривалу етнічну історію українців, що налічує буцімто понад мільйон років.

Об'єктивні наукові дослідження, зокрема археологічні, дають підставу твердити, що етнічний шар культури починає простежуватися тільки в період пізнього палеоліту (10 тис. років тому), та й то з великою часткою припущення. Щодо цього періоду, то певніше можна казати не про етногенез (який зароджується тільки в системі споріднених культур), а про генезу окремих археологічних культур.

Однією з систем споріднених культур, що допускає генезу праукраїнського етносу, є індоевропейська культура, або індоевропейська етномовна сім'я. Вона склалася 5—6 тис. років тому на основі індоевропейської прамови, від якої пізніше почали відгалужуватися етномовні гілки, в тому числі слов'янська (на межі II—I тис. до н. е.), східнослов'янська (на початку нашої ери), українська (IX—X ст.).

Це — одна з найбільших етномовних сімей, що складалася з 13 мовних груп: індійської (гінді, урду, санскрит), іранської (перська, афганська, таджицька, осетинська, давньоперська Авести, скіфська, сарматська, сакська), слов'янської (польська, чеська, словацька, українська, російська, білоруська, сербохорватська, болгарська, македонська), балтійської (литовська, латиська, пруська), германської (норвезька, швед-

ська, датська, англійська, ісландська, готська), романської (португальська, іспанська, французька, італійська, провансальська, румунська, латина, умбрійська, окська), кельтської (ірландська, бретонська, цельська, гальська), грецької (новогрецька, грецька та мікенська), іллірійської (фракійська, іллірійська, дакійська), анатолійської (хетська, палайська, лувійська, лідійська), албанської, вірменської та тохарської. Майже половина з мов індоєвропейської сім'ї тепер вважається мертвою.

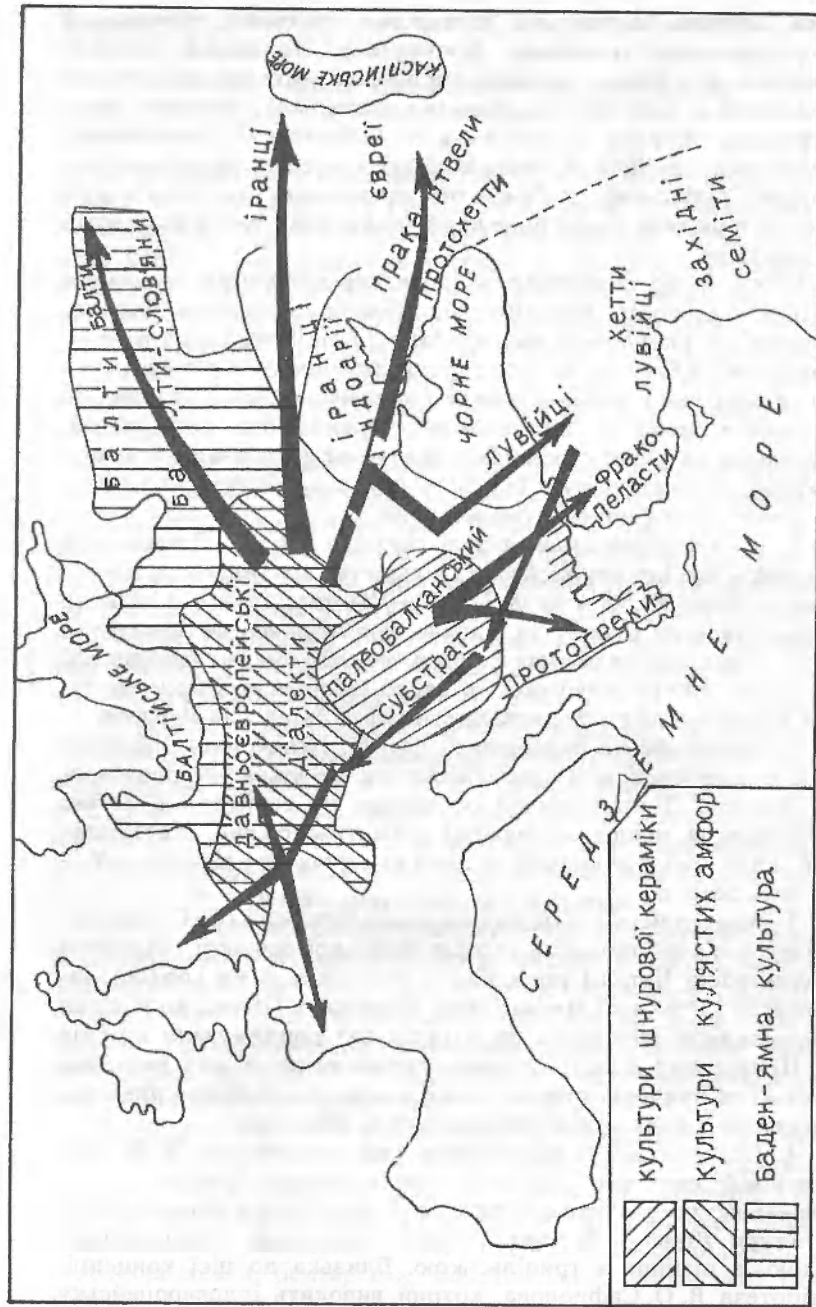
Отже, якщо спиратися на доведену концепцію існування мовної спільності, виходить, що більшість народів Європи, а також значна частина народів Малої Азії, Кавказу та Індії — споріднені й близькі за культурою. Залишається тільки окреслити територію прабатьківщини колишньої великої родини або визначити місце в ній слов'яно-українського компонента. Проблема ця досить складна і далеко не розв'язана, про що, зокрема, свідчить велика кількість наукових гіпотез. Розгляньмо лише кілька найобгрунтованіших.

1. Північнопричорноморська гіпотеза (В. М. Даниленко) доводить, що індоєвропейська спільність зародилася на степовому кордоні Європи та Азії в X—VII тис. до н. е. і пізніше поширилася на Європу та Кавказ, поділившись на три групи. Одна з них, що залишила сліди у вигляді ямково-гребінцевої кераміки, дніпро-донецької та азово-дніпровської археологічних культур неоліту, формувала етнічність населення України.

2. Анатолійсько-балканська (І. М. Дьяконов) обстоює ідею індоєвропейської прабатьківщини в Балкано-Карпатському басейні. Деякі племена оселилися на території України: прототохари, пізніше індоіранці та балто-слов'яни. Матеріальний слід цієї цивілізації — лінійно-стрічкова кераміка V—IV тис. до н. е.

3. Анатолійсько-північнопередньоазіатська (Т. В. Гамкрелідзе) пов'язує творення індоєвропейської етнічної спільності з культурою Чатал-Гуюка VI—V тис. до н. е. на кордоні Закавказзя і Верхньої Месопотамії. Пізніше, у III тис. до н. е., ця праспільність розпалася на тохарів, що попрямували на схід (у Центральну Азію), та давньоіндоєвропейців, для яких поволзькі та причорноморські степи стали «вторинною» прабатьківщиною (ямна культурно-історична область).

4. Центрально- та південноєвропейська гіпотеза (Б. В. Горнунг) відстоює ідею кількох індоєвропейських зон: одна з них пов'язана з культурою Старчево-Кереш, трансформована в культури Вінча — Тордош і Тиса; друга — з буго-дністровською, а пізніше з трипільською. Близька до цієї концепції і гіпотеза В. О. Сафронова, котрий виводить індоєвропейську

Прабатьківщина індоєвропейської етнотовної сім'ї (XXVIII—XX ст. до н. е.)

культуру з археологічної культури лінійно-стрічкової кераміки, виділяючи в ній кілька послідовних етапів: VII — середина VI тис. до н. е. — ранньоіндоєвропейська; V тис. до н. е. — середньоіндоєвропейська; кінець V—IV тис. до н. е. — пізньоіндоєвропейська; IV тис. до н. е. — давньоіндоєвропейська.

Основою цієї багатоетапної протоцивілізації було декілька археологічних культур, зокрема лінійно-стрічкової кераміки (поширеної в Середньодунайській низовині й в області Карпат, V тис. до н. е.) та культури наколчастої кераміки другої половини VI — першої половини V тис. до н. е. Її носії знали примітивне землеробство, мисливство, рибальство й переважно кочове скотарство. Подальше виокремлення скотарства зі змішаного землеробсько-скотарського господарства у самостійну галузь трансформувало ці культури у культури Вінча, Лендела, Старчево-Кереш тощо.

Цей зламний історичний момент дослідники тлумачать по-різному, хоча погоджуються в тому, що саме він започаткував власне індоєвропейську цивілізацію. Її складником була культура причорноморських степів, в основі якої лежали середньостогівська та ямна археологічні культури IV тис. до н. е. Вона формувалася на стику двох культурних потоків: між осілими європейськими землеробами та номадами євразійського степу. Одні відзначалися миролюбністю, інші більшою агресивністю й рухливістю.

Як пише український археолог та історик Леонід Залізник, саме на півдні України землеробська протоцивілізація Балкан через свій північно-східний форпост — *трипільську культуру* — безпосередньо впливала на предків майбутніх скотарів — мисливців та рибалок лісостепів басейнів Дніпра та Дінця. Балканські нащадки найдавніших землеробів та скотарів Близького Сходу передали їм не тільки навички продукційного господарства, а навіть прасемітську та прашумерську сільськогосподарську термінологію, що її лінгвісти знаходять у мові праіндоєвропейців. Їх локалізація в степах та лісостепах між Дністром та Нижнім Доном співвідноситься з трьома усталеними напрямками праіндоєвропейських лінгвістичних контактів. На заході вони безпосередньо межували з носіями близькосхідних мов, на північному сході — угро-фінських, а на південному сході — картвельських.

Концепція Леоніда Залізника не суперечить іншим гіпотезам походження і поширення, по суті, найдавнішої людської цивілізації. Їх автори, шукаючи батьківщину праіндоєвропейців, прямо чи опосередковано опиняються у причорноморських степах та на Середній Наддніпрянщині, тобто на українському етнічному ґрунті. Саме тут, на стикові різних, а часом і проти-

лежних культур, відбувалися складні етнічні й етнокультурні процеси, які врешті-решт і вимісили багатозарову українську етнічність.

Вона і коло своїх джерел не була однорідною, а вбирала різноманітні культурні субстрати і навіть протилежні культурні потоки, генетично формуючи багатогранну, часом і суперечливу ментальність українства, його культуру, духовність і дух. *Коріння українства як плоду тривалих етногенетичних процесів сягає найдавнішої людської протоцивілізації, перебуваючи в центрі її зародження.* Численні археологічні пам'ятки засвідчують спадковість культури, дають змогу порівняти її сучасний стан із прадавнім.

Вони вказують, зокрема, що на українському етнічному ґрунті зустрілися дві могутні культури, врізноманітнені багатьма дочірніми субкультурами. Один з культурних потоків ототожнювався з культурою Вінча (від середини V до першої половини III тис. до н. е.), що поширювалася на схід з Балкан та Західної Словаччини. Одна з найдавніших цивілізацій, набагато давніша за відомі нам цивілізації Месопотамії, вона була побудована не на війнах і завоюваннях, а на господарській діяльності, торгівлі та колонізаціях, несла в собі мирні засади й миролюбні риси ментальності.

В основі такої культури лежала продукційна економіка, що включала землеробство, ремесла та первинне скотарство, яке пізніше виділилося в самостійну й досконалішу галузь господарства. Їй відповідала миролюбна ментальність, особливо на ранньому етапі розвитку праїндоевропейської культури, про що свідчить, зокрема, відсутність військових і навіть оборонних укріплень. Знайдені залишки укріплень призначалися лише для захисту посівів від повеней, а їхні численні надбудови свідчать, що носії цієї культури були осілим населенням, культурними землеробами й скотарями, яким плоди їхньої праці дозволяли тривалий час проживати на одному місці.

Сталість давніх поселень засвідчують також і господарські будівлі та житла людей: переважно наземні споруди і дуже рідко тимчасові землянки або напівземлянки. Житло людей давньої індоєвропейської культури мало вигляд невеликих осель із одним, двома, а пізніше зазвичай із трьома приміщеннями (камерами) площею до 30 м², збудованих з плоту, обмазаного глиною, а пізніше глинобитні й навіть вальковані. Трикамерні житла функціонально поділялися на три частини: для господарських потреб і зберігання продуктів, для молодшої сім'ї та помешкання для шлюбної пари старшого покоління, що водночас призначалося і на відправлення куль-

Мисливець на мамонтів періоду палеоліту (20—14 тис. років тому)

Індоевропейський скотар (V тис. до н. е.)

ту: тут містилося вогнище, над яким часто прилаштовували букраній — священний символ.

Традиційне планування житла індоевропейців, функціональне призначення його окремих частин надзвичайно точно повторюється в традиційному житлі українців XVIII—XIX ст., для яких також характерним було планування типу хата — сіни, хата — сіни — комора, хата — сіни — хата та виділення в ньому холодного приміщення і «чистої» хати; наявність у сінях, або середньому приміщенні, вогнища — печі, спершу без димаря («курна хата»), а згодом з димарем. В окремих регіонах України, скажімо, на Гуцульщині та Поліссі, найпростіші, архаїчні курні та напівкурні хати не були рідкістю навіть наприкінці XIX ст. Культурно-побутові аналогії щодо цього дуже прозорі.

Пізніше видозміна народної архітектури полягала в появі великих будинків різних типів і різного призначення, зокрема ритуального, сакрального. Житло перетворилося на великі будинки від двох до п'яти кімнат, звичайно призначених для малої, або батьківської, сім'ї з 10—15 осіб. Для попередніх археологічних культур (наприклад, лінійно-стрічкової) характерними були великі помешкання для великої сім'ї (що, зокрема, засвідчує не тільки чимала кількість приміщень або розмір приміщення, а й кількість посуду).

Трансформація житла свідчить також і про розвиток сім'ї.

Її образ почав складатися ще за віддалених часів і вже тоді мало чим відрізнявся від української родини XVIII—XIX ст. як типом і формою, так і величиною. А сім'я українців часів Київської Русі була майже ідентичною до родини їхніх індоєвропейських пращурів: єдине, що їх різнило, — духовні, релігійні засади, які змінилися в X—XII ст.

Сім'я раннього періоду індоєвропейської культури була язичеською. Переважали тотемістичні культи (обожнювання тотема — родоначальника, звичайно в образі якоїсь тварини). Родина була самодостатньою культурною системою, адже вона посідала всі необхідні культурні складники: власне святилище-вогнище, предмети культурної пластики, власний жертвник, що містився над вогнищем. Культурі символіку, хліборобську («арійську») або скотарську, тваринного культу, зумовлював вид господарської діяльності. Археологи та культурологи вважають, що від VII тис. до н. е. принаймні до середини I тис. н. е. скотарський культ переважав.

Поширення букранії й тотемізму в індоєвропейській культурі західного культурного потоку засвідчують знахідки залишків баранячих або бичачих голів, що їх розміщували над священними місцями — вогнищем та над входом у житло. Вони виконували охоронну (оберегову) функцію — захищали від злих сил природи оселю та її мешканців, а також увесь рід і худобу, що йому належала.

Либонь, з букранного культу, що розширив свої функції, пізніше поставали окремі божества, покровителі свійських тварин і тваринників. У слов'янському пантеоні це місце посідає Велес («скотій бог») — захисник худоби та пастухів.

Проте індоєвропейці відправляли не тільки тваринні культи. Чималу роль у їхній ритуальній культурі відігравали антропоморфні (людиноподібні) божества, що вказує на розмаїття індоєвропейської культури, в тому числі на розвинену систему релігійних поглядів. Це засвідчують не тільки ідоли (фігури людей або тварин і птахів із людськими рисами), але також прикраси й посуд: він або мав людську подобу, або містив зображення людини, окремих частин її тіла (очей, волосся, вії) чи одягу.

В антропоморфній пластичі індоєвропейців досить поширеними були подвійні фігури. В них відбилася глибока народна філософія про єдність протилежностей та двоєдність світу й усього в ньому сущого, про єдність чоловічого та жіночого начал, відома багатьом народам світу, що колись були спільною індоєвропейською етновою сім'єю. Пригадаймо хоча б першопари з «Рігведи» — Яма і Ями, першовождів Йиме з іранського епосу «Авеста», божественну пару Юпітера та

«Трійнята»

Юнону з римської міфології, Зевса і Геру, Аполлона й Артеміду, Полідевка і Кастору з грецької, Лада і Ладо зі слов'яно-української. Пізніше символічна двоєдність вдосконалилась, відтворивши й нову, складнішу релігійну систему з тріадою: триєдність першоначала, триєдність Бога, трисубстанційність душі.

Матеріалізованим символом філософії тріади є й тризуб, що нині став символом української державності. Він постав з давнішого символу — двозуба, поширеного серед ранніх східних слов'ян. Матеріалізована дво- й тріадна символіка також і в різних формах народної пластики, зокрема в гончарстві. Традиційний український керамічний посуд «Близнята», який дуже точно повторює подвійну гончарну скульптуру з культури Вінча, характерний для народів індоєвропейської сім'ї і не властивий іншим народам. Українці мають також керамічну фігуру — глиняний посуд «Трійнята», оригінальну етнічну українську традицію.

Урізноманітнення галузей господарства пізніших індоєвропейців спричинило зміни в їхній культурі, соціальній організації та релігійній системі. Спеціалізувалися й удосконалювалися побутові й культурні витвори. Один із показників сегментації культури, тобто урізноманітнення, — поява землянок і наметів. Вони засвідчують не деградацію культури, а лише зміну

господарювання — перехід до напівкочового й кочового скотарства. Втім, для східного слов'янства-українства це не було характерним, — докази того дає вивчення його етнокультурної основи — трипільської культури, яка поширювалася на Причорномор'я та Наддніпрянщину.

Водночас із культурно-диференційними процесами вдосконалювалися культурні набутки й відбувалася їхня спеціалізація. Найвиразніше це помітно в архітектурі: житла збільшуються за розмірами і кількістю приміщень, досконалішими стають технологія будівництва й будівельні матеріали. З'являються великі споруди культового призначення — абсидні будинки або будинки типу «мегарон», особливо характерні для пізнього етапу розвитку індоєвропейської культури, насамперед для Мікенського періоду.

Мегарон — архітектурний комплекс, що звичайно складався з однієї великої зали з вогнищем у центрі. Вхід до неї вів через один або через цілу систему портиків. У пізніші часи він правив за місце відправлення культу та влаштування бенкетів і учт. Проте первісне його призначення було переважно сакральне. Адже ранні індоєвропейці здійснювали обряди й ритуали в своїй оселі або за межами поселення і лише пізніше — у спеціальних святилищах («храмах»).

Перші храми не надто відрізнялися від житла. Це була зорієнтована на південь чи південний схід будівля (така орієнтація, до речі, характерна і для храмів та звичайного житла українців) площею 30—100 м², іноді з абсидою — закругленою торцевою стінкою, яка, власне, підкреслювала спеціальне, культове призначення приміщення. В північній стороні храму влаштовувався монументальний жертвник, над яким розвішувалися букранії — священні символи. Крім ритуального вогнища, мурувалися печі. Храм оздоблювала геометрична орнамента, така сама, яка прикрашала керамічний посуд.

З появою храмів виник інститут жерців як певний стан. Жерці були не просто священиками, а й охоронцями етнічних і соціальних традицій, стежили за їх дотриманням у господарській та інженерній діяльності. Про це, зокрема, свідчить ритуалізація багатьох інженерних технологій та господарських робіт.

Згодом, крім храмів, індоєвропейці починають будувати укріплені поселення, палаци, нарешті, й міста. Селища (до 100 житлових будинків), пізніше міста (близько 5000 мешканців) були захищені досить складною системою укріплень: ровом до 10 м завширшки, валом із частоколом або муром, цілою низкою фортифікаційних споруд. Поселення мали зде-

більшого радіальне планування, в центрі містилися найкраще укріплені споруди — для колективного захисту.

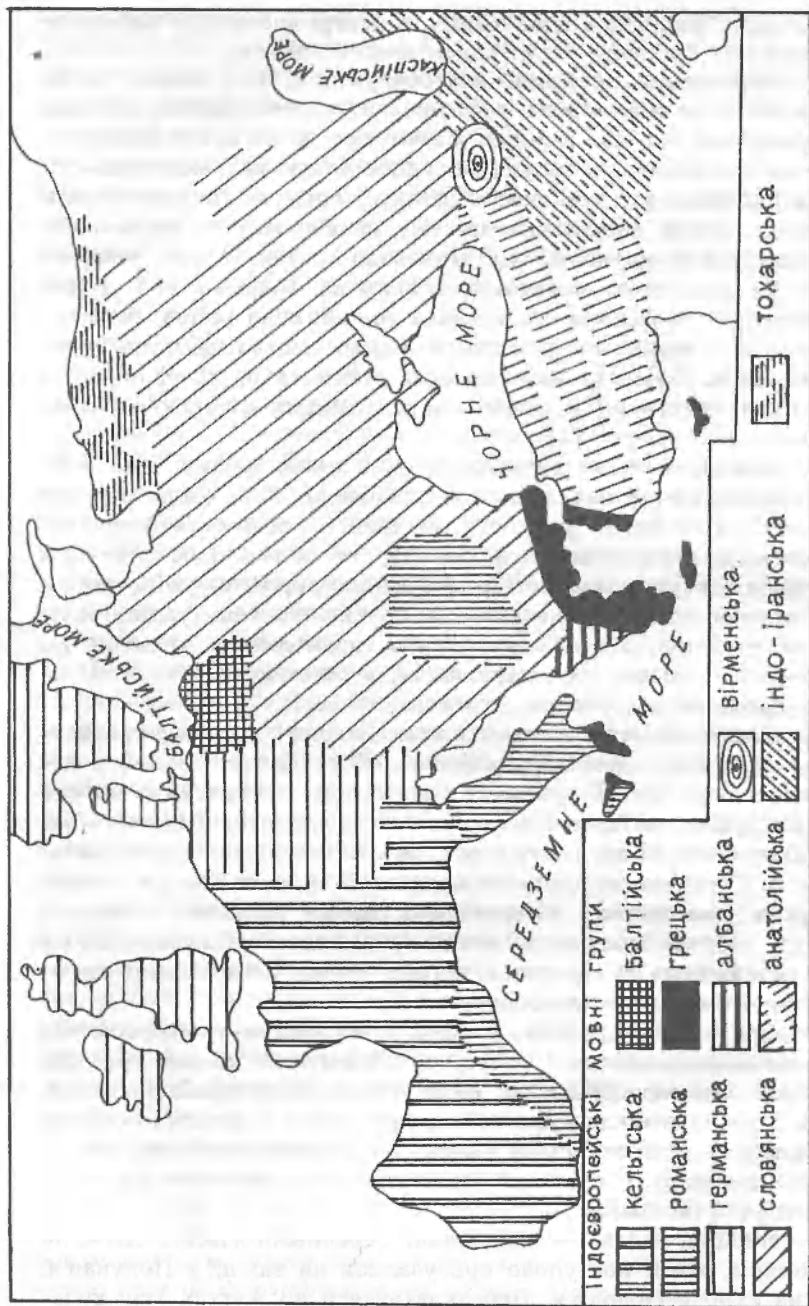
Укріплення поселень, містобудування, а в межах міста будівництво майстерень, тобто розвиток ремісництва, свідчать принаймні про два важливі факти: про деякі зміни в формах господарських занять, а отже, у способі життя й ментальності, та про доволі високий рівень розвитку продукційної економіки, що дозволяв вивільнити частину працівників на здійснення спеціальних функцій. Це призводило також до перетворення соціальної структури суспільства, зокрема до її диференціації: виокремлюється влада вождя, стан воїнів, інститут жерців, з'являються ремісники й ремісництво, община й общинники. Тобто виникає класове суспільство, що є, поряд із появою писемності й розвитком ремісництва, першою ознакою цивілізації.

Індоевропейська культура — одне з найдавніших і найоригінальніших вогнищ людської цивілізації. Вона дала людству колесо й колісний транспорт, писемність, оптимально пристосоване до природних умов господарство. Саме індоевропейці в період наступу ариадності, різкої зміни природних умов, зуміли створити новий уклад економіки, перейшовши від традиційного землеробства, що вже не давало гарантованих урожаїв, до кочового способу господарювання, опанувавши відтак безмежні простори від Європи до Китаю та Індії.

Розвиток господарства й економіки дав поштовх до розвитку культури — багатofункціональної та багатобарвної, а головне — стійкої. *Її тривкість і життєвість забезпечила модель культури як відкритої системи, в якій привнесені іншоетнічні компоненти не руйнують структури.* Усталена культурна спільність є неабиякою цінністю людства. Вона виявляється в пергуковій дивовижних літературних творів давнини: «Авести», Вед, «Махабхарати», «Рамаїні», «Іліади», «Одіссеї», епосу у скандинавів та германців, легенд і казок слов'янських народів, у тому числі давньоруських билин.

Аридизація природних умов і відповідна трансформація економіки, а відтак і культури, сформували новий етнічний образ індоевропейців на їхній традиційній прабатьківщині. Особливої інтенсивності цей процес набув у південно-східній частині індоевропейського ядра — у степових районах України, де зустрілися кілька етнокультурних потоків індоевропейської спільності.

Перший з них — найдавніші середньостогівські племена конярів, котрі поступово просувалися на захід, у Подунав'я, і на схід, у Поволжя, Передкавказзя й до Алтаю. Їхні куль-

Структура індоєвропейської етнічної сім'ї

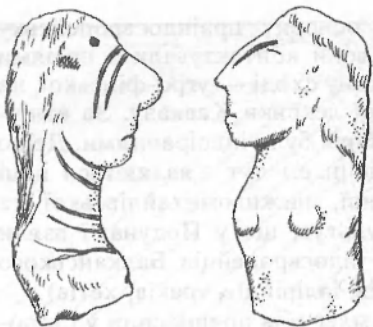
гурні контакти вписувалися в основну праїндоевропейську лінгвістичну систему: на заході вони контактували з носіями трипільської культури, на північному сході — угро-фінської, на південному сході — картвельської лексики Кавказу. За етнічною ознакою перші племена скотарів були індоіранцями. Дещо пізніше (на межі IV—III тис. до н. е.) тут з'являються інші напівкочові скотарі — носії ямної, нижньомихайлівської та кемі-обинської археологічних культур, що у Подунав'ї взяли участь у формуванні південних індоєвропейців Балканського півострова та Анатолії (фракійців, іллірійців, греків, хетів).

Глибокі культурні традиції землеробів привносили у степову й лісостепову зони України трипільці, назустріч яким рухалися войовничі номади з відносно примітивною культурою кочівників. Отже, територія України (насамперед її степові зони — Причорномор'я, Нижня й Середня Наддніпрянина) у V—III тис. до н. е. була одним із найінтенсивніших етногенетичних центрів, де перетиналися не тільки різні етнокультурні потоки, а й антропологічні системи.

За антропологічними характеристиками індоєвропейці України поділялися на кілька груп. Найдавніше її населення — носії культури шнурової кераміки, що стали етнічним підґрунтям слов'ян, які мешкали в Україні у VI тис. до н. е. (а також кельтів, германців, балтів Центральної та Північної Європи), належало до антропологічного типу *масивних європеїдів*: високі на зріст, масивні за будовою тіла, зі світлою пігментацією та видовженою головою. Цього ж антропологічного типу було й населення ямної та середньостогівської культури — перші скотарі серед індоєвропейців. Проте на відміну від своїх прашурів вони більш граційніші (з потоншеною будовою кісток).

Носії трипільської культури за антропологічними ознаками дещо відрізнялися від найдавнішого населення перших мисливців і рибалок лісостепу та перших скотарів-степовиків. Вони належали до *середземноморського антропологічного типу*, зокрема арменодного або близькосхідного, якому властиві темна пігментація, невеликий зріст, тендітна будова тіла, кругла голова, великий горбатий ніс, скошене чоло.

Тривала взаємодія цих основних груп, яка полягала здебільшого в асиміляції трипільців найдавнішими індоєвропейськими скотарями, а частково землеробами, мисливцями та рибалками, вибудувала т. зв. *динарський антропологічний тип* великої європейської раси, до якого нині належить більшість українців. На наступних історичних етапах ця антропологічна основа майбутніх українців увібрала чимало інших антрополо-

Образ трипільських землеробів
(III тис. до н. е.)

гічних субстратів, ускладнивши антропологічну структуру і залишивши в ній пам'ять про бурхливі історичні події.

На принципах взаємодії формувалася і культура етнічно строкатого індоєвропейського населення. Дані археології доводять існування розгалуженої етнокультурної структури з культурно-історичними областями й етнографічними регіонами. Найзначущих областей зафіксовано

дві: здебільшого землеробська західна (їй притаманні ямні поховання) й переважно скотарська східна (з характерними курганными похованнями). Межа між ними пролягала через Нижню Наддніпрянщину. Кожна з культурно-історичних областей складалася з кількох етнографічних, або історично-культурних районів: Надбужжя, Наддніпрянщина, Попруття, Полісся, Подоння тощо, які відтворювали не тільки локальність великих культурних спільностей, але й певною мірою стадіальність трансформації культурних областей відповідно до внутрішньої логіки розвитку культури, зміни природних умов та внаслідок взаємодії двох типів культури, землеробської і скотарської. Результатом таких взаємодій ставала синкретична культура, що вбирала цінності обох культур.

Землеробська культура трипільської частини індоєвропейців базувалася на продукційній економіці переважно землеробства й частки скотарства. Це визначало відповідний життєвий уклад: землероби були здебільшого осілим населенням з усталеним порядком, що його задавала циклічність календарної обрядовості, пристосована до сезонності сільськогосподарських робіт; вони мали постійне житло та господарські будівлі, сільськогосподарський інвентар, своєрідну кулінарію.

Переважно землеробською була й система етнічних цінностей та вірувань, що включала атрибути аграрної культури: зерно, колос, серп, зображення свійських тварин — насамперед волів як тягової сили для обробітку ріллі і дрібної рогатої худоби. Останні є свідченням аграрної спрямованості тодішньої культури, підтвердженням чого може бути знайдене археологами зображення на кераміці цапиного запрягу, на якому боги давніх індоєвропейців виїжджали освячувати землю перед оранкою.

Усталене життя освячувалося й відповідними ритуалами та обрядами, головною розпорядницею яких була жінка. Власне,

увесь уклад життя та його ритуалізація містили жіноче начало і суто жіночі, мирні цінності: рідна оселя, розмірене життя, мир та гармонія з природою, що ґрунтувалися на визнанні пріоритету цінності землі та результатів землеробської праці.

Посилення уваги до скотарства (а воно, до речі, є необхідною умовою і для інтенсивного розвитку орного землеробства) поступово змінювало індоєвропейське суспільство й індоєвропейську культуру. Цей процес прискорило поширення культури скотарів, агресивніших за своїм способом життя. Кочове скотарство постійно потребувало нових пасовищ, тобто простору; отже, сутички з сусідами ставали невідворотними. Відповідно до цього формувалися триб життя, культура і ментальність індоєвропейців-скотарів. Їхнє суспільство було патронімічне; чоловік відігравав головну роль у роду та в родині, так само переважали чоловічі цінності в культурі. Свідченням того може бути поховальна обрядовість та характер культу. Невід'ємними атрибутами курганних могил є зброя (кам'яні бойові молоти, булави), грубі глиняні горщики, пристосовані для кочового життя, колеса. Курганні насипи над похованнями, прикметна риса культури скотарів, є показником розвинутої поховальної обрядовості (адже фіксувалося поминальне місце), як і показником диференціації суспільства. Судячи з комплексу археологічних пам'яток, воно було ієрархічним (родина, рід, плем'я, племінні союзи), соціально диференційованим (жерці, воїни, пастухи), зі складною системою кривності й свояцтва.

Релігійні культи ототожнювалися із зооморфними божествами, насамперед у вигляді коня або вола. Останній канонізувався як сила, що сприяє кочівництву. Головним етнічним символом скотарів, звичайно ж, був кінь: з ним пов'язане і ритуальне жертвування, і ритуальне поховання, і легенди, і відповідне табування деяких страв у етнічній кулінарії скотарів-кочівників.

Тривала взаємодія культур двох важливих культурно-історичних областей формувала синкретичну культуру, яка вбирала найпрогресивніші складники, рідко коли руйнуючи їхні етнічні основи. На це вказують багаторегіональність і варіативність синкретичної культури, що, власне, фіксували етапність її розвитку. Скажімо, землероби, переймаючи скотарські заняття, не руйнували свою аграрну культуру, а поступово пристосовували до неї економіку та культуру скотарів: колись переважно монофункціональне скотарство стає поліфункціональним, його використовують і для обробітку ріллі, і як молочне господарство, і як сировину для одягу, начиння тощо.

Те ж саме відбувалося і в сфері культу. Він в процесі взаємодії ускладнювався, розширюючи світоглядні уявлення та зміцнюючи міжпоколінний зв'язок. Цьому слугувала, зокре-

ма, поховальна та поминальна обрядовість, яку вдосконалювала низка ритуальних дій: насипання кургану над могилою освячувало місце поховання, встановлення над ним стел символізувало зв'язок між світом живих і померлих, оздоблення стел зображеннями божеств формувало культ померлих, розвиваючи систему вірувань та народної філософії.

Квінтесенцією способу життя, господарювання і культури є образ етнічної спільності, етнічні риси характеру людей, або її ментальність. У індоєвропейців на терені України, що мали різну етнічну основу, ментальність не була цілісною, а принаймні двох типів. Один із них ґрунтувався на цінностях *землеробської культури*, на принципах виваженості та розважливості, на великих магічних традиціях; інший — на цінностях *кочового*, неспокійного життя, на чоловічих началах — мужності і відвазі. Звичайно, така поляризація дещо умовна, бо кожна з названих характеристик тією або іншою мірою притаманна була обом типам ментальності, тим більше, що з часом вони інтегрувалися в єдину етнічну ментальність.

Проте різнотипність ментальності не зникла цілковито. Історія свідчить: у екстремальних умовах часто даються взнаки обидві ментальні стихії, часом на шкоду єдності народу.

Література: Даниленко В. Н. Неолит Украины. Киев, 1969; Даниленко В. Н. Энеолит Украины. Киев, 1974; Генинг В. Ф. Этнический процесс в первобытности. Свердловск, 1970; Мерперт Н. Я. Древнейшая история населения степной полосы Восточной Европы. М., 1974; Телегин Д. Я. Среднепетровская культура эпохи меди. Киев, 1973; Гамкрелідзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Тбилиси, 1984; Сафронов В. А. Индоевропейские прародины. Горький, 1989; Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України. К., 1992; Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України. К., 1994.

Слов'яно-українська етнічність археологічних культур. На початку нашої ери із спільної для багатьох етнічних утворень індоєвропейської етномовної сім'ї виокремилася слов'янська гілка. Вона також була барвистою з етнокультурного погляду, про що свідчить передусім розмаїття археологічних культур. Їх можна нарахувати принаймні десять: тшинецька, зарубинецька, пізньозарубинецька, зубрицька, черняхівська, кївська, праська, пенківська, Луки-Райківецької, волинцівська. Всі вони мають етнічну специфіку, зокрема слов'яно-українську.

Перш ніж окреслити етнічність кожної з них, як і систему формування етнічної праоснови українців, визначимо методологічну підставу взаємозв'язку між археологічною культурою та етносом. Це особливо нагально з огляду на те, що деякі дослідники не вбачають етнічності в археологічних культурах, принаймні тих, котрі існували за дуже віддалених часів. Мабуть, рацію мають ті з науковців, хто пов'язує етнічність

з «ядром» культури, а не з археологічною культурою взагалі. *За ядро археологічної культури визнається усталена система незмінних від початку і до кінця існування культури прикмет, що становлять її стрижень.*

Загалом археологічна культура — це група пам'яток, виявлених на суцільній території (хай навіть і з мінливими кордонами) та наділених об'єктивною схожістю матеріальних і нематеріальних ознак. Вона є складною внутрішньозв'язаною системою, що одноманітно змінюється в часі та просторі й істотно відрізняється від таких самих систем в інших культурах.

Будь-яка археологічна культура має дві групи рис: універсальні, притаманні всьому людству або певному господарсько-культурному типу, навіть історично-культурній області, і специфічні, властиві ядру культури. Власне, *ядро археологічної культури і зберігає етнічні ознаки* — тривкі, притаманні лише одній культурі і не схожі на всі інші.

Маючи етнічні риси, прадавні археологічні культури не дають проте підстав відносити їх до певного етносу; вони ще не досить виразні й здатні лише окреслити ядро. На власне етнічну належність вказують порівняно недавні історичні шари, на думку Бориса Рибаківа, десь від XV ст. до н. е. Саме на цей період припадає перше суттєве відгалуження від індоєвропейського етнічного стовбура — виокремлення слов'ян. Воно пов'язано з двома археологічними культурами: комарівською і тшинецькою (XV—XII ст. до н. е.).

Наступні періоди чіткіше прив'язують археологічні культури до етносів, як і рельєфніше відтіняють особливості їх творення, зокрема формування культурної основи. Скажімо, слов'янський етнос формувався у кілька етапів і на кількох культурних основах. Один з них — лужицько-скіфський — охоплює чотири археологічні культури (лужицьку, чорноліську, білогрудівську та скіфську) і часовий проміжок від XI до III ст. до н. е.; другий, пов'язаний із виокремленням зі слов'янського масиву східного слов'янства, припадає на час існування зарубинецької та пшеворської культур (II ст. до н. е.— II ст. н. е.); третій — на період існування пшеворської та черняхівської культур (III—IV ст.); нарешті, четвертий, вузловий період творення українського етносу, охоплює кілька археологічних культур, що зароджувалися на слов'янському ґрунті: київську, праську, пеньківську та колочинську. Він припадає на V—VII ст. н. е.

Такою є схематична основа етногенетичних процесів в Україні. Але щодо її етнічності, то вона набагато складніша й колоритніша, бо замішувалася не лише на розмаїтті археологічних культур слов'янської основи, а й на іншоетнічних субстрахах. Аби уявити барвисту етнокультурну картину насе-

лення України кінця I тис. до н. е. — першої половини I тис. н. е., дамо докладнішу характеристику археологічних культур з огляду на їхню етнічну основу та етнографічну визначеність.

Зарубинецька культура — одна з найдавніших підоснов формування населення України, насамперед слов'янського. Вона зароджувалася на межі III—II ст. до н. е. у Повісленні, охопивши чималу частину Волині. Підгрунтям її була архаїчна підкльошева культура. Взаємодіючи з сусідніми групами населення, вбираючи деякі елементи їхньої культури, вона витворювала власний образ.

В самій своїй основі зарубинецька культура була багатоетнічною: вона поєднувала субстрати зайшлих поморсько-підкльошевих племен з компонентами місцевих етнічних угруповань: балтських, іраномовних, слов'янських. Пізніше, на початку I ст. н. е., зарубинецька культура поширюється на великій території Полісся й Середньої Наддніпрянщини, включаючи й Київщину. Тут, на південно-східних кордонах, вона наприкінці I ст. н. е. зустрілася з могутньою, військовою за характером і скотарською за суттю, сарматською культурою. Результатом зіткнення двох культур стало утворення на зарубинецькому культурному ґрунті двох історично-культурних областей: власне зарубинецької (її представляла та частина зарубинців, що відійшла під тиском сарматів у Верхнє Подніпров'я та Наддеснянщину, зберігши ядро зарубинецької культури) і синкретичної, змішаної на основі слов'янської, частково балтської і пшеворської культури з занесеними до неї сарматськими компонентами. Синкретична культура стала основою для формування пізньозарубинецької культурної групи. Вона охоплювала всю Середню Наддніпрянщину — ту частину української території, де пізніше формувався власне український етнос.

Щодо ядра зарубинецької культури, то воно і надалі розвивалося в симбіозі з іншими культурами. Це особливо стосується тієї частини зарубинців, що відійшла у Південне Побужжя та Наддністрянщину. Там вони змішалися з племенами зубрицької культури, а через дакійців і бастарнів засвоїли субстрати і римської культури.

Тобто зарубинецька культура, охоплюючи значну частину території України в ході етнокультурних процесів, мала три основні локальні варіанти: прип'ятський, верхньодніпровський та середньодніпровський, а у пізніші часи ще й наддністрянський. Їхня етнічна основа була слов'янською, але з різними домішками іншоетнічних субстратів: пізньолужицького, поморсько-кльошевого та частково милоградського — у прип'ятському варіанті; милоградського — у верхньодніпровському; пізньоскіфського — у середньодніпровському; балкано-дунайського — у бужансько-дністрянському варіанті.

Відповідно до локалізації етнічної основи зарубинецької культури локалізувалися і традиційно-побутові її сфери: побутова й інтер'єр житла, зняряддя праці, обряди та ритуали, вірування і, отже, загальний етнокультурний портрет її носіїв.

Першооснова традиційно-побутової культури формувалася на землеробських цінностях, пов'язаних із культом землі, землеробської праці та культом оселі й переважно осілого життя. Землеробство було примітивним (підсічним), так само і зняряддя праці (сокири, палиці-копачки). Тому воно вимагало колективних зусиль, а це сприяло утворенню селищ. Порівняно невеликі, вони становили не просто родинний осередок, а ще й виробничий колектив (сімейні общини). У давніші часи селища були відкритими, згодом, особливо в зонах контактування із сарматами, обгороджувалися земляними валами та ровами.

Житла — невеликі, овальної форми. Плетені стіни обмазувалися глиною з зовнішнього, а іноді з внутрішнього боку. Двосхилий дах вкривали очеретом або соломкою. Простим був і інтер'єр житла: посередині вогнище, вздовж стін — дерев'яні лави. Вогнище мало також ритуальне призначення.

Надзвичайно простими були й поховальні обряди. Небіжчиків спаливали, останки ховали в певному місці, викопавши невелику ямку овальної, круглої, а пізніше квадратної форми. Над могилою робили невеличкий насип, пізніше позначаючи його камінням. Отже, поховальна обрядовість, відображаючи цінності землеробської культури, розвивалася через формування культу померлих (про це свідчить поява надмогильного насипу) і найпростіших понять про потойбічний світ та уявлення про душу (надмогильне каміння, а пізніше — надмогильні стели).

Урізноманітнення етнічного складу зарубинців супроводжувалося еkleктизмом у матеріальній культурі та ускладненням ритуалів. Завдяки чужинцям змінювалися характер поселень, тип житла, комплекси господарських споруд. Та найсамперед зміни були пов'язані з удосконаленням зняряддя землеробської праці та освоєнням нових орних земель. Внаслідок господарського прогресу селища збільшувалися (налічували до ста дворів). Сільська громада складалася з малих сімей, кожна з яких розміщувалася в окремому житлі й мала свої господарські будівлі, тобто була автономною. Земля становила тоді общинну власність.

Модифікувалось і житло. Напівземлянки стовпово-плетеної конструкції змінювалися на напівземлянки, а пізніше наземні споруди зрубної та каркасно-стовпової конструкції. В зубрицькій культурі вони були прямокутної форми, а у зарубинецьких племен — квадратної. У зарубинців її перейняли

інші племена, зокрема ті, що мешкали на Волині та Наддніпрянщині. Поступово урізноманітнювався і комплекс господарського призначення: з'являються комора, ями-погреби, хліви, навіть майстерні.

Зональність зарубинецької культури виразно проявлялася й у поховальній обрядовості. Спільною для неї традицією стають ями поховання, обставлені достатньо складною ритуальною системою, про що свідчать, зокрема, і надмогильні насипи та каміння, і спеціальний поховальний інвентар, і різноманітний асортимент прикрас та речей побутового вжитку, що їх знаходять у похованнях. Це дає підстави вирізнити чотири основні варіанти поховальної обрядовості зарубинців: поліський (для могильників цієї території характерні ритуальні підвіски з солярними знаками), верхньодніпровський (сокири, наконечники списів, бляхи), середньодніпровський (обручки та спіральки), західний (зброя). Кожен з варіантів увібрав елементи культур, що панували у відповідних регіонах: у Поліссі — пізньюлужицької, пізньюпоморської та пізньюскіфської, у Верхньому Подніпров'ї — милоградської, на Середній Наддніпрянщині — пізньюскіфської, у західному варіанті чітко позначилася поховальна обрядовість германців і кельтів.

Пшеворська культура — сучасна з зарубинецькою, але відмінна від неї, поширювалася головним чином у західних регіонах України. Вона постала на слов'янській основі, але під чималим впливом східногерманських племен та кельтської культури. На територію України прийшла поліетнічною, сформованою здебільшого германськими племенами та населенням поморсько-кльошевої культури. На місцевому ґрунті її етнічність урізноманітнювалася за рахунок сусідніх племен зарубинецької культури, що, власне, і визначило її переважно слов'янську основу на відміну від етнічно германського ядра пшеворської культури, що залишалося у Вісло-Одерському межиріччі.

За своєю суттю пшеворська культура — землеробська, з притаманними для неї цінностями, хоча в її складі були мисливці, рибалки та скотарі, позначені своєю традиційно-побутовою культурою. Наприклад, житло носіїв пшеворської культури являло собою спрощену напівземлянку стовповоплетеної конструкції, довкола неї — невелика кількість ям-погребів. Внаслідок міграції зарубинців Полісся й Волині в ареал розташування пшеворців матеріальна культура останніх певною мірою змінюється. Це позначилося, зокрема, на плануванні та типі побудови житла, характері й кількості господарських будівель, внутрішньому інтер'єрі помешкання.

Зміни традиційно-побутової культури пшеворців відбувалися здебільшого через поширення культури зарубинців. Перева-

жало прямокутне житло — напівземлянки каркасно-стовпо-вої або зрубної конструкції, значно збільшені ями-погреби. Це — ознака осілости населення, певного прогресу господарювання та зміни суспільного устрою: більшої ваги набуває окрема мала (індивідуальна) сім'я.

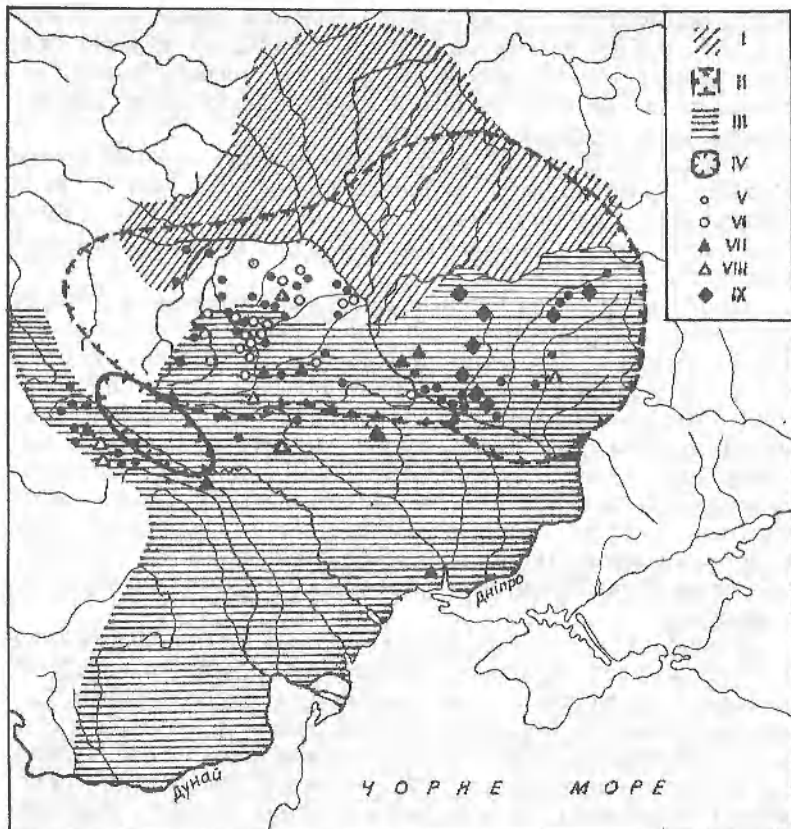
Отже, у I—II ст. н. е. відбувалася перша в етнічній історії України культурно-етнічна консолідація слов'янства. Вона сформувала найпотужнішу етногенетичну гілку — східне слов'янство, на ґрунті якого вже тоді зароджувалися паростки українства.

Проте зовнішні чинники не дозволили завершитися цьому процесові, бо спричинили до нової хвилі міграції племен. Прийшло в рух населення зарубинецької культури: племена, що жили у Наддніпрянщині, перемістилися на Наддністрянщину. Населення Середньої Наддніпрянщини розділилося на дві групи: одна з них відійшла у північні райони, на Наддеснянщину; друга — на Побужжя. Міграціями охоплено і населення пшеворської культури. Під тиском германських племен (вельбарська культура) воно переміщується в південні і східні райони, сягаючи Дніпра. Водночас степова частина України заселялася дакійськими племенами липицької культури та сарматами.

Таким чином, від I ст. до н. е. до I—II ст. н. е. слов'янське населення двох основних археологічних культур — зарубинецької і пшеворської — доповнювалося іншоетнічними племенами: людність Середньої Наддніпрянщини вступала в асиміляційні процеси з балтськими (носіями штрихованої кераміки і юхнівської культури) та іранськими племенами (переважно сарматами); слов'янське населення Волині і Наддніпрянщини — з германськими (пшеворської культури) і дакійськими (липицької культури) племенами.

Носії зарубинецької та пшеворської культур стали основою нової культури — *зубрицької*. Проте цей природний процес був перерваний наприкінці II ст. н. е. вторгненням у слов'янський світ войовничих германських племен готів (носіїв вельбарської культури), в числі яких були бургунди, вандалі, гепіди. Надавши руху слов'янським племенам, вони вдруге в етнічній історії України поділили східне слов'янство на дві частини, власне, на дві історично-культурні області: верхньодніпровську і дністровську, поглибивши розмежування, що сталося ще в індоєвропейському світі, — між землеробами і скотарями. Тепер цей етнічний поділ пролягав у межах єдиної землеробської культури східного слов'янства.

Вельбарська культура започатковує новий етап у етнокультурних і етногенетичних процесах, що відбувалися в останній чверті II — на початку IV ст. на території України.

Ареал поширення археологічних культур та архаїчних гідронімів у Східній Європі першої половини I тис. н. е.:

I — регіон поширення балтських гідронімів; II — зарубинецькі старожитності; III — черняхівські старожитності; IV — липицькі старожитності; V — слов'янські гідроніми; VI — балтські поодинокі гідроніми; VII — франкські гідроніми; VIII — германські гідроніми; IX — іранські гідроніми

Вона відіграла роль збудника стабільності місцевих культур, опосередковано ставши першим істотним поштовхом до консолідації різноетнічного населення України й формування принаймні соціально-економічної спільності. Щодо етнокультурного впливу вельбарців на українську етніку, то він виявився незначним і нетривалим.

Етнічний слід вельбарців простежується вузькою смугою в тих місцях, якими пролягав шлях їхнього просування з Північної та Центральної Європи, з нижнього Повіслення через Західну Волинь і Поділля до Причорномор'я. Хронологічно вельбарська культура поділяється на два періоди: ранній (II —

III ст.) та пізній (III—IV ст.). На ранньому етапі вона пов'язувалася з оксидською культурою та культурою Скандинавії; потім, рухаючись на схід і південь, зазнавала впливу пшеворської культури, а на останньому етапі — сарматської та римської. Остаточно втратили вельбарці етнографічну своєрідність після виникнення в IV ст. могутньої черняхівської культури, в якій переважно і розчинилася вельбарська культура.

Проте певний слід на етнічному ґрунті України вельбарці залишили. Деякі оригінальні риси їхньої традиційно-побутової культури були засвоєні іншими племенами та етнічними спільнотами. Наприклад, у способі будівництва житла перший етап міграції вельбарців виразно засвідчив традиції, коріння яких сягають культури германських племен Північно-Західної Європи. Тоді будувалися наземні житлові споруди — великі будинки вальково-каркасної конструкції, що мали подовжено-прямокутну або овальну форму. Вони були здебільшого двокамерні: одне приміщення правило за житлове (в ньому містилось і вогнище), друге призначалося на господарські потреби.

Пізніше, під впливом пшеворської культури, вельбарці починають будувати поглиблені житла — напівземлянки й землянки овальної та прямокутної форми, а в районах міжетнічного пограниччя з провінційно-римською культурою — наземні житла вальково-плетеної конструкції.

Певної трансформації зазнала і духовна культура, зокрема поховальні обряди. Втім, в свою чергу вплинули вони й на місцеве населення. Адже похоронні ритуали у вельбарців були дуже розвинуті і своєрідні. Вони відбивали землеробську культуру, носіями якої були якщо не кочівники, то в усякому разі мігранти. Саме тому для вельбарців були характерні безкурганні могильники та обряд трупопалення. Пізніше цей обряд набув чітких рис пшеворської культури — урнові трупопалення, що супроводжувалися похованнями перепалених фрагментів кераміки. Поширювалися також і трупопокладення.

Щоправда, крім цих, привнесених з іншої культури похоронних ритуалів, поховальна традиція у вельбарців залишалася в основі етнічною. Вони дотримувалися звичаю ховати померлого з побутовими речами (фібулами, бурштиновими намистами, гребенями, пряслами), освячували місце поховання, позначаючи його кам'яними валунами або аморфними кремінними уламками, виконували жертвний ритуал, запалюючи жертвне вогнище біля могил тощо.

Черняхівська культура була зумовлена новою історичною ситуацією у Східній Європі I—II ст. н. е., що спричинила якісно новий етап культурно-етнічних процесів на території України — етнокультурну інтеграцію її населення.

Власне, черняхівська культура стала ґрунтом, на якому розгорталися ці консолідаційні процеси, і разом з тим першим вагомим чинником подолання внутрішньоплемінної замкненості. Створювалися умови для подолання бар'єра нетерпимості до зовнішніх впливів і, отже, для інтенсивних міжетнічних взаємовпливів, формування якісно нової етнічності.

Підштовхнула ці етнічні процеси культурна інтеграція передчерняхівського періоду. Йому властиві були поважні етнічні флуктуації та міграційні рухи, що порушили стабільність переважно осілого населення України. У її лісостепові області з південного сходу проникають сармати, з північного заходу — готи й носії пшеворської культури. Населення пізньоскіфського періоду Нижньої Наддніпряниці розселяється узбережжям Чорного моря, а зарубинецькі племена частково мігрують у Верхнє Подніпров'я, перетворюючись на носіїв пізньозарубинецької культури. Культурно-етнічні процеси ускладнювалися вторгненням пшеворсько-вельбарського населення, що спричинило рух слов'янських племен; поступово розчиняється липицька культура, а пізніше асимілюється й сама вельбарська культура; нарешті, зі східнослов'янських земель відходять на захід готи, а з ними і сармато-аланські племена.

Всі ці міграційні рухи і флуктуації позначилися на формуванні багатоетнічного складу населення, своєрідної етнічності та оригінальної культури — синкретичної за характером і цілісної за суттю, попри те, що вона мала й локальні варіанти.

Черняхівська культура, одна з перших культурних спільностей II—IV ст., що виникли на українському ґрунті, складалася з трьох основних локальних груп: Північно-Західне Причорномор'я, межиріччя Дністра і Дунаю та лісостепова зона України. Етногенетичним її ядром, довкола якого розміщувалися «інфільтраційні кола», вважається Середня Наддніпрянина. І ядро культури, і периферійні її зони мали слов'янську етнічну основу з чималими субстратними етнічними домішками: скіфів і сарматів — здебільшого в Північно-Західному Причорномор'ї; гетів, давів і готів — у Дністро-Дунайському межиріччі; готів і вельбарців — у лісостеповій зоні.

Етнічному складові черняхівської культури відповідали й локальні особливості традиційно-побутової сфери — переважно синкретичної в усіх регіонах і землеробської за суттю. Синкретичність черняхівської культури не означає її одноманітності. Навпаки, іншоетнічні компоненти надавали їй етнічно-культурного розмаїття, що відбилося в багатстві архітектурних рішень, у побуті, у способі господарської діяльності.

Усе це виявляється, зокрема, у характері й типах поселень, серед яких в основному побутовували великі й малі поселення: одні з них простягалися до одного кілометра, інші — до 200—

300 метрів. Відповідно до цього своєрідно розміщувалися господарства — групою осель (що свідчило про існування родинних громад) або окремими дворами, як ознака утвердження незалежних індивідуальних сімей.

Про відмінності у соціально-економічних і родинних стосунках свідчить розташування господарських споруд. Ями-погреби розміщувалися рядами поблизу кожного житла, проте траплялось і таке планування, коли всі господарські ями будувалися на окремих ділянках. Це дає підстави припустити спільне їх використання членами общини, отже, і спільне користування продуктами, тобто наявність общинного устрою суспільства.

Житла у селищі здебільшого взаємопов'язані, проте непоодинокими були й господарства, котрі становили самодостатній комплекс: зі власним житловим приміщенням, господарськими спорудами, ямами-погребами. Таким чином, відбувався процес виокремлення індивідуальних господарств з общини.

Розмаїття архітектурних рішень загалом можна звести до трьох основних типів, що відповідно були ознакою трьох складників черняхівської культури: зубрицької, дако-гетської та скіфо-сарматської культур. Для лісостепової зони України характерні землянки та напівземлянки стовпової конструкції, обплетені хмизом і обмазані глиною, або зрубної конструкції. У Пруто-Дністровському межиріччі поширені були наземні споруди каркасного типу, що склалися із трьох приміщень: власне житла, господарського помешкання та хліва. Нарешті, у Північному Причорномор'ї споруджували кам'яні будівлі, так само з трьох приміщень. До них прилягало подвір'я, нерідко огорожене муром.

Обов'язковим для кожного житла було вогнище, традиційно розміщене посередині помешкання. Пізніше з'являються печі — глиняні, на Наддністрянщині — кам'яні.

Винайдення печі, що є досягненням саме черняхівської культури, суттєво вплинуло на внутрішнє планування житла.

Спочатку вона, за традицією, займала центральну частину оселі, тим більше, що була невеликою. Складали її з валунного каміння просто на ґрунті, пізніше — на невеликій платформі. Це була «курна піч» без димаря: дим виходив через верхник у стелі або в отвір у горішніх вінцях зрубу. З часом піч вдосконалювалася, ускладнюючись за конструкцією та збільшуючись у розмірах. З'явилася валькована, все ще курна піч, щелепи якої виводили в сіни, через які й виходив дим. Такий тип печі проіснував у деяких районах України (зокрема, на Поліссі) майже до ХІХ ст. Лише порівняно недавно (в ХVІ—ХVІІ ст.) в Україні стала загальнопоширеною «біла» піч з димарем і комином.

Поява в оселі печі суттєво позначилася також на системі вірувань і повір'їв, насамперед пов'язаних із культом домашнього вогнища та культом предків. Уособленням цього культу стала піч — центральний образ духовності оселі й головний її атрибут: від місця розташування печі залежав інтер'єр та загальне планування будинку. Відповідно до світоглядних уявлень піч мала бути розміщеною зразу при вході (крім інших, вона виконувала й оберегові функції, очищення внутрішнього простору від зовнішніх, ворожих сил), а сама хата мала орієнтуватися на схід, звідки, як вважалося, йде життя, йде очищення вогнем від злих сил.

Отже, піч набувала сакрального значення, пов'язувалася з культом предків і домашніх духів. Така постава лягла в основу системи традицій, що пізніше набрали етнічного слов'янського, а відтак і українського забарвлення: шанування предків, сімейних святинь, «вічного вогню».

Урізноманітнення системи вірувань у межах саме черняхівської культури виявилось й у поховальній обрядовості. Вона знала ритуали трупоспалення і трупопокладення, поховання у звичайних прямокутних ямах і в ямах-катакомбах, позначення місця поховання невеликими насипами і курганами, культовим камінням і стелами.

Попри таке розмаїття формувалися і спільні культові норми. Скажімо, небіжчиків почали ховати у витягнутому положенні (щоправда, траплялися й скорчені) й обов'язково головою на північ або на захід. Це, до речі, не тільки характеризує становлення єдиної системи світоглядних уявлень, а й є показником культурної інтеграції та етнічної консолідації населення періоду існування черняхівської культури. На користь згуртування промовляють також інші показники, наприклад, звичай класти в могилу речі домашнього вжитку або прикраси. За асортиментом вони були різні, проте серед них зазвичай не зустрічалася зброя, що характерно для інших культур і інших періодів. Поховання без зброї — важлива риса поховальної обрядовості черняхівців, своєрідний символ землеробської культури і землеробської ментальності.

Спільним для різних етнічних угруповань черняхівців елементом був звичай справляти *тризну* (власне, змагання) — культовий акт прощання з померлим та освячення моменту його переходу у потойбічний світ. Ритуальне вшанування небіжчика (напередодні і після трупоспалення чи поховання) мало вигляд військових поєдинків і бенкету (про це свідчать археологічні знахідки слідів вогнищ, кісток тварин, битого посуду тощо).

Започатковане черняхівцями церемоніальне відправлення тризни, пройшовши крізь століття, через трансформовані тра-

диці слов'яно-українського люду, відлунює і нині в поминальних звичаях. Адже і тепер прийнято частувати всіх, хто прийшов на похорон; іноді (наприклад, у гуцулів) влаштовувати ігри при мерці. Зберігся звичай залишати на могилі їжу та питво для «духів предків».

Отже, формування єдиної світоглядної системи, спільних традицій, як і схожих тенденцій розвитку матеріальної культури та соціального устрою, є свідченням того, що черняхівська культура набувала ознак етнокультурної та соціально-економічної спільності.

Київська культура, характерна для північної частини Середньої та південної частини Верхньої Наддніпрянщини, а також Наддеснянщини та суміжних районів лісостепу України, сформувалася в другій чверті I тис. н. е. За часом виникнення вона належить до пізнішого етапу зарубинецької культури, синхронна черняхівській і передує ранньосередньовічній культурі слов'ян. На півдні вона сусідила з черняхівською, а на півночі — з колочинською культурами, що спричинило утворення локальних зон у міжетнічному пограниччі з характером для них синкретичною культурою.

На основній території побутування київська культура була дуже своєрідною. Деякою мірою можна вважати, що за багатьма показниками її розвиток випереджав інші культури і загалом тогочасне суспільство.

Етнічні особливості культури виявляються насамперед у будівництві. Житла киян мали вигляд заглибленої в землю будови зрубної конструкції з двосхилим дахом, вкритим очеретом чи соломою, іноді землею. Дах підтримувався вкопаним посеред хати стовпом. Там же влаштовувалося і вогнище, а на стовпах розміщувалися речі культового призначення. Судячи з розмаїття господарських споруд, носії київської культури мали добре розвинуте землеробське господарство з елементами осілого скотарства. Крім поширених серед інших археологічних культур господарських ям-погребів, у носіїв київської культури були ще й спеціальні приміщення для свійських тварин, для господарських справ, а також упорядковані погребі, над якими споруджувалися легкі плетені конструкції з дахом. Такий тип господарської будівлі вперше з'явився саме на ґрунті київської культури.

Стародавні кияни мешкали у порівняно невеликих поселеннях, що нараховували не більш ніж 10—15 дворів. Це показник того, що поряд зі збереженням традиції великих сімей самостійного значення набувала окрема велика родина як соціальна і соціально-виробнича одиниця. В рамках патріархальної сім'ї певної автономності вже тоді дістали окремі сім'ї, хоча в сфері виробництва і, мабуть, розподілу продуктів праці

Драпак — найдавніший елемент землеробської культури східних слов'ян вони залежали від патріархального чи задружного укладу родини.

Такий тип родинного устрою слід вважати більш розвинутим порівняно з тим, який існував у інших синхронних культурах. Скажімо, серед носіїв зарубинецької культури поширеними були великі поселення, житла у яких розмішувалися групами, тобто групами споріднених сімей, своєрідними общинами. Родини такої спорідненої громади склалися переважно з великих сімей патріархального типу та з малих сімей, що не мали ще достатньої автономії.

Усі культурні особливості (невеликі поселення, житла каркасної конструкції, розмаїття господарських будівель та реманенту, соціальний і родинний устрій) вказують на те, що в межах київської культури сформувався досить розвинутий тип господарювання, що ґрунтувався на орному землеробстві і розвинутому скотарстві. *Київська культура стала основою стародавніх етнічних традицій, що їх через низку культур (колочинську, пеньківську тощо) успадкує український етнос, сформований саме на Київщині, в ареалі поширення київської культури.*

Колочинська, пеньківська та пражська культури — синхронні етнокультурні утворення, що стали логічним продовженням попередніх культур: київської, черняхівської і почасти пшеворської. Їхне зародження підготував соціально-економічний та етнокультурний розвиток попереднього періоду (II—V ст.), результатом якого стала консолі-

дація населення. Її прикметами були помітна уніфікація матеріальної культури та поховальної обрядовості, однотипність занять, зближення форм соціального устрою, нарешті, зародження спільних рис етнічної ментальності.

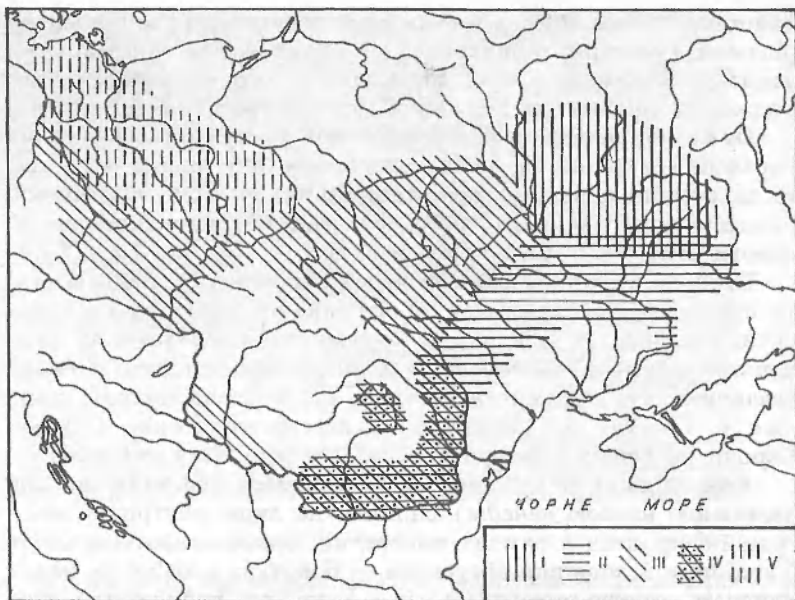
Отже, спільність рис матеріальної та духовної культури населення України IV—V ст. визначило внутрішню його єдність, ставши передумовою інтеграційних та консолідаційних процесів вищого рівня, а саме — етногенезу східних слов'ян як основи етногенезу українців.

Етногенез східних слов'ян через колочинську, пеньківську та празьку культури привів до найраніших етнічних слов'янських спільностей (відомих за писемними джерелами як слов'янські племена) — *склавинів* і *антів*. Представлені трьома згаданими культурами (а частково ще й дзедзіцькою), вони вже у VI—VII ст. займають величезну територію Східної Європи: від верхів'я Дніпра до Балкан та від Сейму до Ельби.

Консолідації східнослов'янських племен (відомих ще під загальною назвою *венедів*) сприяли не лише внутрішні інтеграційні процеси в рамках попередніх археологічних культур України, а й зовнішні обставини — боротьба слов'ян за незалежність, проти гегемонії готів і гунів, що посилювали свій вплив у Східній Європі. Тривалі слов'яно-готські війни йшли з перемінним успіхом, але на першому етапі закінчилися поразкою анто-склавинського населення, передусім дніпро-дністровської групи черняхівської культури, яке очолював антський князь Бож.

Слов'яно-готські війни розкрили деякі дуже важливі обставини. Вони засвідчили існування між слов'янами різних історично-культурних областей певного бар'єра, який може датися взнаки у найкритичніших ситуаціях. Справді, до боротьби з готами активно стало населення степових районів України, насамперед склавини й анти; населення Верхнього Подніпров'я та інші етнічні групи лісостепової частини відігравали в цьому другорядну роль. Проте загальноетнічна ідея здобуття незалежності та самоствердження слов'ян, як і всіх етнічних груп, що становили з ними етнокультурну спільність, виявилася сильнішою за історично-культурні розбіжності. Це дало змогу об'єднатись, утворити могутні воєнно-політичні союзи, які й дозволили східним слов'янам — антам і склавинам — посісти пріоритетне становище у Південно-Східній Європі.

Етнічною підосновою східнослов'янської єдності на території України у V—VII ст. стали три синхронні, але відмінні між собою слов'янські культури: колочинська, пеньківська та празька. Перша була поширена на Середній Наддніпрянщині,

Поширення слов'янських старожитностей раннього середньовіччя:

I — колочинські; II — пеньківські; III — празькі; IV — дзедзіцько-сухівські; V — Костиш-Батушани

друга — на Верхньому Подніпров'ї, третя — на Попрутті, Наддністрянщині та правобережжі верхів'я Вісли. Саме ці культури засвоїли головні риси попередніх археологічних культур: київської (колочинська та пеньківська) та черняхівської (празька і почасти пеньківська). Пшеворська культура стала поштовхом до формування дзедзіцької групи. Але все це, як зазначає український археолог Володимир Баран, ланки одного історичного процесу на території Південно-Східної та Центральної Європи, що розпочався в першій половині I тис. н. е. і закінчився у VI—VII ст.

Етнічно всі названі культури — однотипні, але тільки колочинська, пеньківська та празька становили культурну спільність. Дзедзіцька, що формувалася на інших засадах та в іншій системі контактів і зв'язків її носіїв із сусідніми культурами, мала значні відмінності. Вони виявлялися в різних сферах культури й особливо матеріальній. Для слов'янської культурної спільності — колочинської, пеньківської та празької культур — характерна уніфікація головних форм культури. Наприклад, житло мало вигляд чотирикутної або квадратної напівземлянки зі зрубними або стовповими стінами, що опалювалася піччю-кам'янкою або глиняною піччю.

Напівземлянка. Житло східних слов'ян VI ст.

Серед названих культур низкою ознак вирізнялася дзедзицька група слов'янських культур, поширена на території Центральної та Північної Польщі. За житло правила трохи заглиблена в землю наземна споруда довгастої форми з вогнищем у центрі. Існували і певні відмінності в асортименті та формах кераміки, системі обрядовості та вірувань.

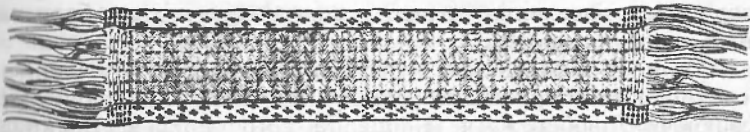
Усі ці особливості культур, підтверджені численними археологічними даними, дають підставу для двох важливих висновків. По-перше, формування етнокультурної та соціально-економічної спільності відбувалося на ґрунті колочинської, пеньківської та празької культур; по-друге, етнічна підоснова цих культур була давнішою, як і час освоєння території східними слов'янами; заселення західних її країн відбувалося пізніше.

Етнокультурна схожість колочинської, пеньківської та празької культур не виключає складності їхньої етнічної структури, котра ввібрала, крім слов'янського населення, інші етнічні групи: германські, балтські, іранські, фракійські. Вони позначились і на антропологічному типові населення, а також, інтегруючись у слов'янську етнічну систему, сприяли загальній консолідації населення. В таких умовах відбувалося становлення етнічності в першій половині I тис. н. е. на території України.

Література: Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена. Киев, 1913; Рыбаков Б. А. Древние Русы // Сов. археология. 1953. № 27; Тереножкин А. И. Предскифский период на

Днепровском Правобережье. Киев, 1961; Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. Киев, 1972; Даниленко В. М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу // Археологія. 1976. № 19; Проблемы этногенеза славян. Киев, 1978; Козак Д. Н. Пшеворська і черняхівська культури у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі // Археологія. 1982. Вип. 37; Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. Киев, 1985; Баран В. Д. Пражская культура Поднепровья (по материалам поселений у с. Рашков). Киев, 1988; Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Походження слов'ян. К., 1991; Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Г. Археологія та стародавня історія України. К., 1992; Давня історія України: У 2-х кн. К., 1994.

ЕТНІЧНІСТЬ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Лекція 3

ЕТНОГРАФІЯ ДАВНЬОРУСЬКИХ ПЛЕМЕН

Етнонімія ранньосередньовічної України. Друга половина I тис. н. е. є вузловим періодом у етногенетичних процесах Східної Європи, зокрема України. Адже саме тоді визначився пріоритет слов'янського субстрату в етнокультурних процесах, відбувається етногенез слов'ян — власне, етнічної основи українців.

Кардинальність таких процесів зумовлювалась як внутрішньою логікою розвитку механізму етнічності, так й історичними чинниками. Щодо останніх, то вони спричинили інтенсивне переселення людності України, часткове змішування культур, або їх трансформацію. Самі ж міграційні процеси викликалися суттєвими змінами соціально-політичної ситуації у Східній Європі, що склалася після закінчення готсько-слов'янської війни. Перемога воєнно-політичних союзів, утворених на слов'янській основі, дозволила цим союзам посісти в Південно-Східній Європі те провідне місце, яке до того займали готи.

Цьому допомагала і певна інфільтрація низки етнічних угруповань, що мігрували за межі України: готи, гуни, сармати, алани — і мали значний вплив на українську етніку. З їхнім шикненням з етнічної карти України змінюється її етнічна ситуація. Слов'яни, котрі раніше були лише однією із складових етнічності, тепер посідають у ній провідне становище. Пріоритет слов'ян у етнокультурних процесах, як і в політичному житті, створює умови для консолідації слов'янства, а разом з тим і формування племінних союзів.

Інтеграційному процесу в Україні, і насамперед серед слов'ян, сприяла й внутрішня культурна консолідація, посилена, в свою чергу, змішуванням культур. На цей момент існувало чотири основні групи культур, як і чотири групи слов'ян. Внаслідок певної інфільтрації низки іншоетнічних племен

слов'янське населення почало освоювати землі, що були зайняті іншими народами.

Так, носії пеньківської культури, традиційно розселені на Середній Наддніпрянщині, рушили на північ і північний схід, освоюючи Лівобережжя Дніпра та його верхів'я. Водночас розширюється ареал пеньківської культури в його південних та південно-західних кордонах. Разом із носіями празької культури вони освоювали територію між Дніпром і Дністром, Дністром і Прутом, Прутом і Серетом, у долах Тиси, Дунаю та Верхньої Вісли. Це був перший етап інтенсивного слов'янського розселення, що спрямувалося у V—VII ст. на південь і захід. Другий етап розпочався пізніше, у VII—VIII ст., і пов'язувався в основному з носіями колочинської культури, які рушили в основному на схід.

Отже, від другої половини I тис. сформувався відносно усталений етнічний і етнографічний склад населення України, що започаткував наступне велике відпарошування від етнологенетичного східнослов'янського стовбура гілки східних слов'ян, на якій проростало українство. Проте цей процес остаточно завершився пізніше, з складанням власне українських цінностей: системи світоглядних уявлень, етнічної самосвідомості тощо. А поки що у VII—VIII ст. східні слов'яни, розселені на території України, консолідувалися в етнос.

Процес їхньої етнічної консолідації, як і всі попередні процеси, відбувався на розмаїтому етнографічному ґрунті шляхом утворення окремих слов'янських племен, їх об'єднання в союзи, етнічні спільності, а відтак і у державу. Початковими формами таких об'єднань стали великі угруповання склавинів і антів, що спричинилися до розвитку празької і пеньківської культур. У свою чергу, останні, до котрих додалися колочинська та деякі інші групи культур (наприклад, Луки-Райківецької), лягли в основу формування перших слов'янських племен.

Їхнім етнічним і консолідаційним підґрунтям були *анти* і *склавини*. Перші розміщувалися в Середньому Подніпров'ї, другі — між Дніпром, Дністром і Верхньою Віслою. Був ще один слов'янський союз, пов'язаний з колочинською культурою, що розташовувався на території Верхньої Наддніпрянщини, ім'я якого наука поки що не встановила. Але є припущення, що цей союз об'єднувався з антами.

Безпосередніми предками українців, як вважав ще Михайло Грушевський, були анти — наддніпрянський союз східних слов'ян. Це ствердили пізніші наукові дані. Однак новіші дослідження дозволяють розширити ареал та етнічну основу ядра слов'ян-українців, включити до них і племінні об'єднання склавинів. Серед них на перше місце слід поставити одне з племен союзу склавинів — *волян*, більш відомих з

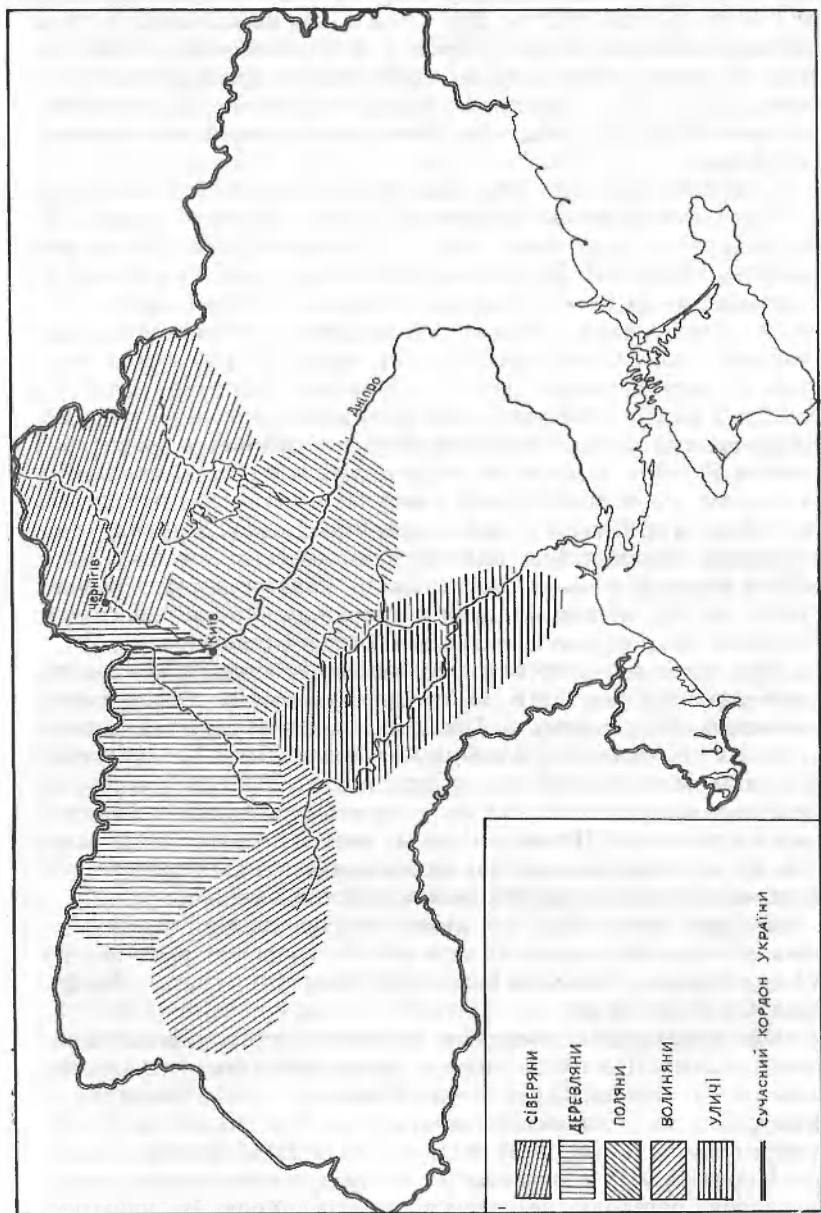
давньоруських літописів як дуліби, а пізніше як бужани. Адже не випадково про них як про плем'я, що консолідувало інші східнослов'янські племена, писав у X ст. арабський автор аль Масуді у книзі «Золоті луки»: серед численних східнослов'янських племен було одне корінне плем'я «валіняна» (волиняни), яке очолював князь Маджак. Йому підкорялися інші слов'янські вожді.

Ствердженню тези про міжплемінне ядро, що включало і антські, і склавинські субстрати, — ядро, що стало осередком Руси-України, слугують і подальші історичні, зокрема демографічні, події, що розгорталися в Україні. Це, насамперед, переміщення окремих племен антського і склавинського союзів. Вже починаючи з VI ст. частина антського населення, що становило ядро Середньої Наддніпряни, перейшла на Балкани, а частина пересунулася у Верхню Наддеснянщину та басейн р. Сейм, утворивши етнічну підоснову племені *сіверян*. Водночас склавинські племена частково рушили в центральні райони України, а частково переселилися у західні та південно-західні землі: на Подунав'я та у межиріччя Ельби і Заале. На думку українського археолога Володимира Барана, цим, очевидно, пояснюється наявність спільних племінних назв обабіч Карпат, зокрема у дулібів та хорват. Адже існували дуліби дністро-волинські, дуліби чеські і дуліби паннонські, як і хорвати північно-карпатські, хорвати білі і хорвати червоні.

Важливою передумовою формування етногенетичного ядра русів-українців має бути, як це трактує теорія етносу, певна спільність споріднених і близьких за культурою та мовою етнічних утворень, репрезентованих археологічними культурами, племенами, племінними об'єднаннями. Така спільність, по суті, склалася ще у V—VI ст.: і як етнокультурна, і як політична, і як мовна. Про перші дві ми вже згадували. Щодо мовної, то вона лінгвістами також визнається як спільність, що була «замішана на єдиних мовних переживаннях».

До речі, праслов'янська лінгво-етнічна спільність сформувалася задовго до того, як про неї «заговорили» різні автори VI ст.: Йордан, Прокопій із Кесарії, Маврікій Стратег, Феоділакт Симокат та ін.

Опосередковано стверджує існування протосхіднослов'янської спільності *етнонімія* — наука про назви і самоназви народів та племен. Одна з таких назв — *венеди* (венети) — згадується ще в історичних документах III—VI ст. як уособлення певної слов'янської спільності в Східній Європі. Зокрема, Йордан так про це писав: «...На безкраїх просторах розташовалося багатолюдне плем'я венетів. Хоча їх найменування тепер і змінюється у відповідності до різних родів та місцевостей, все ж переважно вони називаються склавенами

Східнослов'янські союзи племен VI—VIII ст.

і антами». Називаючи три імені слов'ян, Йордан розрізняв поміж них родові ім'я — венети — і похідні від нього, історично пізнішого походження — анти і склавени.

Зазначимо, що назву венедів ніхто до Йордана не згадував, а пізніші автори пов'язували цей етнонім із назвою слов'янського племені, що мешкало в північних районах Східної Європи — *в'ятичами*. До речі, лінгвісти, реконструюючи слово «венеди», знаходять у ньому первісний корінь *вет*, який у східних слов'ян міг дати тільки *вят*, що і є основою зближення пізноантичного і середньовічного етноніма *венети* із східнослов'янським етнонімом *в'ятичі*.

Тобто, слід розуміти, що назва «венеди» найімовірніше була не самоназвою слов'ян, а їхньою назвою у античних держав, як пізніше у германців, сусідів північної гілки східних слов'ян. За законами етнімії назви сусідніх народів рідко коли відтворювали їхні етнічні особливості; вони давались як протиставлення власного народу всім іншим. Історія рясніє такими прикладами.

Показовою в цьому відношенні є «Історія» Геродота: він зараховує до скіфів і до «Великої Скуфі» всі племена, що розташовувалися на північ Греції, як племена чужорідні, варварські. А втім, до неіснуючої «Скуфі» були віднесені надзвичайно різноманітні і за етнічністю, і за історією народи і племена, котрі зовсім не становили спільності. Для Геродота це не мало особливого значення, оскільки його цікавили племена не як такі, не як певні етнічні утворення, а як варварські (і, отже, ворожі) племена, що безпосередньо сусідили з Імперією.

Твори Геродота внесли багато плутанини в етногенетичні розробки пізніших вчених. Адже вони шукали предків слов'ян і у неврах, і у будинах, і у меланхленах, і у скіфах-орачах, згадуваних Геродотом, хоча, як показали новіші і ґрунтовніші дослідження, ніякого генетичного зв'язку з ними не було.

Проте усталилася практика називати сусідні народи і племена «варварським», або узагальнюючим ім'ям, що не має нічого спільного із самоназвами. Так, Руссю стали називати всіх східних слов'ян, які мешкали на території України, хоча самі вони так себе тоді ще не звали. Україну називали Сарматією, Рутенією (власне, Руссю), вважаючи саме ці племена ворожими для себе.

Хоча існування назви венедів як певної слов'янської спільності наука остаточно не довела, є чимало свідчень на користь такої гіпотези, зокрема схожість культурної основи у східнослов'янських племен та історичні факти воєнного і політичного їх об'єднання. Нарешті, певним ствердженням гіпотези можуть бути і пізніші назви багатьох слов'янських племен, розселених по всьому слов'янському світу, котрих зарубіжні

автори називали «венетськими»: літописні ляхи, маравани (вініди), ободрити, ладозькі слов'яни (в'ятичі) тощо.

На відміну від венедів, реальність існування і назви пізніших великих слов'янських союзів — склавинів і антів — не викликає сумнівів. Склавини, що дали празьку культуру, відомі вже з VI—VII ст., а згодом поширили свою самоназву на весь слов'янський світ. Із цим корінням пов'язані назви багатьох слов'янських племен — словенів, словенців, словаків, котрі називали себе так здавна, що дає підставу вважати назви склавинів, а пізніше слов'ян самоназвами. На жаль, етимологію цих слів не з'ясовано. Достовірно відомо лише, що слов'яни через одне із своїх племен — волинян — стали етнічною основою формування Руської землі з центром у Києві, так само як через інше плем'я — словенців — основою моравської державності.

Другий великий слов'янський союз — анти — замішаний на пеньківській культурі, також відомий з VI ст., займав великі простори від Дніпра до Дунаю. Дніпровська частина антів, пов'язана з пам'ятками Надпорожжя, Надтясминщини і Південного Побужжя, стала однією з етногенетичних основ слов'ян-українців. Щоправда, це не відбилося в назві етногенетичного ядра, як, до речі, і в назвах слов'янських племен. Це пояснюється тим, що анти з етнічного й етнографічного погляду не були однорідними. Слов'яни в своїй основі, вони увібрали різноетнічні субстрати. На думку дослідників, антська культура створилася в середовищі слов'ян, що опинились у складі Готської монархії. Стверджують цей факт і антропологічні дані, зокрема антропологічний склад населення Середньої Наддніпрянщини, в якому примітні значні готські субстрати. Очевидно, що готи пізніше були асимільовані антами.

У антропологічному складі антського населення, як і в культурі, помітні також і тюркські елементи, внаслідок тривалих взаємозв'язків з аварами та гунами. Принаймні достовірно відомі зв'язки антів з гунами, які ще у IV ст. оформилися в союзні відносини. За свідченням Йордана, під час нападу готів на антів на допомогу останнім негайно вирушили гуни Баламбера. Тому можна твердити, що анти являли собою союз племен, відмінних за етнічним складом, у тому числі союз з тюркськими племенами.

Не випадково назва слов'янського в основі союзу племен — *анти*, — як вважають дослідники, тюркського походження. Воно не має етнічного змісту, а позначає групу племен, зв'язаних союзними взаєминами. Адже слово «ант» трактується як «клятва», «присяга» і близькі до цих понять терміни: «друг», «товариш», «приятель», «побратим», «супутник» та ін. Тобто

усі ці слова окреслюють більш широке поняття, поняття союзу або певного союзного утворення.

Опосередкованим ствердженням такого тлумачення можуть бути аналогічні утворення, що виникали серед інших народів і племен у різні часи і за різних історичних обставин. Аналогічне поняття «ант» трапляється, наприклад, в історії Греції — це поняття «федерація», що розумілося як «угода», «союз»; в історії Скандинавії також був аналогічний термін: «файерінг», що пізніше стає відповідником давньоруського поняття «варяг»; в історії Русі — поняття «ротник», що означало «давати клятву», та поняття «толковин» — «помічник».

При певній невідповідності між етнічним утворенням і етнонімом (а вона часто простежується і щодо окремих слов'янських племен, і щодо слов'янських державних об'єднань, скажімо, Русі) слов'янська основа антів, як і склавинів, не викликає сумніву, бо стверджується й етнічною культурою, й антропологічним складом, і мовою. Про це, до речі, постійно нагадують і давньоруські літописці, чітко відмежовуючи слов'янський етнічний ґрунт від «чудського» (фіно-угорського), балтського та інших. Разом з тим вони підкреслюють розмаїтість етнографічного складу східних слов'ян, що особливо рельєфно простежувалась у VII—VIII ст. на рівні окремих племен. Автор Начального літопису, наприклад, вирізняє такі слов'янські племена: поляни, деревляни, сіверяни, бужани (волиняни, або велиняни), кривичі, радимичі, уличі, тиверці, словени, в'ятичі.

«Тако же и ти словене, пришедше и седоша по Днепру, и нарекошася Поляне. А друзии Древляне зане седоша в лесах, а друзии седоша межю Припетью и Двиною и нарекошася Дреговичи, инии седоша по Двине и нарекошася Полочане речки ради яже втечеть в Двину, именем Полота, от сея прозвашася Полочане. Словене же сидоша около Илмеря прозвашася своим имянем и сделаша град, и нарекоша и Новгород, а друзии седоша по Десне и по Суле и нарекошася Север, а тако разидеся Словеньский язык...»

З п'ятнадцяти названих літописцем слов'янських племен сім розташовувалися на території України. Це — волиняни (дуліби, бужани) — «зане седоша по Бугу», що мешкали на території Західної Волині та Верхньої Наддністрянщини; деревляни — «зане седоше в лесах», що розміщувалися на території Східної Волині; поляни — «мужи мудри и смыслени» — на Київщині; уличі та тиверці — «приседаху к Дунаєви» — на Наддністрянщині, а перед тим на Нижній Наддніпрянщині; сіверяни — на лівих притоках Дніпра та у верхів'ї Сіверського Дінця; радимичі — «бѣста бо два брата в Лясах — Радимъ, а другий Вятко,— и пришедши седоста Радимъ над Сожью и прозвашася Радимичи» — в басейні Дніпра і Сожу.

Кожне з літописних східнослов'янських племен, що визначилися у VII—VIII ст. як етнотериторіальні і навіть політичні утворення, формувалися на засаді археологічних культур, поширених на території України. Етнокультурною підосною, скажімо, волинян була празька культура та пізніші культурні пам'ятки Луки-Райківцевої підосною деревлян — культура курганних поховань та Луки-Райківцевої, остання правила за підоснову також уличам та тиверцям; для сіверян — роменська культура, для радимичів — культура курганних поховань. Найбільш складною була культурна підоснова полян Середньої Наддніпрянщини. У VI—VII ст. вона включала компоненти трьох культур: празької, пеньківської та колочинської, а пізніше, у VIII—X ст., — Луки-Райківцевої та волинцівської.

По суті, на невеликій території Наддніпрянщини змикалися всі розмаїті культури східних слов'ян. І, отже, не випадково, що саме Київщина стала не тільки осередком формування міжплемінних утворень, а й етногенетичним центром слов'яноукраїнців та їхньої першої держави — Київської Русі. І це логічно, коли виходити з теорії етносу, яка вбачає витoki етногенезу саме на стикуванні різних культур та племінних утворень.

Теорія етносу обстоює і ще одну важливу умову етногенезу, творення етнічної спільності, — наявність розвинутої в ній етнокультурної структури. Така структура формувалася поступово: спочатку на рівні археологічних культур, пізніше на базі етно-племінних об'єднань, згодом на ґрунті земляцьких та регіональних утворень тощо. Щодо раннього середньовіччя, то структуроутворювальною одиницею східнослов'янської етнічної спільності були племена, а по суті, етнічні утворення, тобто субетносi слов'янсько-українського етносу.

Етнічна сутність літописних племен значною мірою виявляється в їхній етніміці — самоназвах і назвах. Тому здається доцільним зупинитися на цьому аспекті.

Одним з найбільш ранніх слов'янських племен були *дуліби* («Дуліби живяху ... где нині вельняни»), відомі пізніше як волиняни, а за часів земельних утворень як бужани («Живяху по Богу»). Вони вже з VI ст. являли собою «конфедерацію» й навіть образ раннього державного об'єднання, включаючи споріднені слов'янські етнічні групи. Однак таке об'єднання ще не підкріплювалося досить стабільним господарством, а будувалося на традиційних родо-племінних взаєминах. Саме через те воно легко розпалося під тиском аварів-обрів: «...си же обри воеваху на словенах и примучише дулебы, сушая словены и насилье творяху женам дулебским». Наслідком великого переселення народів стало утворення двох груп дулібів-волинян, східних і західних: тих, хто залишився на Волині, і тих,

хто відійшов від колись єдиного союзу, мігрувавши в Чехію та Панонію.

Етнонім *волиняни* є самоназвою племені, племінним ім'ям, що формувалося ще у дочерняхівській період носіями зарубинецької культури і означало найменування історичної території їхнього розселення — «країна волинок». Пізніше ця самоназва була запозичена германцями під час готських воєн II—IV ст. н. е. («велинь» — це те саме, що германське слово «дулеба») і стала у готів назвою населення Бузько-Прип'ятського межиріччя — дуліби.

З іншого боку, тобто з боку Києва, який ставав центром державного об'єднання слов'ян, бузьке населення сприймалося як його складова, тобто як частина державного утворення, територіально прив'язана до Бугу. Отже, населення Побужжя і дістало назву в його сусідів, насамперед киян, — *бужани*. З посиленням адміністративно-територіальних зв'язків і з формуванням земель як окремих утворень у складі Київської Русі назва «бужани» стала недостатньою для окреслення і території, і етнографічних особливостей колишнього племінного об'єднання, що спричинило відродження традиційної назви — *волиняни*. Така історична діалектика етнічної історії краю та його населення закарбована в етнонімах та етнотопонімах.

Літописні *поляни* відомі під цією назвою з VIII ст. і пов'язані з Подем у загальному значенні цього слова, тобто із Степом, звідки на Середню Наддніпрянщину вдерлося одне з антських племен. У первісному вигляді етноплемінний етнонім цього слов'янського населення мав назву «пол» або «поля», від якого утворювалися пізніше і всі похідні: подем, полями, в Полах. Польська земля («...и начаста владети Польскою землею») згадується під 862 роком як територіально-політичне утворення.

Коли саме склалося племінне найменування «поля», не встановлено, проте відомо, що само плем'я формувалося у найдавніші часи в епіцентрі поширення зарубинецької, а пізніше черняхівської, Луки-Райківецької, роменсько-боршевської культур. Принаймні за антропологічними характеристиками поляни належать до такого типу, в якому переважає черняхівський елемент і спостерігається спадковість давнього населення доскіфського часу. З огляду на це поляни не схожі на жодну з груп своїх найближчих південних сусідів.

Антропологічне й етнокультурне обличчя полян остаточно сформувалося в IX—XI ст., в період утворення Київської Русі, на базі давніх археологічних культур та під впливом культури Луки-Райківецької із включенням слов'янізованої скандинавської культури. Отже, і в етнокультурному відношенні

поляни стали оригінальним утворенням, територіально поширеним у Наддніпрянському трикутнику: Київ — Чернігів — Переяславль, тобто на Русі — в давньому, вузькому значенні цього поняття.

Із зростанням ролі Києва як політичного центру родова самоназва полян поступається місцем назві народу — спочатку через термін *русь* («Поляни яже нине зовома я Русь»), а пізніше, з поширенням цієї назви на інші племінні об'єднання, — через термін *кияни*. Вперше назва «кияни» трапляється в літопису під 1036 роком: «И постави Ярослав Варяги посредь, а на правей стороне Кыяне, а на левом криле Новгородци». Назва «кияни», що спочатку застосовувалася для означення населення Київської (власне, Польської) землі, з часом втратила свій первісний зміст, звузившись до означення мешканців міста Києва. Проте етнічна пам'ять довго зберігала родовий етнонім, поширюючи його і на мешканців Києва: «суть Поляне в Києве и до сего дне».

Етнонім *деревляни* належить до пізніших типів, коли народонайменування стали визначатися за територіальною ознакою. Це пов'язано з періодом остаточного розкладу родоплемінних зв'язків і створенням окремих князівств, що виділялися з племінних об'єднань. Власне, *деревляни* і *Деревська* земля почали відокремлюватися з колись великого ранньослов'янського Волинського об'єднання. Тоді населення цієї частини було відоме під назвою «дерева», а край, у якому вони жили — *Дерева*, пізніше *Деревська* земля: «Послуша ихъ Игорьъ, иде в Дерева в дань», «Стславъ посади Ярополка в Києве, а Ольге в Деревях», «Поиде Ярополк на Ольга брата своего на Деревську землю», «...и рече единъ Деревлянин азъ видех яко вчора спехнуша с мосту» (977 р.).

Щодо етимології назви «деревляни», то вона трактується і як власне племінне ім'я — *Дерева*, що колись існувало, і як топонім етнонімічного походження, що характеризує особливість краю — «краю лісів». Так пояснює і літописець: «Зане седеше в лесехъ». Принаймні на той час, коли вже досить відомою була *Деревська* земля, вона являла собою не племінне утворення, а територіально-політичне об'єднання, про що свідчить і літопис: «...а в Деревехъ свое княжение».

Однак, знаючи закономірність творення етнонімів і певну консервативність етнічної самосвідомості, можна твердити, що всі пізніші найменування виходять з первісного, найімовірніше етноплемінного терміна — *Дерев*, який зберігся в історичній пам'яті людей і від якого походить і назва землі — *Деревської*, і назва її мешканців — *деревляни*.

Етимологія південної частини східнослов'янських племен *уличів* і *тиверців* відбиває ще складнішу і дещо загадкову

етнічну історію та історію розселення. Є чимало гіпотез щодо їхнього походження. Деякі з них трактують, скажімо, тиверців не слов'янським, а тюрксько-печенізьким плем'ям, котре розміщувалося на Наддністрянщині. За уличами визнавалася слов'янська основа, проте не чітко визначався район розселення: чи то на Нижній Наддніпрянщині, чи то на Нижній Наддністрянщині.

Археологічні дані пов'язують з цими племенами пам'ятки Луки-Райківецької культури в районі Наддністрянщини. Етнічна ж історія улличів і тиверців частково розкривається через їхні етноніми, що фіксувалися літописними джерелами в різні періоди.

Щодо етноніма «уличі», то він має кілька значень і часових трансформацій. Найбільш ранні з них — «оуличі», «улучі»: «А со Оуличі Тиверци имеюще рать». Їхня етимологія пов'язувалася з термінами «лука» або «закрут», «затока», що нібито вказувало на територію розселення біля примор'я, або на заломі річок. Пізніше трансформація етноніма «уличі» в «угличі» прив'язує розселення цього племені до географічного поняття «угол (кут)». Під такою місцевістю розуміється Буджак (у перекладі з тюркського означає «кут») — кут, утворений узбережжям Чорного моря і Дунаєм.

Ще одне із трактувань етноніма «уличі» розкривається через зафіксовані літописами терміни «суличі», «посуличі», зазначаючи тим самим зв'язок цих племен із Наддніпрянщиною. Такий зв'язок стверджується літописними текстами: «И беша седяше Улиць по Днепру внизъ, и посем приидоша межи Буг и Днестр». Більше того, етнонім «уличі» включається разом із назвою «деревляни» в дніпровську етнополітичну орбіту. В літопису під 922 р. записано: «Игорь же седяще в Киеве княже и воюя на Древляни и на Угличе».

Отже, простежуючи часову динаміку трансформації етноніма «уличі», можна окреслити шлях переселень племені улличів. Сформувавшись на Наддніпрянщині, вони мігрували на південь до Причорномор'я, потім до залому річок Бугу і Дністра, на територію Нижньої Наддністрянщини. Причиною таких переселень були, за свідченням літописних джерел, не зовнішні сили, не агресія з боку сусідніх племен Степу, а внутрішня потреба племені в просторі. Адже, як зазначається в пам'ятці IX ст. «Боварський Географ», народ цей мав на Дністрянсько-Дунайському межиріччі понад 300 міст. Уличі були чисельно великим угрупованням, а не малим племенем і тому потребували великого життєвого простору.

Етнонім «тиверці» виявляється так само складним, як неоднозначною була їхня етнічна історія. За останніми науковими даними, «тиверці — східнослов'янське плем'я на Дністрі»,

але до того вони, як і уличі, мігрували з Наддніпрянщини і Надбужжя. В «Повести временных лет» про це згадується кілька разів: «А Оуличи Тиверьци сядяху бо по Днепру, шли до моря, суть гради их и до сего дне», а раніше: «А Оуличи Тиверьци сядяху по Бугу, и по Днепру, шли до моря». Отже, спостерігаємо поступове оволодіння численними тиверськими племенами степової частини України, в тому числі узбережжя Дністра.

Міграційний шлях тиверців опосередковано віддзеркалюється в їхньому етнонімі, співзвучному низці топонімів, характерних для зони розселення тиверців: місту Тиврів на Поділлі, річці Дністр (антична назва Тирас) та іншим. Звичайно, це лише окремі етнонімічні гасла, що потребують подальшого осмислення, проте вони співвідносяться і з літописними свідченнями.

Згідно з останніми тиверці були причетними до південно-західних регіонів ареалу розселення східних слов'ян. І як велике племінне об'єднання, вони пов'язані із загальнослов'янською спільністю — «Великою Скуфью» знову-таки через Середню Наддніпрянщину і, зокрема, через Київ. Про це згадується в Іпатському і Лаврентіївському літописах під 907 р.: «Иде Олегъ на грекы... множество Варягъ. и Словень... и Дулебы. и Тиверци. Аже суть толкованы. си вси звахутс Великая Скуфь». І останній літописний запис про тиверців, зроблений у 944 р., — «Игорь совокупи... Кривичи. и Тиверци. и Печенеги...» — є ще одним ствердженням їхньої причетності до південних областей, звідки рекрутувалися тиверські вої до руського війська.

О. Н. Трубачов, вивчаючи ці племена, зазначав, що вони «зникли дуже рано — по суті, до початку писемного періоду руської історії», отже, літописні свідчення про них — лише данина пам'яті.

А втім, втративши етнічну єдність та етнонімію, вони залишили на великому просторі Південно-Східної Європи топонімічні сліди свого колишнього перебування, а також великий шар регіональної слов'янської культури, риси якої простежуються у населення Наддністріянщини, Карпат, Закарпаття та Балкан. Очевидно, освоюючи нові території, а можливо, під тиском більш агресивних степових сусідів вони рухалися вгору по Дністру і Дунаю.

Не виключена можливість (принаймні існує така гіпотеза), що уличі, просуваючись у район Карпат, передали свою етнонімію через одну із своїх назв «улиці» гуцулам, верховинцям Підкарпатської Русі. Схожа етнокультурна основа цих субетносів стверджує висловлену гіпотезу.

Сіверяни — одна з частин антського племінного об'єднання

східних слов'ян — представлені археологічними пам'ятками роменської культури. Давньоруські літописці розміщують це плем'я на лівих притоках Дніпра: «...а другие седоша по Десне и по Семи, по Суле и нарекошася северь». Проте археологічні пам'ятки роменської культури поширювалися на більшій території: і у верхів'ях Сіверського Дінця, і на Пслі, і на Ворсклі.

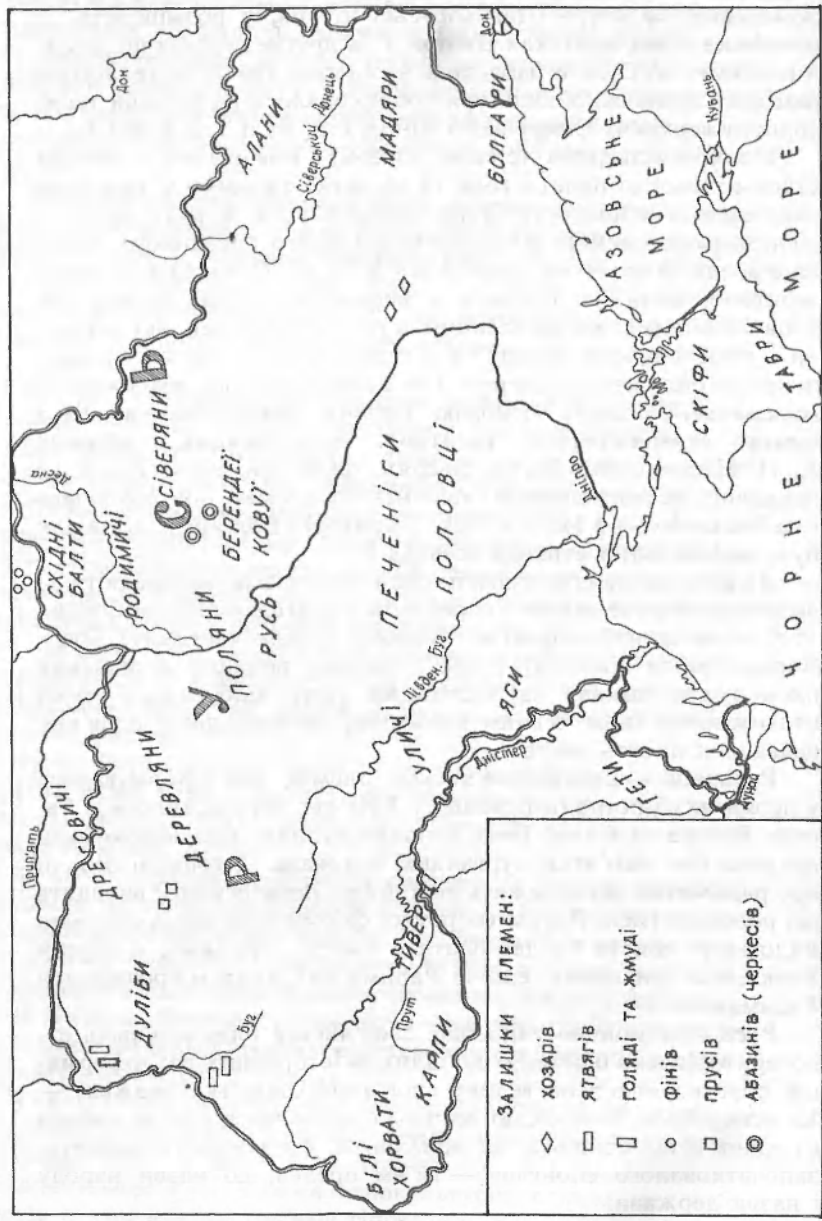
Етнонім «сіверяни (сіверці, сівери)» пов'язаний з певним етапом їхньої етнічної історії та місцеположенням у загальній слов'янській спільності. Воно формувалося в міру відгалуження цього племені з великого антського племінного об'єднання, що сталося на зламі VII—VIII ст. Освоюючи північні території, вони закріпилися в верхів'ях Десни, на кордоні з північноіранським населенням, а також угорцями, які мешкали в лісостеповому межиріччі Дніпра та Дону. Отже, крайнє, північне положення сіверян (за давньоруською лексикою — «сіверяне») і стало основою їхнього найменування. Така думка стверджується багатьма дослідниками, зокрема А. П. Непокупним. Назва сіверян, пише він, відноситься до найдавніших найменувань слов'янських племен, повторюючись і на Балканах — в Мізії VII ст. (територія Болгарії), де також було зафіксовано етнонім «северас».

До речі, визначати назви племен за назвами частин світу — досить поширене явище в середньовіччі. Згадаємо хоча б білих (тобто західних) хорватів, Червону (тобто південну) Русь, Чорну (тобто північну) Русь. У даному випадку визначення племен або земель за частинами світу відбувалося через ототожнення їх із певним кольором, до чого давні слов'яни вдавалися досить часто.

Радимичі — давньослов'янське плем'я, що сформувалося у верхів'ях Дністра, а пізніше, у VIII ст., перемістилося в басейн Дніпра та Сожу. Його етнокультурною підосновою були археологічні пам'ятки курганных поховань. Літописні згадки про радимичів, що належать до 1169 р., їхній етнонім виводять від родового імені Радим (короткої форми слов'янського імені Радомир): «Бяста бо два брата в Лясах — Радимь, а другий Вятко, — и пришедши седоста Радимь на Сожью и прозвашася Радимичи».

Русь — історично унікальне слов'янське плем'я, навіть етнотериторіальна одиниця, що шляхом історичних трансформацій перетворилася на велику слов'яно-українську державу — Київську Русь. Відповідно до цього змінювався статус найменування — від етноніма до політоніма, від родового поняття, започаткованого епонімом — ім'ям предка, до назви народу і назви держави.

Це племінне утворення історія якось замовчує, можливо, тому, що воно є пізнішим явищем, до того ж територіально

Середні-овічні племена на території України

обмеженим. Остаточно поняття «Русь» усталилося лише у IX ст. і з ним ототожнювалася невелика територія Правобережжя Дніпра з центром у Києві і південним кордоном по річці Рось. Саме за цією землею закріпилося і поняття «Руська сторона», згадувана літописами, тобто правий берег Дніпра. Зокрема, Іпатський літопис під 1193 р. свідчить: «Половци... лежать, і вежа і стада по сей стороні Днепра, по Руської». До річч, традиція називати правий берег Дніпра біля Києва Руським зберігалася майже до XVII ст.

Русь IX ст., на думку історика О. І. Попова, являла собою вже не етнічну групу, а соціальний елітарний прошарок, що складався з об'єднань слов'янських, чудських та варязьких елементів. Династія Рюриковичів, безперечно варязького походження, протягом кількох поколінь повністю ослов'янилася і, власне, не вплинула на слов'янську, а пізніше руську етніку. Роль норманів у цьому процесі була дуже скромною.

Починаючи з X ст. топонімічне і етнімічне, вузьке значення поняття «Русь» поступається більш широкому його розумінню, як поняття, що означало народ («род руський»), і як поняття, що означало країну — «Руську землю», так само, як і державу — Київську Русь. У латинських хроніках XI і XII ст. переважали назви східних слов'ян та їхньої країни як *руські*: руці, рускі, рутені.

З поступовим переходом від етніміма до політоніма змінювалась і система етнімічності. Вона, до речі, кидає світло на походження терміна «рус» і «рос». Первісна основа поняття «рус» була патронімічною, утвореною від епоніма «Руса» або «Роса». Епонімічними тоді були (майже до XII ст.) як люди Руса, так і родові імена «русських синів» — русичів, котрі в дусі середньовіччя сприймалися потомками легендарного Руса.

Епонім «Рус» відомий ще на початку X ст. Так, арабський мандрівник Ібн Фадлан стверджував, що русичі походять від Руса, сина Іафета і онука Ноя (щоправда, такого сина у Іафета не було). Візантійські хроністи, зокрема Сімеон Магістр, засвідчували, що «Русь, котра звалася ще «дромитами», одержала ім'я від «якогось шаленого Роса». Щодо самих русичів, то вони, судячи з літописів, звали себе так, бо вважалися синами предка Руса, а пізніше синами племені Русь. Свого ж прабатька Руса вони визнавали сином Даждьбога, або Сварога («сварожичи»), оскільки називали себе «Даждьбожі внуці».

Поняття «русичи», що означало синів племені Русь або синів предка Руса, могли створити тільки родовий побут і родо-племінний устрій, у якому шанувалися предки та ієрархія старшинства і слава роду — «прадідна» за своїм змістом. «Дай нам бог за Руську землю головы своя сложити», — рефреном звучить у давньоруських літописах.

Найменування людей, причетних до Русі, з часом змінювалися. Майже до XII ст. племінні назви сприймалися ще як родові, уживані до всіх синів (або нащадків) родини, роду і племені — тому її називалися «русичами». Інша, більш прозора їх давня назва — «русские синове», або «мужи земли Руськое». Мала поширення тоді й проста назва «рус»-«руси», що, до речі, трапляється навіть у маніфесті Богдана Хмельницького 1648 р.: «валечные Русы».

З XV ст. з'являється ще форма *русак* («русак»), як і *русянин* («русяни»); з XVII ст. — *рос* («роси», «росіяни»), а з XVIII ст. — *російці*, *російщики*. Коли поняття «руси» поширилося на велику слов'янську територію, виникли і локальні варіанти, наприклад, у Карпатах — «русняки», у Західній Галичині та деяких районах Підкарпатської Русі-України — «русини». Ця назва, до речі, побутує й тепер, щоправда, паралельно із загальнопоширеною назвою — «українці».

Щодо раннього середньовіччя, то тоді паралельними формами етнонімів були «русичі» й «русини», котрі, як вважають лінгвісти, є «чисто українськими» назвами, на відміну від «росіян», або «російців»⁷ — утворень пізніших і характерних здебільшого для північних груп східнослов'янських племен. Про давнє вживання назв «русин» та «русини» свідчать і угоди 911 та 944 років з Візантією, де «русини» протиставляються «гречанину».

Крім усталених первісних назв «русини» й «русичі», мали поширення також і більш загальні назви — «роси» та «руси», що вживалися для означення етнічної приналежності і людей, і всього племені, і навіть держави. Причому назва «рос», очевидно, більш раннього походження, означала лише приналежність людей до племені, територіально обмеженого правобережжям Дніпра поблизу Києва. Хоча слід наголосити, що «росами» візантійці нерідко називали всіх північних сусідів — східних слов'ян. Про це, зокрема, згадується в хроніці сирійського письменника другої половини VI ст. Захарія Ритори.

Назва «рус», на думку дослідників, «прийшла» з півночі, разом зі скандинавськими вікінгами (букв.: «гребцями»), котрі освоювали шлях «з варяг у греки», закріплюючись, зокрема, поблизу Києва серед полянського племені росів. Усталенню поняття «Русь» сприяло утвердження серед них династії Рюриковичів, які вважали свою династію Руссю, причетною до «роду Руського», як це зазначається в угодах з Візантією. Тож не випадково Русь сприймалася тоді, насамперед її північними сусідами, не як племінне утворення, а як велика країна. «Піти в Русь» означало вирушити не на Правобережжя Дніпра, не в «Руську сторону», а на південь, до слов'ян взагалі.

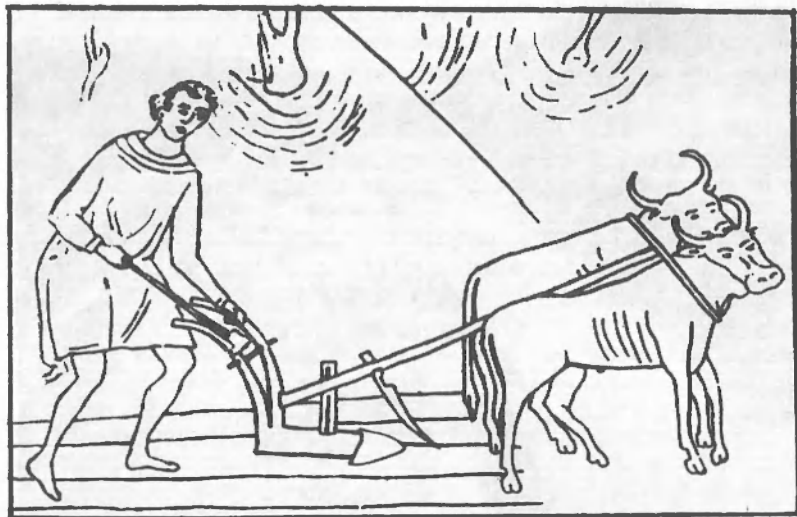

Загальний вигляд поселень склавинів V—VII ст. на Наддністрянщині

Між поняттями «Рось» і «Русь» пролягає ще й етнічний вододіл, пов'язаний з характером етнічності полянського племінного об'єднання на Дніпрі, первісною основою якого було переважно слов'янське населення. В процесі його розвитку, як і розвитку Давньоруської держави в цілому, до нього увійшли іншоетнічні елементи: балтські, фіно-угорські, іранські та інші, що зумовили надетнічне утворення, як і надетнічний політонім — Русь: ним позначали не стільки населення Давньоруської держави, скільки саму державу — Київську Русь.

Традиційно-побутова культура давньоруського населення. Процес формування ранньосередньовічних племен та племінних об'єднань як засади творення держави відбивався в особливостях розвитку традиційно-побутової культури її населення. За змістом вона є вузловою в етнічній історії східних слов'ян і визначальною у творенні української етнічності. Власне, вона вважається підґрунтям народної культури українців, становить її етнічний стрижень.

Особливо рельєфно кардинальність етносоціальних перетворень виявилась у розвитку поселень та житла. Система забудов характеризувала переломний етап суспільних процесів: перехід від родової до сусідської общини. Ключовим поняттям при цьому виступало поняття «мир» (або «верв») як показник поземельної територіальної общини. На відміну від

Найдавніший слов'яно-український орач

попереднього періоду, коли верви розташовувалися на території розселення роду, а родина — на території племені, тепер на території племені вони могли розміщуватися змішано. Отже, цінність спорідненості трансформувалась у цінність сусідства, як і система родового землекористування — у систему «дворового» або індивідуального землекористування. Така система пізніше набула етнічних ознак соціального устрою українського суспільства, на відміну від систем усіх інших сусідніх народів.

Основними формами поселень тоді були *село*, *двір* та *городище*, розташовані «гніздами» або «околицями». Кожне гніздо складало 2—7 городищ або сіл на відстані до 5 км одне від одного. Села об'єднувались у «погост» — своєрідну адміністративно-територіальну обшину одиницю; двір та городища («замчища») були самостійними володіннями феодала або городян, укріпленими населеними пунктами. Поселення раннього середньовіччя пройшли три основних етапи розвитку відповідно до етапів формування етнічних утворень: у VI—VII ст. створювались міжплеменні «гради» як прояв міжетнічної консолідації східних слов'ян; у VIII—IX ст. — ранньофеодальні міста, що ставали центрами племінних об'єднань, і в X—XIII ст. — «земельні» міста, княжі замки, порубіжні фортеці як ознаки дроблення Київської держави на «княжі столи» та «землі».

Щодо сільських поселень, то вони урізноманітнювались не

тільки відповідно до природних умов, а й до складності соціально-економічних та демографічних процесів. На противагу колишнім гніздовим забудовам, характерним для відносної осілості роду, почали здебільшого безсистемно будуватися слободи і хутори на вільних, тільки-но освоєних землях.

Поступово складалася єдина система забудови двору, відзеркалюючи консолідаційні процеси в середовищі східних слов'ян, зокрема давньоруського населення. Основним типом ставав «відкритий двір», що пізніше одержав назву «український тип». Його суть полягала в тому, що всі господарські споруди, як правило, розташовувалися на подвір'ї окремо, незалежно одна від одної, створюючи найбільш раціональні умови для господарювання. Розмаїття ж господарських будівель свідчило про розвинуте сільськогосподарське виробництво у населення давньої Русі. Адже до комплексу господарських будівель входив хлів для корови, стайня для коней, саж для свиней, курник для домашньої птиці, іноді омшаник для бджіл, а крім того, низка споруд для зберігання снопів та зерна (клуно, стодала), сіна й соломи (зборіг), сільськогосподарського реманенту (сарай, повітка) тощо. Така система й набір господарських споруд без особливих змін проіснували в Україні майже до початку ХХ ст.

Серед давньоруського населення вже у VIII—X ст. сформувався таке планування, котре пізніше також набуло українських етнічних ознак. Житло (у давньоруських текстах воно називалося «истобкою», «хлевиною» або «хороминами») розміщувалося на передньому плані, але відгороджене від дороги палісадником; нерідко віддалене і від деяких господарських споруд. Таким чином двір поділявся ніби на дві частини: основну — подвір'я і господарську — леваду.

Житлове приміщення здебільшого являло собою традиційну напівземлянку, що складалася з двох частин: хати і комори. Трикамерні житла тоді траплялися ще рідко і розвивалися переважно за рахунок господарських прибудов: сіней, кліті або підкліті, погребя. Міське житло вдосконалювалося як через збільшення кількості житлових приміщень — світлиці і кімнати, так і в напрямі розвитку двоповерхових споруд на підкліттях.

Тип планування позначався на інтер'єрі помешкання; якщо воно складалося з двох частин, одне з них правило за світлицю, тобто «чисту» хату, відповідно і оздоблену. Воно білилося, підводилося фарбою або розписувалося, так само як розписувалась і піч. Проте внутрішнє оздоблення оселі залежало від типу опалення. За часів Київської Русі домашнє вогнище — піч — мало три способи виводу диму з хати: без димаря, за допомогою «лежака» і за допомогою димаря. Відповідно до

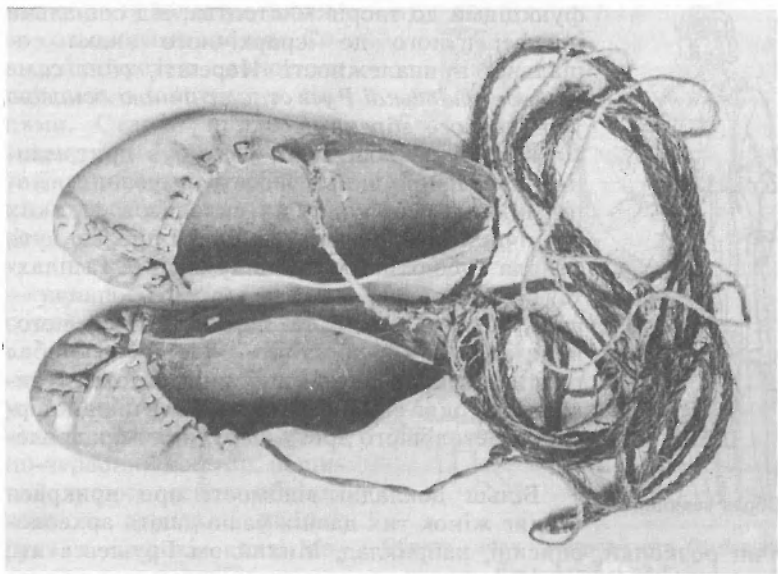
цього побутували три типи хат — курна, напівкурна та біла — кожна із своєрідним оздобленням. Біла хата тоді була ще рідкістю.

У інтер'єрі хати давньоруського періоду сталися революційні зміни, пов'язані з християнізацією населення. Християнство сприймалося ним повільно, а це створювало ситуацію двовірства — поєднання язичницьких уявлень з християнськими. Такий дуалізм уособлювався в приміщенні через піч — місце перебування домашнього божка, домовика (хованця, годованця) та через покуть, освячену Богом. Піч у традиційному слов'яно-українському житлі виконувала не тільки притаманні їй функції — опалення і приготування їжі, але й сакральну, культову і оберегову. Через це вона була в особливій пошані й обставлялася системою ритуалів та обрядів. Розташування печі в хаті мало певне символічне значення. За давньою традицією, характерною ще для носіїв колочинської, пеньківської та празької культур, вона розміщувалася в середині хати, а пізніше — ліворуч від входу, але обов'язково щелепами до сонця. Зв'язок із сонцем, тобто з очищувальним вогнем, нерідко підкреслювався ще й підфарбуванням печі червоним кольором та оздобленням її орнаментом магічного змісту. Така піч із магічними знаками могла використовуватись і для лікувальних заходів, особливо від «наврочень»: знахарі «скидали вогонь» — і все «нечисте» разом із димом вилітало у димар.

Печі як головному сакральному елементу інтер'єру оселі відводилася в ритуальній системі родини головна роль. Але окрім неї таку роль виконували і двері, і вікна, і сволок, і димар, і поріг, магічні й оберегові дії яких підсилювалися їхнім оздобленням: підфарбовуванням, орнаментациєю, прикрашанням рушниками. Останні, вишиті спеціальними символічними знаками, виконували суто оберегову функцію — захищали внутрішній простір від дії зовнішніх ворожих сил.

З утвердженням християнських цінностей поступово формувался інший сакральний центр хати — покуть, головним символом якого була ікона, а пізніше й стіл, що ототожнювався з престолом. Духовне переакцентування інтер'єру позначилося на змінах у його плануванні, регламентації поведінки домочадців та переоцінці значущості окремих елементів інтер'єру. Головну роль у ньому почав відігравати стіл, довкола якого відбувалися головні ритуальні дії та обряди; саме стіл визначав ієрархію сімейної структури, як і ступінь пошани окремих членів родини. Щодо печі, то вона залишалася культовим осередком, поступово вписуючись у нову релігійну систему.

Для часів раннього середньовіччя характерним було орга-

Шкіряні постоли — взуття стародавніх слов'ян

нічне поєднання двох світоглядних уявлень, що виявлялося, зокрема, у застосуванні при оздобленні хати символіки як язичництва, так і християнства. Скажімо, ікони, що самі по собі мали очищувальну дію, прикрашалися рушником з обереговою символікою, як і піч з магичною функцією символічного очищення вогнем, позначалися хрестиками.

Хоча християнство утверджувалося в народній свідомості та традиційному побуті відносно повільно, воно вже за часів Київської Русі реалізувало свою основну ідею — піднятися над другорядним та над суто земним. У побутовій сфері це особливо помітно: адже саме тоді виникають столи в нашому розумінні цього явища як певне підвищення (раніше люди їли на дощечках, сидючи на долівці); тоді ж з'явилася і постіль — одр, достатньо висока, так що на ній можна було сісти, тимчасом як первісна постіль була просто «підстилок» на землі, або в «ямі-логові»; поступово і житло піднімалося із землянок, особливо характерних для археологічних культур, в напівземлянки, а відтак і в наземні споруди, навіть у будівлі двох рівнів з підкліттям чи сіннями.

Подібні тенденції виявлялися й в інших компонентах народної матеріальної культури, зокрема в одязі. Вбрання населення часів Київської Русі відбивало певний якісний стрибок від примітивного до ускладненого, із суто захисними

Образ селянина

функціями до творів мистецтва, від соціально індеферентного до ієрархічного знака соціальної приналежності. Нарешті, *одяг саме періоду Київської Русі стає етнічною основою українського вбрання.*

Досить невибагливий одяг був притаманним населенню ще за часів формування літописних племен, коли він складався з таких архаїчних компонентів, як свита, що, по суті, являла собою зшиту тканину; верета та плахта, котрі, власне, тотожні «хустці»; опанча — вид тканини; сукня та портки, гачі й ноговиці; із взуття — личниці — плетені із стебел рослин та кори дерев, шкіряні постолои. Прикрашали одяг скляні намиста, кульчики й перстні з металічного дроту, наручники-брансолетти.

Більш докладні відомості про прикраси й одяг жінок тих давніх часів дають археологічні розкопки, описані, наприклад, Михайлом Грушевським: «...в сіверянських, київських та галицьких могилах дуже часто зустрічаються кістяні гребінці. З окрас — металічні, кам'яні чи скляні намиста. На голові у жінок шапочки чи наголовники з вовняної тканини, розшиті срібними й шкляними окрасами, на вісках носили кільця, нашиті на шкіру або нанизані на ремінець; в косу впліталися також кільця — вони йдуть рядом часом від вісків на чоло, часом від вісків на груди, вказуючи тим на упліт кіс».

Пізніше, за часів Київської Русі, народний одяг урізноманітнюється, а разом з тим він оформлюється вже в певні комплекси: як жіночі, так і чоловічі. Основним елементом одягу була сорочка, зазвичай, тунікоподібна: у чоловіків глуха, без коміра: у жінок — довга, з рукавами. За поясний одяг у чоловіків слугували вузькі гачі чи ноговиці, у жінок — плахта, опанча або дерга. Чоловіки вбирали голову в'язаними, плетеними або валяними клобуками; жінки — рушниковим головним убором — повоем та очіпком, дівчата — вінком з квітів. З верхнього одягу були поширені свита, свита-юпка, сіряк, керя, кобеняка, кожухи.

Спочатку асортимент одягу заможних верств населення мало чим відрізнявся від народного вбрання, хіба що якістю матеріалу та оздобленням; проте з часом урізноманітнювався. Щодо князівського одягу, то він детально представлений у мініатюрі Ізборника Святослава 1073 р., описаній Михайлом Грушевським. Чоловіки вдягнені в кольорові жупани, кафтани (синій на старім, вишневі — на синах) довгі, на комірі й рука-

вах обшиті золотим, а знизу кольоровими краями. Сині підперезані золотими поясами, з золотими ж кінцями. Старий князь має зверху синій плащ, обшитий золотом, застебнений на правому плечі застібною; на головах шапки з тканим верхом і обшивкою з хутра, у синів вона має високий верх — синій, у батька низький, округлий, ясний. На ногах чоботи — у батька сині, у синів червоні. Княгиня убрана в ясно-червоний кафтан, обшитий якоюсь ясною обшивкою на грудях і подолі; рукави широкі, стяті навскоси, як у західних костюмах, а з них виходять

Образи князя і митрополита (Київська Русь X—XII ст.)

вузькі рукави тієї ж барви, обшиті золотом коло руки; на голові шапка висока, як у молодих князів, і під нею біла намітка; на ногах жовті сап'янці, підперезана вона золотим поясом.

Характерною особливістю одягу (як, власне, й усіх інших компонентів традиційно-побутової культури) населення України періоду Київської Русі було його вплетення в систему звичаїв та обрядів, що регламентували поведінку і норми моралі. З огляду на це мали значення всі компоненти одягу, в тому числі і прикраси, однак головну функцію етикетного та соціально-етнічного маркування виконували головні убори та пояс.

Головні убори засвідчували не тільки статево-вікові особливості людини, її сімейний та соціальний стан, етнічну та етно-регіональну приналежність, а й систему усталених традицій і моральних норм. Зрілість, що визначалася низкою моральних правил, підкреслювалася, зокрема, наявністю головного убору: в дівчат — вінок з квітів, волосся розсипається на плечах, у жінок — на голові кичка. З'явитися на людях з непокритою головою для жінки значило «опростоволоситись», виявити неповагу до людей і громади. Так само як чоловікові з'явитися на миру без пояса — «розпоясатися», вийти за рамки усталених моральних норм.

Для чоловіка традиційного суспільства пояс у комплексі вбрання займає особливе місце, оскільки слугував не тільки за

символ поважності, заможності та чоловічої гідності, але й за знак господарності. Власне, пояс чоловіків був свого роду скринькою, де зберігалися всі необхідні речі. Саме тому пояси за конструкцією і матеріалом різні: ремінні з бляшкою, ткани, шкіряні, часом золототкані. Коло пояса бували ремені для причіплювання підручних речей або шкіряні мішечки; такі мішечки містили справжній скарб: огниво, маленький брусок до гострення, кусничок сірки, гральні кістки, кремій, ніж — тобто всі потрібні чоловіку речі. Нерідко до пояса чіплялася і зброя. Адже русин-українець — землероб за сферою діяльності — навіть ментальністю мусив захищати свою оселю від войовничих сусідів. Архаїчний образ ментальності українців замішувався на підвалинах переважно землеробської культури, утворення якої припадає на давньоруські часи, хоча її витоки сягають глиб тисячоліть. *Цінності землеробської культури дійшли до сьогодні у вигляді чіткої системи історичних нашарувань, давньоруський пласт у якій становив основу власне української ментальності.*

Отже, в основі ментальності давньоруського населення лежала землеробська культура і землеробство як найперша галузь господарства. Археологічні знахідки свідчать про визначальність у системі господарювання хліборобства. Недаремно продукти сільськогосподарської праці мали символічні назви — «зъбожьє» (українське «збіжжя») та «обильчі», тобто достаток взагалі, як і назви усіх зернових культур, поєднані в одному слові, — «жито» («ръжь»), власне, жити.

На початок Київської Русі припадає той етап розвитку господарства, коли воно урізноманітнювалося, а відтак і асортимент злакових, і асортимент страв. Давньоруські літописи, згадуючи про продукти харчування, на перше місце ставлять жито («того же лета рожь не родися по всеи нашеи земли и дорого бысть жито» — 1229 р.), просо («И бе видети страшно, идяху къ полунощнымъ странам, ядуще траву и проса» — 1241 р.), ячмінь («хлеб ячьнь»), а вже потім пшеницю, гречку та інші злакові.

Разом з тим достатнього розвитку за часів Київської Русі досягли інші галузі господарства: городництво, садівництво, бджільництво, домашнє скотарство. Опосередкованим свідченням цього можуть бути страви на княжому столі, згадані в літописі: «Брашно много й различно: тетеря, гоуси, жеравие, ряби, голоуби, коури, зайци, елени, вепреве дичина» або: «Горохъ съ яслы, икра и медь».

Іншим свідченням розмаїтості господарських занять населення Русі є різноманітні знаряддя праці, що застосовувалися: сохи, рала, плуги, серпи, коси, лопати, верші, жорна тощо. Вони доводять багатогалузевість господарства і разом з тим

його високий рівень. Яскравим показником землеробської культури є поширення на території України вдосконалених сільськогосподарських знарядь праці, зокрема «поліської» дво-зубої сохи, добре пристосованої до підзолистих ґрунтів лісостепу, рала із полозом — оптимального знаряддя праці для обробітку ґрунту в лісовій зоні, і плуга — головного знаряддя сільськогосподарської праці на чорноземному ґрунті та перелогових землях. Унікальна конструкція цього плуга, прилаштованого саме для ґрунтів України, визначила його етнічний образ, що пізніше виявився і у відповідній назві — «український плуг». Цей плуг, як і багато інших знарядь праці, за своєю конструкцією та функціональним призначенням становили основу аналогічних знарядь праці наступних століть, засвідчуючи спадкоємність давньослов'янської аграрної культури, зокрема української.

Господарська спрямованість давньоруського населення визначала розвиток і такого важливого компоненту матеріальної культури, як їжа і кулінарія. В її основі лежали страви, пов'язані насамперед із хліборобською діяльністю людей: «Хліб усьому голова». Звичною стравою, наприклад, ченців Печерського монастиря XI ст., як свідчить «Житіє» Феодосія, був здебільшого житній хліб, сочиво (варений горох та інші варені стручкові) або каша та варена й помащена олією городина; в скоромний день — сир, в пісний — риба, але це вже була присмака, і давали тільки «мало риб»; в свято їли часом хліб з ліпшої муки або навіть якісь тістечка («хлеби чисты зело, друзии же от них съ медомъ и съ макомъ творени»). Сухий хліб, варена немащена городина і вода — це вже була страва аскета. Хліб вважався більшою розкішшю, ніж сочиво.

Таке меню, писав Грушевський, було в цілому характерним для бідніших верств давньоруського населення. Щодо меню заможніших, то про нього дає уявлення «урок» княжих урядників, у якому перелічуються продукти, необхідні для «вирника» та його «отрока» (слуги): щодня хліб, по «уборку» пшоно й горох (в інших випадках хліба й пшоно має дістати стільки, скільки з'їсть), далі дві курки, а крім того, на тиждень бичок або «полоть» м'яса, щодня «головажня» солі й відро солоду на пиво, в скоромний день — сир, а в піст замість м'яса — риба.

Набір означених страв у цілому був характерним для народної їжі, хоча траплялися і голодні роки, коли основною стравою була лобода. Лобедник, як зазначається у Києво-Печерському патерику, «сѣбирав таковое зелие... руками стираа, творяше хлебы и раздаваше неимуцимъ отъ глада изнемогающимъ».

Кулінарія давньоруського населення складалася як кулінарія народу, котрий мав високу агрокультуру і культуру взагалі.

Адже про це свідчить різноманітний і оригінальний асортимент страв, розвинена система звичаїв, пов'язаних із харчуванням.

Щодо асортименту страв, то він відзначався особливою розмаїтістю, включаючи і парену та печену ріпу, і варене м'ясо, і юшку, і варену та квашену сочевицю, і пряжений рівіфь, і печеню з курки, качки, журавля та чаплі, і сири-короваї, і млинці та вареники з сиром, і просол та суц (солену та сушену рибу), і сковрадники, пряжмо та опресноки — прісні хліби, а також хліби кислі, у тому числі і коврижки, і кисілі із ситою. З напоїв особливо поширеними були різноманітні кваси, сировець, мед та пиво: «Сватба пристроена, меды изварено, невеста приведена, князи позвани», а також сити: «Ядяхом мяса, лукъ и хлебы до сыти», а в середовищі знаті — вино.

І жа і кулінарія як компонент традиційно-побутової культури вписувалися в широку світоглядну систему та ритуалізовану сферу. Остання визначала і моральні підвалини родини, миру та суспільства. Будучи за своєю основою хліборобською, кулінарія давньоруського населення відтворювала світогляд землеробів, що включав культ землі, землеробської праці та культ хліба, котрий був вінцем цієї праці.

Оскільки кулінарія уособлювала результати саме хліборобської праці, а її творцем була жінка, природно, що *жіноче начало становило ество хліборобської культури*. Через жінку приводилась у рух вся обрядова система, здійснювався зв'язок із пращурами. Останній відбувався завдяки спілкуванню жінки з піччю. Адже приготування їжі та підтримування вогню в давній Русі було суто жіночою функцією, а піч вважалася місцем перебування духу предків та духів родини (домовиків).

Жінка користувалася особливою пошаною, існував певний ритуал спілкування з нею. Не можна було гримати на неї або сваритися. До речі, в оселі, де стояла піч, взагалі не дозволялися грюкання та гучні розмови. Поважне ставлення до жінки формувалось і через її причетність до родинних обрядів, котрі знов-таки починалися від печі: ритуал зустрічі гостя, «печоглядини» — сватання до дівчини, перша купель тощо. Щоправда, пізніше багато з обрядів продовжувалося або розпочиналось біля столу, тобто на освяченому покуті, проте неодмінно за участю жінки.

Визначальність ролі жінки у домашній праці, в збереженні й трансляції системи традицій, звичаїв та обрядів, домашнього вогнища та в підтриманні культури предків позначалася на піднесенні її соціального статусу, окреслюючи такий її образ, котрий користувався особливою повагою та шаную. Жінка в середовищі давньоруського населення, і особливо жінкамати, була відносно рівноправною та незалежною. У подальшому саме ці риси стануть етнічними характеристиками обра-

зу української жінки, набравши більшої виразності та своєрідності.

Навіть фрагментарне описання традиційно-побутової культури давньоруського населення України, як і їхньої етнічної історії, дають підставу для широких узагальнень. Це населення мало високий рівень культури, виробничих технологій, розгалужену систему світоглядних уявлень, складну структуру традицій та обрядів, усталену систему норм моралі. Коли до цього додати появу писемності, розвинуту соціальну структуру, виникнення міст та ремісництва, можна твердити, що *Русь була своєрідною східнослов'янською цивілізацією*, оскільки відповідала всім критеріям цього творення людства й насамперед таким: її культура була не тільки самодостатньою, а й визначала культурний потенціал багатьох сусідніх народів.

Образи княгині й заможної городянки (Київська Русь X—XII ст.)

Література: Рыбаков Б. А. Уличи // Крат. сообщ. Ин-та матер. культуры. М., 1950. Т. 35; Трубачев О. Н. О племенном названии «уличи» // Вопр. слав. языкознания. 1961. № 8; Слово о полку Игореве — памятник XII века. М.; Л., 1962; Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куницький О. С. Народна землеробська техніка українців. К., 1971; Самойлович В. П. Українське народне житло. К., 1972; Попов А. И. Названия народов СССР. Введение в этнонимистику. Л., 1973; Артюх Л. Ф. Українська народна кулінарія: Історико-етнографічне дослідження. К., 1977; Гонтар Т. О. Народне харчування українців Карпат. К., 1979; Хабургаев Г. А. Этнонимия «Повести временных лет». М., 1979; Косміна Т. В. Сільське житло Поділля. Кінець XIX—XX ст. К., 1980; Етнографія Києва і Київщини: традиції і сучасність. К., 1986; Николаева Т. А. Украинская народная одежда. Среднее Поднепровье. Киев, 1987; Арутюнов С. А. Народы и культуры. М., 1989; Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Походження слов'ян. К., 1991; Грушевський М. Історія України-Руси. К., 1991. Т. 1; Худаш М. Л. Про походження давньоруських етнонімів «дреговичі» й «уличі» // Мовознавство. 1991. № 5; Стемальцук Г. Г. Традиційні головні убори українців. К., 1993; Давня історія України: У 2-х кн. К., 1994. Кн. 1; Шапошников В. Н. Структура письменных памятников и семантика этнических знаков («уличи» — «тиверцы») // Этногр. обозрение. 1994. № 5.

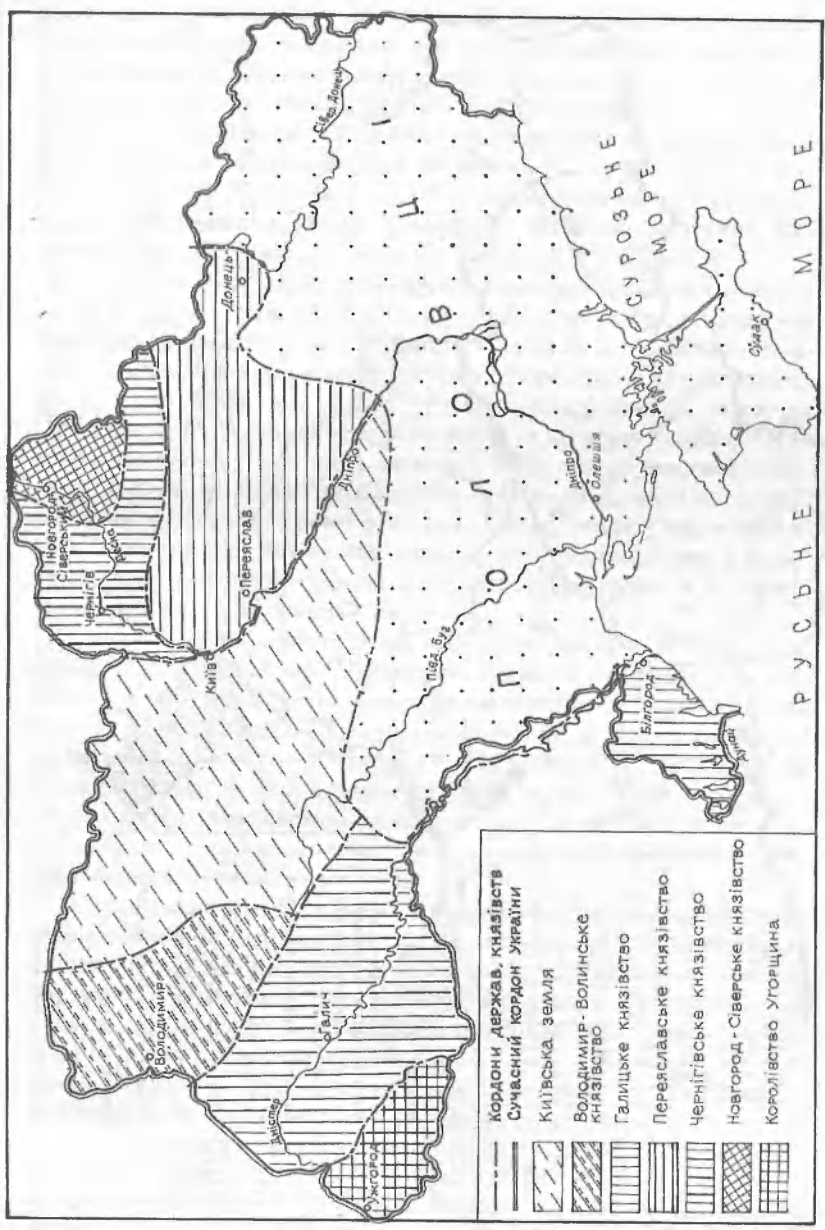
ЕТНІЧНІСТЬ ІСТОРИЧНО-ЕТНОГРАФІЧНИХ РЕГІОНІВ

Природа регіональних утворень. Період Київської Русі завершив процес формування єдиної етнічної спільності східних слов'ян, що здобула назву давньоруської. Зовнішнім оформленням її етнокультурного та політичного єднання стало виникнення держави — Київської Русі. Її населення було поліетнічним і етнографічно складним за структурою: адже воно включало не тільки різноетнічні вкраплення в цілому та іншоетнічні субстрати у складі слов'янського населення (зокрема балтські, іранські, романські, угро-фінські тощо), а й територіально-племінні компоненти.

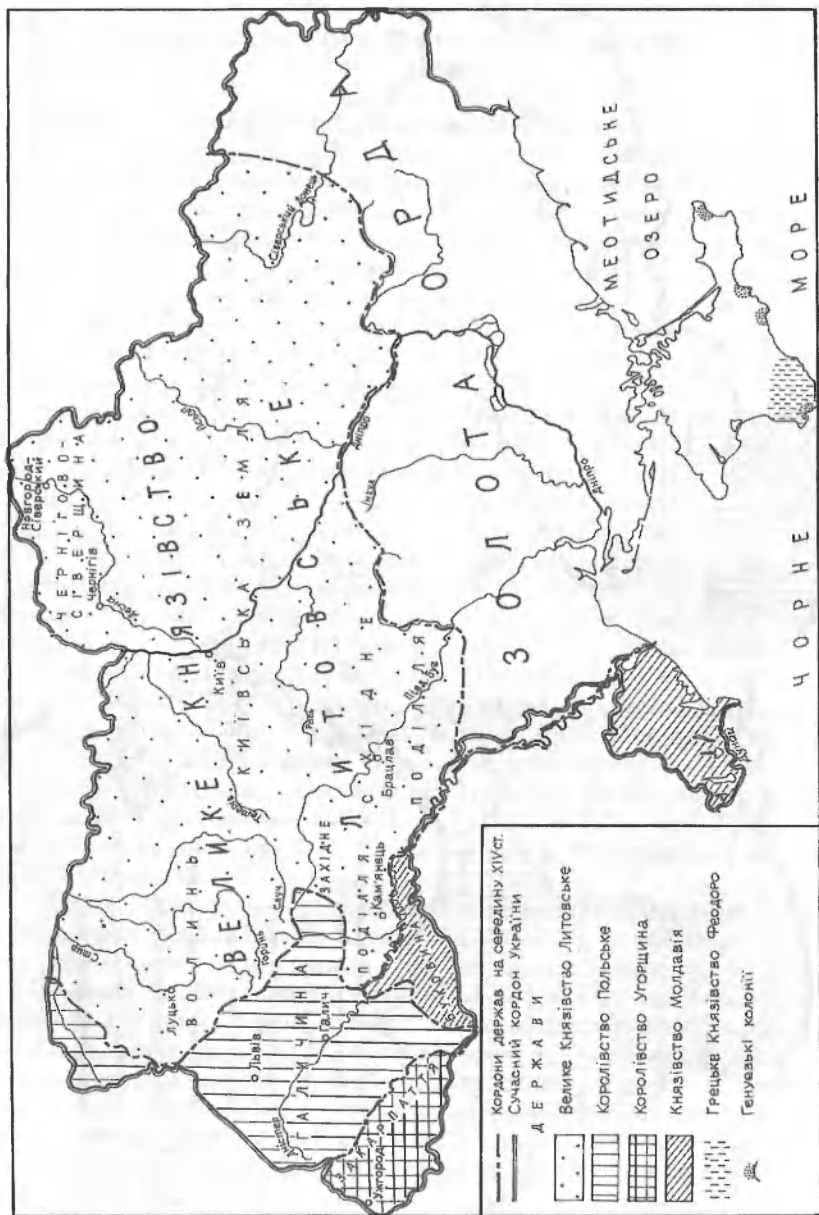
Починаючи з XI ст. головним компонентом етнічності населення Руси-України стають етнотериторіальні утворення — історично-етнографічні регіони та їхні складові: етнічні та етнографічні землі. Кожне з територіальних утворень складалося за своєрідних умов та у різні періоди, від XI до XVIII ст. Про перші з таких утворень згадували ще давньоруські літописи, відокремлюючи із загальної спільності Русію, Галицьку землю, Надбужжя, Холмщину (Забужжя), Підляшшя (Підлісся), Перемишлянщину, Надросся, Переяславщину, Київщину, Надпоріжжя, Підкарпатську Русь. Згодом, з XII—XIII ст., історичні документи фіксують й інші землі та міжземельні утворення: Червону Русь, Покуття, Поділля, Волинь, Чернігівщину, Полісся, а у пізніші часи, з XIV—XVI ст. — Запоріжжя, Бессарабію, Північне Причорномор'я, Берестейщину, а відтак, у XVII—XVIII ст. — Донщину, Гетьманщину, Задунайську Січ, Слобожанщину, Новоросію, Таврію, Кубанщину.

Процес формування регіональної етнічності поділяється на три основних етапи. *Перший* охоплює VI—X ст. і пов'язаний із етноплемінними утвореннями, що виявилось, зокрема, у їх самоназвах. Останні свідчать про усвідомлення людьми їхньої причетності до окремих племен, племінних союзів або субетнічних утворень у складі окремих племен. Адже населення ранньосередньовічного періоду називало себе /подьянами, деревлянами, сіверянами, дулібами, волинянами, бужанами, уличами, тиверцями, білими хорватами, русами. Спільною їхньою назвою наприкінці першого періоду стає етнонім «русь (руси-чи, руські люди)».

Другий етап відбувається у XI—XIV ст. з процесом дроблення держави на окремі етнотериторіальні частини, головною

Етнічні землі України XII—XIII ст.

- — — — — Кордони держав на середину XIV ст.
- — — — — Сучасний кордон України
- • • • • Держави
- ▨ Велике князівство Литовське
- ▤ Королівство Польське
- ▥ Королівство Угорщина
- ▧ Князівство Молдавія
- ▩ Гречеське князівство Феодоро
- ☼ Генуезькі колонії

Українські землі у другій половині XIV ст.

одиницею серед яких була земля. Вона являла собою територіально-політичне утворення, що на першому етапі залишалося залежним від центральної київської влади, а в міру здобуття «княжого столу» набувала більшої самостійності й навіть незалежності. Однією з перших і головних таких земель стала Київщина, що зароджувалася на етнічному ґрунті Русі, а відтак і Галичина, Чернігівщина, Сіверщина, частково Переяславщина, Підкарпатська Русь, Холмщина, Перемишлянщина, Берестейщина, Підляшшя, Волинь, Поділля, Надбужжя.

Здобуття окремими територіальними утвореннями статусу землі фіксувалося офіційними документами — грамотами, що означало їх відносну самостійність. Тривалість такої самостійності відбивалася на етнокультурних особливостях населення землі, спричинившись до поступової трансформації землі як політично-територіального утворення в етнічну землю. Про етнокультурну своєрідність етнічної землі писав відомий етнограф ХІХ ст. Микола Симашкевич: «Мешканці, що її населяли, вважалися нібито окремою нацією і тому мали свої особливі закони та звичаї, свої, так би мовити, національні права й переваги, своїх особливих правителів, котрі титулувалися князями, господарями та дідичами землі».

Самостійність земель була відносною, оскільки Київ регулював у них політичне управління, нерідко з цією метою змінюючи в них правителів. Щодо економічних зв'язків, то вони ніколи не обмежувалися кордонами землі, а виходили далеко за межі не тільки свого краю, а й Київської Русі. Показовими в цьому плані є «торжища» на київському Подолі, відкриті археологами, що являли собою колонії для купців як всіх східнослов'янських земель, так і земель скандинавських, візантійських, германських тощо.

Поширення міжземельних економічних зв'язків позитивно позначалося на формуванні схожих етнокультурних рис населення Русі-України, незважаючи на досить усталену локальну, власне земляцьку своєрідність етнічності. Головним проявом етнокультурної інтеграції було поширення спільного етноніма — русичі та етнополітоніма — Русь (Київська Русь). Отже, структура етнічності другого етапу, хоч і мала розмаїту варіативність, відзначалася й багатьма спільними ознаками.

Регіональна своєрідність етнічності населення України різко окреслюється на *третьому етапі* — ХV—ХІХ ст. — у зв'язку з колонізацією її окремих земель сусідніми державами: Угорщиною, Великим князівством Литовським, Річчю Посполитою, Австро-Угорщиною, Туреччиною, Румунією, Росією, Чехо-Словаччиною, а згодом, у ХVІ—ХVІІІ ст., — колоніза-

цією українцями «вільних», «слободних» земель Південного Сходу та Сходу.

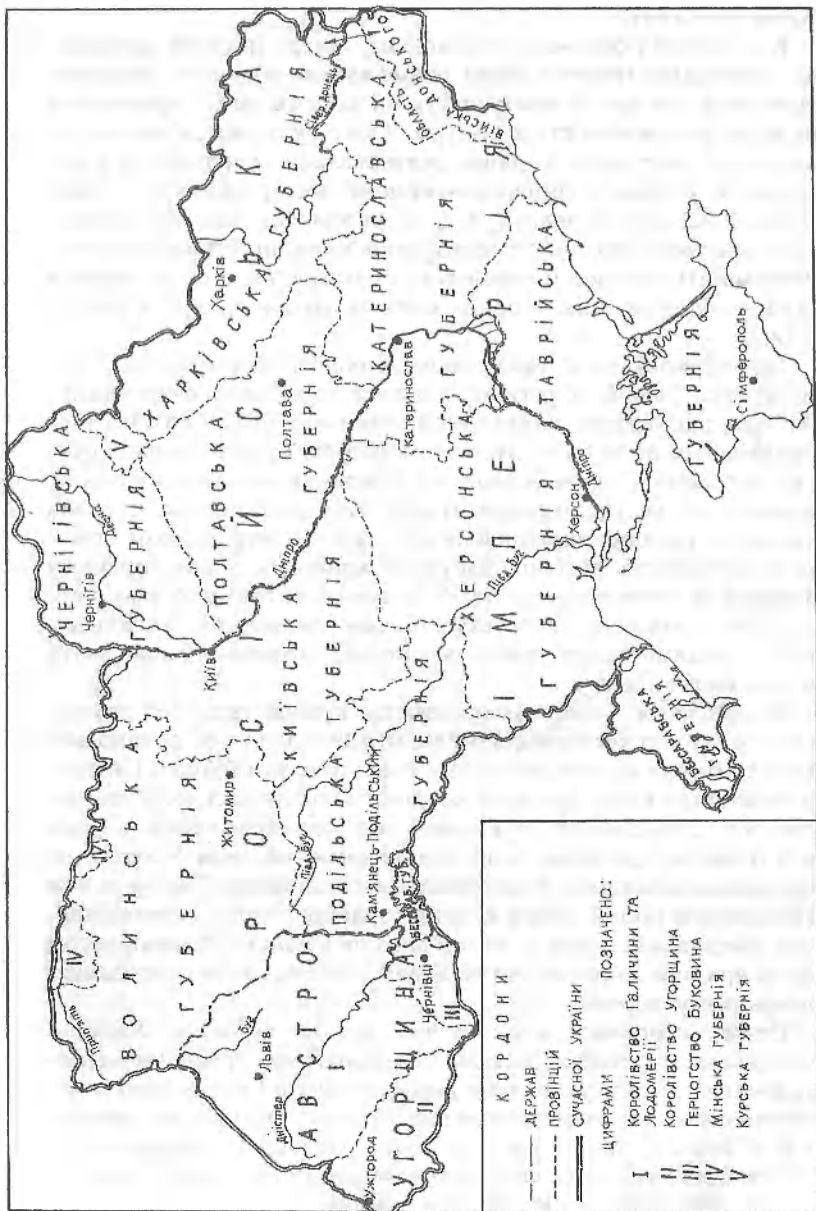
Колонізація окремих українських земель іншими державами і народами територіально розмежувала людність України, стримуючи процес її етнокультурної консолідації і формуючи водночас регіональність культури. Адже будь-яка держава, що заволоділа частиною України, відзначалася своєрідністю і політичного устрою, і соціально-економічного розвитку, і національного складу, і релігії. Все це разом сприяло локалізації етнокультурної спільності мешканців України, етнічність яких урізноманітнювалася й внаслідок міграції в Україну населення з країн-колонізаторів: угорців, поляків, румунів, євреїв, росіян та ін.

Прослідковується така закономірність формування історично-етнографічних регіонів під дією усіх зазначених чинників: чим міцнішими виявлялися етноізоляційні бар'єри, чим тривалішими вони були, тим розмаїтішою була етнічна структура населення, і чим більше несхожою виявлялася культура, привнесена на український ґрунт, тим виразнішою ставала етнічність регіону, вирізняючись із загальноукраїнської етнічності. Етнічність регіонів набувала крайових ознак, причому зазвичай в структурі всіх їхніх характеристик: у формуванні крайових самоназв, регіональної самосвідомості, зональних форм традиційно-побутової культури, мовних діалектів та антропологічних груп.

Колонізація українських земель відбувалася без врахування кордонів колишніх земель, міжземельних об'єднань або етноплемінних союзів, хоча поодинокі винятки й були. По суті, не змінилися етнокультурні кордони Підкарпатської Русі, захопленої Угорщиною; Буковини, що колонізувалася у різні часи різними країнами. Інші колонізовані частини України не відповідали колишнім територіальним одиницям. Таким чином створювався інший образ й інші кордони нового територіального об'єднання, в межах якого давалися взнаки й давні, часом навіть архаїчні кордони: чи то давніх земель, чи то стародавніх племінних утворень.

Отже, історично склалося так, що на території України формувалася складна система різноманітних історично-етнографічних та етнокультурних регіональних одиниць: одні з них повторювали кордони літописних східнослов'янських племен, інші — союзів племен, треті — земель, четверті — кордони колонізованих сусідніми країнами районів, п'яті — межі новоосвоєних українським населенням земель.

Певне значення для етнорегіональної розмаїтості мала також географічна своєрідність країни, її великі природні

Адміністративний поділ України наприкінці XIX ст.

Історія України та її адміністративний поділ наприкінці XIX століття

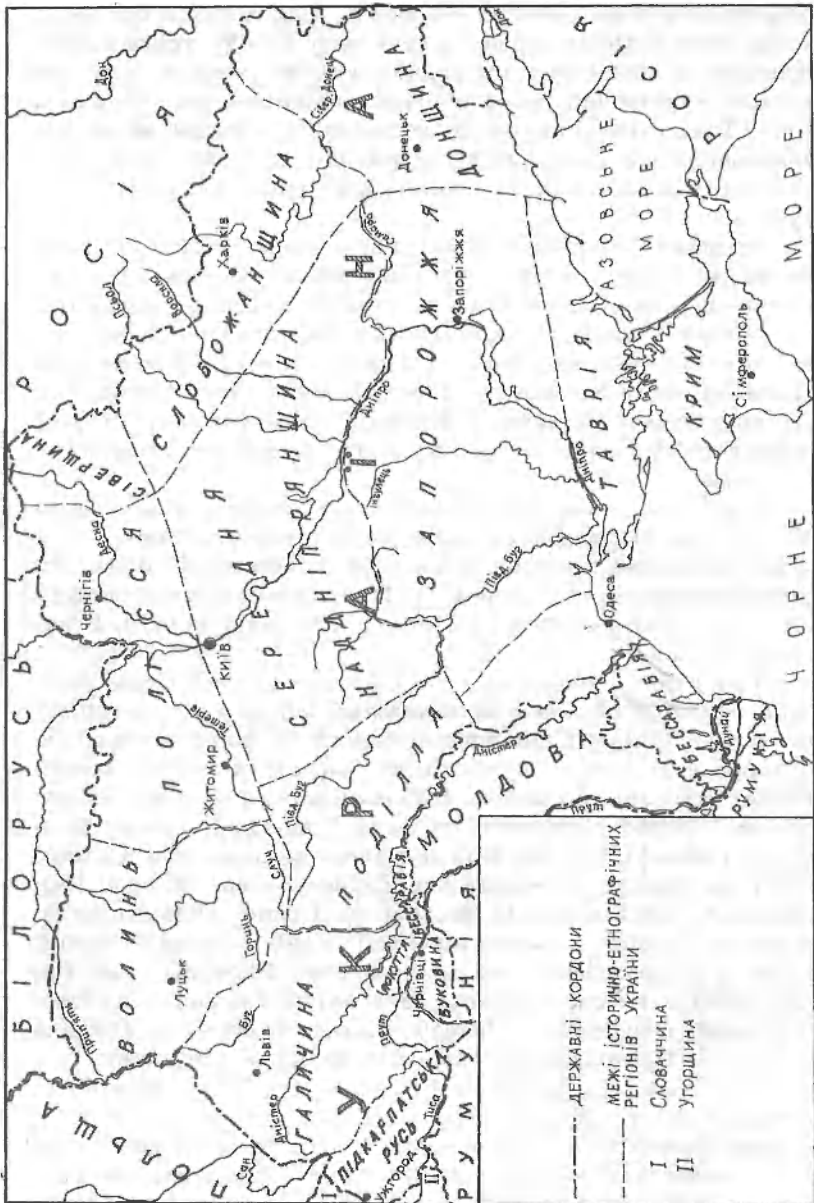
області: рівнинна, гірська, поліська, в межах яких історично розселялися різні племінні утворення. Навіть якщо їхні мешканці мали відмінну первинну культурну основу, тривало проживаючи в однакових природних умовах, згодом набували схожих культурних рис з іншими племенами цієї природної зони. Така етнокультурна трансформація з часом визначила зональність регіональної культури, що залежала ще й від характеру міжплемінних, міжземельних або міжетнічних спілкувань.

Звичайно, природно-географічні умови мали суттєвий вплив на етніку, зокрема на традиційно-побутову культуру, етнічний характер, ментальність, заняття людей, обумовлюючи таким чином додаткову систему своєрідної локальності культури. Нерідко траплялося так, що населення краю, мешкаючи тривалий час за однакових історичних умов, суттєво різнилося за природними умовами. І навпаки, проживаючи в схожих природних умовах, відрізнялося за історично-культурними ознаками.

Отже, усе розмаїття територіальної етнічності населення України, що формувалося історично та під впливом природних чинників, можна подати у вигляді такої системи різнорівневих етнотериторіальних одиниць: 1. Природно-історичні області; 2. Історично-етнографічні регіони; 3. Історичні зони; 4. Етнографічні райони.

Природно-історична область — найбільш усталена одиниця, оскільки визначальним ядром у ній є географічне середовище. Саме воно відбилосся на формуванні спільних рис у заняттях і культурі, як правило, кількох етноплемінних утворень або земель. *В Україні можна виділити чотири основні природно-історичні області:* Полісся, Карпати, Лісо-Степ (Рівнину) та Степ. Кожна з областей поділяється в свою чергу на низку зон. Скажімо, Полісся — на Західне (Волинське), Центральне (Київське) та Східне (Чернігівське); Карпати (назва походить від імені давніх племен — карпів, котрі були розселені в західних районах України) — на Передкарпаття, власне Карпати і Закарпаття; Рівнина — на Лівобережжя (Дніпра) і Правобережжя; Степ — на Східний (Донбас), Центральний (Таврію) і Західний (Буджак).

Історично-етнографічний регіон — це етнотериторіальне утворення в рамках усього етносу, що за історичною долею та етнічним образом населення є самобутнім. Його назви зафіксовані в історичних документах, крайовій символіці та в історичній пам'яті людей. Це — основна одиниця в системі районування, оскільки пов'язана із давнім етнічним корінням, ґрунтуючись, як правило, на племінній основі,

Історико-етнографічні регіони України кінця XIX ст.

оскільки її історично-етнографічні особливості визначалися і певною своєрідністю природних умов.

✓ *В Україні історично склалося п'ятнадцять історично-етнографічних регіонів: Середня Наддніпрянина, Полісся, Волинь, Поділля, Галичина, Підкарпатська Русь (Підкарпатська Україна), Буковина, Покуття, Південна Бессарабія, Таврія, Крим, Запорізька Січ, Донщина, Слобожанщина і Сіверщина.*

Головною складовою історично-етнографічних регіонів є колишня земля, що з часом набувала значення історичної області. Вона окреслює зональний тип регіональної культури, котрий вирізняється своєрідністю, зберігаючись у пам'яті людей як символ етнічної історії. Часто історична зона фіксує етапи розселення давнього населення або стадії освоєння нових земель, нарешті, вона є пам'яттю про ті землі, що були виокремлені від материнського українського етнічного масиву. Серед найдавніших земель відомі Надбужжя, Холмщина, Перемишльщина, Галицька земля, Наддністрянщина, Попруття, Подесняння, Надросся, Надтясминщина, Переяславщина, Надпоріжжя, Буджак, Надслуччя, Подоння; серед земель, освоєних українським людом, найбільш відомі «задніпровські місця»: Українська лінія, Нова Слобода, Нова Сербія, Слов'яно-Сербія, Новоросія, а серед земель, що колись становили єдиний етнічний масив України, — Кубанщина, Мармаронщина, Берестейщина, Сновська земля.

Усі названі складові системи історично-етнографічних регіональних утворень — поліетнічні, включають у переважно українську основу іншоетнічні субстрати. Виняток становлять етнографічні утворення, що формувалися лише на українському етнічному ґрунті як прояв певних історичних процесів: або як результат трансформації давніх племен, або як наслідок впливу культури сусідніх держав на певні українські землі. Такі утворення — *етнографічні групи* — мають своєрідні риси в традиційно-побутовій культурі; вони відзначаються двома рівнями етнічної самосвідомості — на рівні етнографічної групи і на загальноукраїнському рівні — та притаманними діалектами.

На українському етнічному ґрунті нині збереглося п'ять етнографічних груп: гуцули, бойки, лемки, поліщуки та литвини.

Отже, внаслідок поетапного розвитку етнічності склалася надзвичайно різноманітна її структура, у первісних засадах якої спостерігалася строкатість археологічних культур та етноплемінних компонентів, а наступні нашарування додали етнорегіональну розмаїтість та іншоетнічні вкраплення.

Строкатість та багатозаровість етногенетичної основи на-

селення України стверджує його антропологічний склад, сформований на базі морфологічного типу східнослов'янських племен, які мешкали на півдні Східної Європи, з включенням іншоетнічних субстратів. У цілому населення України належить до великої європейської раси, тяжіючи до її південної гілки. Остання утворилася шляхом взаємодії різних антропологічних типів. Так, носії явної культури, що жили на Лівобережжі, належали до східної гілки індоевропейців — індоіранців; носії культури Закарпаття — до північних фракійців; мар'янівсько-бондарихинської — до угро-фінів; нарешті, носії тшинецько-комарівської культури, зокрема білогородівської (її племена населяли лісостепову смугу Правобережної України — від Середнього Дніпра до Збруча), належали до слов'ян. Власне вони і склали ядро східних праслов'ян — протоукраїнців.

На такій строкатій етнорасовій основі формувалась українська людність, але з певними регіональними варіаціями. Антропологічний склад населення центральноукраїнських областей (Середня Наддніпрянина, Поділля, Слобожанщина) відчував вплив давнього ірано-скіфського та сармато-аланського морфологічного субстрату, а на південній Київщині, Черкащині та Полтавщині — певної монголоїдної домішки (передусім половецької). Карпатська область (північні схили Карпат та Закарпаття) відзначається, так би мовити, найбільш європеїдним комплексом рис морфологічної будови, близьким до сусідніх слов'янських і неслов'янських груп Центральної Європи та Балкан.

У формуванні українського населення відчувається помітний вплив фракійського субстрату. Те саме стосується нижньодніпровсько-прутської області (Буковина, Південна Полтавщина та Дніпропетровщина), долучивши сюди й іранський субстрат. Валдайська ж, або деснянська, область (північні райони Київщини та задеснянські райони Чернігівщини) виявляє давні риси морфологічної будови з домішками балтського морфологічного компонента, до речі, присутнього і в деяких інших регіонах України: на Волині, Західному Поліссі, Прикарпатті. Ці давні риси сягають неолітичної доби, що може бути ще одним доказом тези про формування ядра східного слов'янства, зокрема, і на цій території. Усе розмаїття антропологічного складу населення України становить п'ять антропологічних областей і, власне, п'ять антропологічних типів: центральноукраїнський, карпатський, нижньодніпровський, деснянський, або валдайський, та волинський.

Література: *Падалка Л.* Про землі і людність Русі-України. К., 1900; *Ляскоронский В. И.* Гильом Левассерт де Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. Киев, 1901; *Дяченко В. Д.* Антропологичний склад українського народу. К., 1965; *Толочко П. П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. Киев, 1980; *Титов В. С.* Историко-этнографическое районирование материальной культуры белорусов. Минск, 1983; *Горленко В. Ф.* Етнографічне районування // Геогр. енциклопедія. К., 1989. Т. 1; *Сегеда С.* У пошуках пращурів. Найдавніша людність України // Наука і суспільство. 1992. № 8, 9; *Сегеда С.* У пошуках пращурів. Населення України за мезолітичної доби // Там само. № 10—12; *Сергійчук В.* Етнічні межі та кордони України: схід // Там само. № 8—12; *Сергійчук В.* Етнічні межі та кордони України: південь // Там само. 1993. № 3, 4; *Заставний Ф. Д.* Українські етнічні землі. Львів, 1993.

Етнічна історія земель та регіонів. *Середня Наддніпрянина* — історично-етнографічний регіон України, якому належить визначальна роль у формуванні етнічного ядра східного слов'янства, давньоруського населення, а пізніше й українського етносу та української нації. Кожен з етапів етно-і націогенетичного процесу, що заміщувався на території Середньої Наддніпрянини, мав логічне завершення у творенні державності: Київської Русі, Козацької республіки (Запорізької Січі), Української народної республіки, нарешті, суверенної держави — України.

Ядро українського етносу формувалося на землях Середнього Дніпра на основі трьох східнослов'янських племен — полян, сіверян і деревлян, пріоритет серед яких належить полянам (це засвідчує літописець: «Поляне, яке нині зовомая русь»). Етногенетичним кодом консолідаційного процесу східного слов'янства було, як вже зазначалося, поняття «рос», пізніше «Рус» — «Руська сторона» — «Русь» — «Руська земля» — «Київська Русь». Відповідно до цього змінювалась і назва краю (крайноніма) — Середньої Наддніпрянини: зародившись у VII ст. від топоніма «рос — рус», вона до IX ст. означала невеличку територію поблизу Києва — «Руську сторону»; із зростанням Києва в політичному житті східних слов'ян — територію майже всього Середнього Дніпра — Київщину і лише з XVI ст. — територію центральної України. Власне ця територія (а вона охоплює нинішні Черкаську та Київську області, південні райони Чернігівської, південно-західні райони Полтавської, північні райони Кіровоградської та північно-західні райони Дніпропетровської областей) і стала з XVI ст. називатися Середньою Наддніпряниною.

На стадії формування земель Середня Наддніпрянина включала три землі: Київщину, Переяславщину і Чернігівщину. Дві останні до XI ст. підкорялися Києву, становлячи єдине ціле утворення. Починаючи з XI ст. зростає роль Чернігівської землі, що зароджувалася на території двох слов'янських пле-

Надніпрянки

ВІСНИК ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ
ВІСНИК ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

Чернігівчани

Вісник православної церкви
Вісник православної церкви
Вісник православної церкви
Вісник православної церкви
Вісник православної церкви
Вісник православної церкви
Вісник православної церкви
Вісник православної церкви
Вісник православної церкви
Вісник православної церкви

мен: чернігівських полян і західних сіверян, відомих ще під назвою «сівера».

Зі здобуттям незалежності Чернігівська земля одержує назву Сіверської і об'єднує, по суті, дві землі: Чернігівську та Новгород-Сіверську. Остання у XII ст. здобуває «княжий стіл», тобто незалежність. Внаслідок цього визначився кордон між Чернігівщиною і Новгород-Сіверщиною: до Чернігова («Сіверщині») відійшла територія Нижньої Наддеснянщини, а до Новгород-Сіверська — в районі Сновська і Стародуба. Саме тому остання дістала назву Сновської землі. У подальшому обидві землі зміцнюють свою самостійність, дещо віддаляються від Києва, формуючи власні культурні цінності та етнічність, набувають пізніше статусу окремого історично-етнографічного регіону.

Середня Наддніпрянщина, зміцнюючись, територіально збільшувалася. Вона займала весь правий берег Дніпра, відомий у XII ст. як «Київська сторона», на відміну від Лівобережжя («Чернігівської сторони»). Пізніше «Київська сторона» розширилася, включивши Переяславську землю, що поступово втрачала статус незалежності.

Контури Середньої Наддніпрянщини окреслювалися такими кордонами. На правому березі Дніпра її північні рубежі сягали Прип'яті, Березини та Німану, частково включаючи й Посейм'я; західний кордон проходив по Надгоринню; південно-західні включали Надбужжя, котре являло собою своєрідний щит від тиску з боку Галича та західних сусідів.

Порубіжне становище Надбужжя між двома сильними землями — Київською і Галицькою — обумовило його виокремлення в окрему землю, а пізніше і князівство. Проте згодом воно втрачає самостійність, увійшовши до складу Подільської землі. Отже, Надбужжя не перетворилося на окремий регіон, залишившись у статусі етнічної землі в складі Подільського історично-етнографічного регіону.

Подібні процеси відбувались і на південних кордонах Середньої Наддніпрянщини, територія яких здобула назву «Південна Наддніпрянщина». Це була, власне, прикордонна смуга із неспокійними сусідами — степовими кочівниками: хозарами, печенігами, а пізніше половцями. В ході боротьби з ними руські люди Київщини поступово просуvalися на південь, освоюючи нові землі. Етапними рубежами такого просування стали етнічні землі Надросся, Надтясминня, Надпоріжжя. Процес їхнього формування відзначався певною специфікою, пов'язаною з особливим становищем порубіжних земель. Така специфічна ситуація зумовила і своєрідний склад населення: крім місцевої слов'янської людності, він включав також ін-

Възможна е и друга версия, според която в началото на XIX век в Черкасци се използвали за пошив на дрехи и други изделия от овча вълна, която се добивала в околностите на село Черкасци.

Черкасци

Старинна обстановка в село Черкасци, в околностите на село Черкасци. В началото на XIX век в Черкасци се използвали за пошив на дрехи и други изделия от овча вълна, която се добивала в околностите на село Черкасци.

шоетнічний субстрат. У Надроссі, наприклад, князем Ярославом були розселені військовополонені поляки, в Надтясминні внаслідок контактів із Степом утворилося мішане населення — слов'яно-іранське з домішками монголоїдів. Суміжне становище Надпорізьких земель постійно вимагало їх зміцнення й припливу населення, серед якого були і втікачі від феодалного, національного та релігійного гноблення. Все це згодом обумовило унікальне соціальне явище — козацтво, що стало етнокультурною основою самостійного і великого історично-етнографічного регіону — *Запорізької Січі*.

Щодо Середньої Наддніпрянщини, то вона, увійшовши, згідно з Андрусівським перемир'ям 1667 р., до складу Росії, одержала назву Гетьманщини, а після скасування у 1764 р. гетьманського управління — Малоросії (Малоросійської губернії), в науці більш відомої під назвою «Лівобережна Україна».

Галичина — історично-етнографічний регіон Західної України, що сформувався на землях не лише власне Галицької землі (її назва походить від Галича — столиці Галицько-Волинського князівства, етимологію якого пов'язують із словом «галка», котра, до речі, була гербовим знаком Галича, або з словом «гальс» — сіль), але й Чермних земель. «Ся земля (Русь), — писав літописець, — поділялася назвою на «Чермну», або «Червону Русь» по землі, де виробляли красильні трави і червець в країні полуденної, і на «Білу Русь» по великих снігах, випадаючих в стороні північній». Цю землю підкорив у 981 р. Володимир Святославич: «В лето 6489 иде Володимир к Ляхом и зая грады их Перемышль, Червень и ины городы, иже и до сего дне под Русью».

Проте навіть після підпорядкування західного краю Києву Червенські землі залишалися відносно самостійними і складалися з кількох земель: Перемишлянщини, Теребовлянщини, Звенигородщини та Холмщини. Щодо останньої, то вона, увійшовши пізніше до складу Польщі, відома також і під іншими назвами: Холмська Русь, Забузька Русь (вона розташовувалася на Правобережжі Західного Бугу), Підляшшя, Підлясіє (у польській транскрипції — Підляхія). У XII ст. вони були об'єднані князем Володимирком у єдине Галицьке князівство, яке називалося ще й Галичиною.

Основною територією Галичини були землі карпатських хорватів (вони генетично пов'язані з племенем карпів) та північно-західні окраїни тиверських земель, а частково землі уличів і тиверців у Нижній Наддніпрянщині та у Нижньому Подунав'ї.

Створення об'єднаного Галицько-Волинського князівства

Жінки з Прикарпаття

у 1199 р. на базі племінних союзів дулібів-волинян, карпатських хорватів, тиверців і частково уличів ґрунтувалося на традиціях політичних зв'язків та етнокультурної близькості південно-західних племен Русі. Водночас князівства, що увійшли до галицько-волинського об'єднання, зберегли свої колишні права і землі.

У XII ст. Галицько-Волинське князівство досягло найбільшої могутності, становлячи сильну конкуренцію Київській Русі і могутній щит проти Польщі та Угорщини. При Ярославі Осмомислі територія князівства поширилася від Сяну до Пруту і Дністра. Недаремно могутнього князя Ярослава оспівував автор «Слова о полку Игоревім»: «Галицкий Осмомысл Ярослав! Ты высоко сидишь на своем златокованном престоле; ты подпер горы Угорские своими железными полками, заступив путь королю, затворив Дунаю ворота, меча бремены чрез облака, суды ряда до Дуная. Грозы твои текут по землям; ты отворяеш ворота Киеву...»

Однак вже на початку XIII ст. Галичина через смути втрачає колишню могутність, потрапляючи в залежність від Угорщини, а з 1387 р. — Польщі. Завершився майже 400-річний період перебування Галичини, Прикарпаття і Українських Карпат у складі Київської Русі. Галичина, або «Зарубіжна Русь», надовго була відірвана від інших українських земель, перебуваючи під владою Польщі як «Руське воєводство». В його складі були Львівська, Перемишльська і Сяноцька, а пізніше ще й Белзька та Холмська землі.

Після першого поділу Польщі у 1772 р. Галичина підлягала Австрії, а з 1867 р. — Австро-Угорщині. З розпадом останньої на її основі була створена Західно-Українська Народна Республіка, що у 1919 р. воз'єдналася з Українською Народною Республікою. Внаслідок українсько-польської війни Східна Галичина увійшла до складу Польщі під назвою «Східна Малопольща». Нині Галичина (по суті, Східна Галичина) включає Львівську, Івано-Франківську та більшість районів Тернопільської області.

Поділля як етнічна земля в історичних документах згадується під різними назвами: «Подолля», «Подолле», «Подол» — з XIII ст. так іменували дольну, тобто нижню, частину Галицько-Руського князівства. А до XIII ст. ця територія була відома як Русь Нижча, або Русь Дольна. Як самостійна земля, Поділля згадується з XIV ст., зокрема в грамоті князя Олександра Кориатовича, який іменував себе «господарем землі Подільської». Його наступники називали себе вже «князями Поділля».

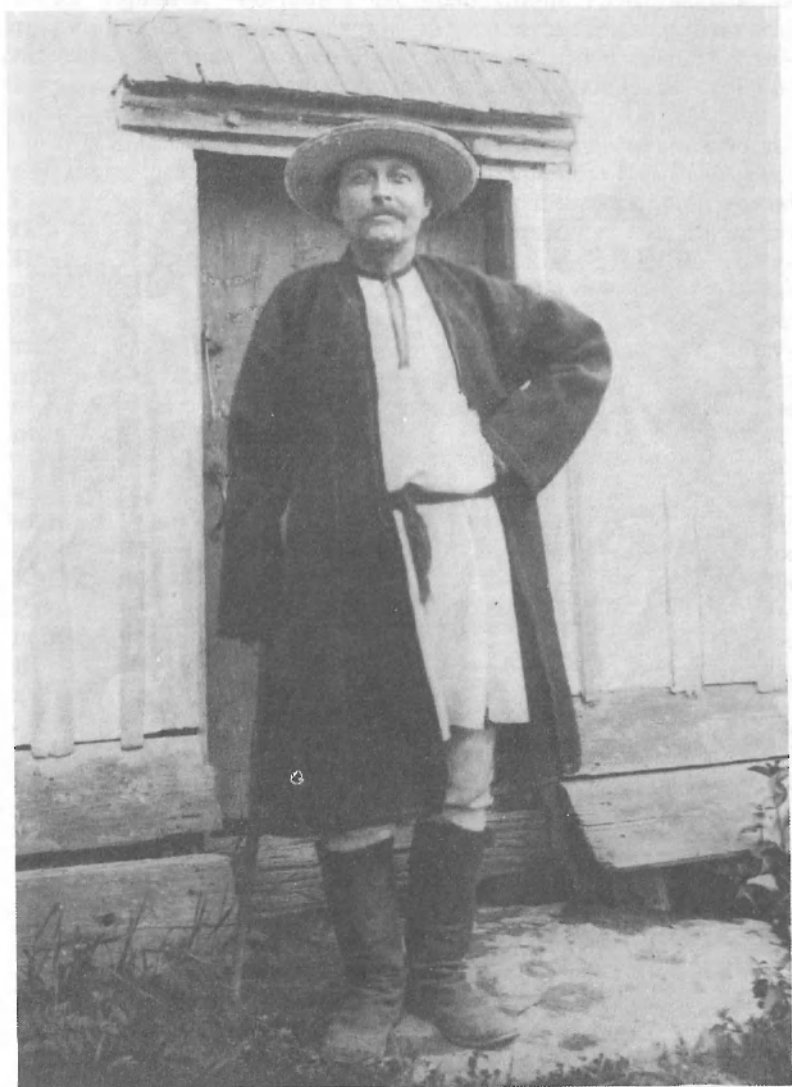
Протягом сторіч найменування «земля Подільська» неод-

... ..

Надністрияни

... ..

Подільнин із Східного Поділля

норазово змінювалося, зберігаючи, однак, ключове поняття «Подол», що означало землі по долу між Південним Бугом і Дністром. З 1434 р. Поділля втрачає незалежність і цілісність: одна його частина під назвою «Подільське воєводство» увійшла до складу Польщі, друга — «Брацлавське воєводство» — до складу Великого князівства Литовського. Після першого поділу Польщі Подільське та Брацлавське воєводства відійшли до Росії, перетворившись на області, згодом — намісництва, а з 1796 р. — Волинську та Подільську губернії.

Такий адміністративний поділ зберігся до 1917 р. Після громадянської війни Подільську губернію було скасовано. На її території утворилися у 1932 р. Вінницька, а в 1937 р. — Кам'янець-Подільська (з 1954 — Хмельницька) області УРСР. Західні землі Поділля увійшли до складу Польщі і лише у 1939 р. були возз'єднані з УРСР, утворивши Тернопільську область.

Хоча нинішній адміністративний поділ цих земель не зберіг їхнього етнімічного ядра, воно зберігається в крайовій самосвідомості подолян, що стверджує збереження подільської культури. Остання, незважаючи на спільну етнічну назву, не є однорідною (як, до речі, регіональна культура будь-яких інших регіонів), а являє собою систему зональних культур. Це пов'язано передусім із постійними змінами кордонів регіону.

Взаємозв'язок між змінами території регіону і процесом формування регіональної культури виявляється через таку закономірність: ті землі, що постійно залишалися в складі Поділля, стали ядром власне подільської культури і підґрунтям для чітко вираженої крайової самосвідомості населення. Землі, що входили до складу Подільського краю лише деякий час, створили перехідні зони від типово подільської до волинської, карпатської, буковинської або ж наддніпрянської культур.

Найбільша територія Поділля припала на XI—XII ст., простягаючись від верхів'їв Дністра та Південного Бугу до Чорного моря. «Край Подільський надзвичайно великий,— писав хроніст XVI ст. Гваніні,— з півдня він обмежується кордонів Молдавії і Валахії, а зі сходу над рікою Доном при Меотійському озері, при морі Євксинському до самих татар Перекопських». Тепер Поділля як історично-етнографічний регіон включає Вінницьку, Хмельницьку (окрім північних районів) та східну частину Тернопільської області.

Полісся — північні області України, що межують з Білоруссю та Росією. Назва «Полісся» трапляється в давньоруських літописах, зокрема в Іпатському під 1274 р.: «...Мстислав Данилович пошел... от Копыля ку Польсью». Пізніші літописи згадують цей лісистий край під різними

Подолляни із Західного Поділля

назвами — «Полесьє», «Полясе», «Подлясьє», «Палессе», «Полісся», — що нерідко поєднувалися з назвами сусідніх земель: Наддніпрянщини, Київської землі, Сіверської землі, Волині, України, Підляшшя, Білої Русі, Чорної Русі, очевидно, для того, аби підкреслити природні особливості названих земель.

Як самостійна земля Полісся відоме з XIV ст. і прив'язувалося переважно до Надприп'ятщини, що складала основу Турово-Пінського та Чернігівського князівств. Так, польські дослідники XIV—XVI ст. Поліссям вважали Берестейську та Турово-Пінську землі, розташовані між Руссю, Литвою, Волинню, Мазовією і Пруссією. На цей регіон вказував І. Ф. Євласшевський, описуючи в щоденнику похід Наливайка: «...а пішов він із Слуцька на південь ку Полессю».

Більш точні дані про кордони Полісся дають картографи XVII ст. Г. Гаррітсон і Г. Боплан. Гаррітсон, наприклад, до Полісся відносив області від Бреста до Мозиря і від Пінська до Волині. Щодо Боплана, то він, окреслюючи межі Українського Полісся, називав область, обмежену річками Прип'ять та Горинь. Така локалізація Полісся співвідноситься і з етнічною історією населення цього краю. Саме в цьому регіоні сусідили декілька слов'янських племен: поляни, сіверяни, деревляни, волиняни та дреговичі, епіцентр контактування між якими лежав в трикутнику Горинь — Прип'ять — Ясельда.

На цій території межували і два найбільших князівства — Київське і Володимиро-Волинське, що суперничали одне з одним. Така ситуація створювала певну нестабільність у їхній прикордонній смузі, а саме в районі Полісся. Через те Полісся час від часу потрапляло в залежність то від Київського, то від Галицько-Волинського, то від Чернігово-Сіверського князівств, що заважало стабілізації його становища та усталеності кордонів.

Самовизначення Поліської землі тамували й подальші політичні події — входження українських земель (у XIV ст.) до Великого князівства Литовського. Разом з тим вони сприяли локалізації регіону, пов'язаній з політикою загальної регіоналізації князівства: кожна земля здобувала більш чітку визначеність і етнографічну своєрідність — окремо Сіверщина, Київщина, Біла Русь, Чорна Русь і окремо — Полісся. Щодо Полісся, то воно у XVII ст. було поділене на дві частини: на Лівобережну, що підпала під вплив Росії, і Правобережну — сферу впливу Польщі. На цій основі сформувалися дві етнографічні зони Полісся: Наддеснянська (Лівобережна, або Чернігівська) і Надприп'ятська (Правобережна), вододілом між якими став Дніпро. Відповідно до нинішнього адміністративного устрою України Полісся як історично-етнографічний регіон

Полісянка

включає Чернігівську область, північні райони Київської та Житомирської областей.

Тривала локалізація Поліського краю позначилася на формуванні його регіональної культури та її носіїв — своєрідної етнографічної групи — *поліщуків*. Етнографічна група Полісся відома з XIV ст., але під дещо іншими назвами — *полісяни*, *підлісяни*; з XV ст. з'являється вже сучасна назва «поліщуки». На первинному етапі її формування вона означала переважно міжетнічну спільність етнографічно близьких народів: українців, білорусів та литовців, об'єднаних однією державою — Великим князівством Литовським.

Пізніше внаслідок різного спрямування історичного розвитку окремих земель Поліського краю відбулося розмежування його окремих етнографічних груп. Воно зафіксоване в різних етнонімах та крайнонімах. Так, білоруські поліщуки у білоруських районах Полісся (на Берестейщині, Підляшші, Чорній Русі) майже до XVII ст. називалися полісянами, нарівні з литвинами, русинами, поляками, білорусцями. На більш широкому етнонімічному рівні населення цих областей об'єднувалося назвою *литвини* в її державно-політичному, або, за тодішнім уявленням, «національному» значенні. Етнографічне виділення частини литвинського населення у поліщуки відбулося на зламі XVII—XVIII ст., оформившись у самоназви: «палешуки», «полищуки», «полешуки», нарешті — «поліщуки». Причому остання форма мала не стільки регіональний, скільки субетнічний характер. Поліщуки Українського Полісся мали суто етнографічну природу.

Сіверщина є своєрідною перехідною етнокультурною зоною від України до Московщини, від України до Росії. Її населення формувалося здебільшого на антській основі, на стику міжплемінних об'єднань сіверян та радимичів, розселених у долах Десни, Сейму та Сули. Генетично воно пов'язане з літописною «сіверою»: «Седома на Десне и по Семи и по Суле и нарекошася Север». Їхні пізніші нащадки іменувалися *севрюками*, в головних рисах зберігши давньослов'янську традиційно-побутову культуру.

Крім автохтонного «сіверського» населення, на Сіверщині розселялися етнічні групи сусідніх земель, переважно росіяни та частково білоруси, утворивши декілька етнографічних груп. Одна з них — *горюни* — автохтонне руське населення, що сформувалось у XVI ст. на основі давньослов'янського населення Посейм'я та переселенців XVI—XVII ст. Пізніше російське населення поповнювалося за рахунок «служило-ратних людей» — стрільців, які після входження Чернігово-Сіверщини до складу Росії (1503—1608) розміщувалися в при-

кордонних повітах: «у градських воріт караули, московські стрільці на караулі стоять». Цим ратним людям-одnodворцям «в службу» надавалися приміські слободи, а потім і землі, що ними інтенсивно освоювалися.

Серед російських мігрантів були й старообрядці, які виникли на хвилі соціального протесту проти православної церкви і внаслідок її розколу в XIV—XVI ст. Зокрема, вони «течаху в Стародубскую область и тамо пустыни населяюще», освоюючи землі Новгород-Сіверщини в лісистих місцях, де «приволье бродягам и особенно раскольникам».

На сіверських землях, що колись включали не лише північно-східні частини Сумщини та Чернігівщини, а й низку суміжних з Україною районів Білорусії та Московщини, утворилася етнографічна група *литвинів*. У історичних документах ця назва відома з XVI ст. як політонім — позначення громадян Литовської держави, серед яких були і білоруси, і росіяни, і українці. На етнічному ж рівні всі вони називалися «русичами», «руськими», «русинами», що свідчило про їхню причетність до Київської Русі.

Щоправда, в XVI—XVII ст. вони на етнографічному рівні вже почали розрізнятися, і це виявилось у відповідних назвах та самоназвах. Так, українці і росіяни, вважаючи себе руськими, білорусів називали литвинами, білоруси називали росіян московитами, новгородцями або псковичами, українців — козаками, черкасами, сіверянами. На державному ж рівні всі вони називалися литвинами, диференціюючись, однак, у дещо незвичний спосіб: «литвини руського роду», «литвини грецького закону» тощо. Починаючи з XVII ст., у зв'язку з примусовим навертанням православних білорусів та українців до греко-католицької віри, ареал етнічності з коренем «рус» почав зменшуватися; їх замінили нові етнічні форми: литвини та білоруси — на території Білої Русі; козаки, русини, українці — в українських землях. Водночас серед окремої частини сіверського населення узвичаїлася самоназва «литвини» як означення їхньої етнографічної самотності. В системі ієрархічної самосвідомості литвини як етнографічна група усвідомлювали свою причетність як до цієї групи, так і до Київської Русі, козацтва та України.

Слобожанщина (Слобідська Україна) — історично-етнографічний регіон України, що формувався на перетині осілої й кочової людності, в зоні інтенсивних контактів та взаємовпливів різних культур. Колись ці споконвічні українські землі звалися Заліською Україною, «полудневими» землями, а в більш віддалені часи — Стародубщиною, Сновщиною, Подонням. Тривалий час Слобожанщина була «диким полем»

відважний захист її ймів від татарської орди. Українці між Україною, Росією та Кримським ханством. Першим, хто

Слобожани

У 1709 році, після поразки під Полтавою, багато українців переселилося до Слобожанщини. Це були люди, які брали участь у боротьбі з кочівниками. Слобожанщина стала центром української культури та освіти. Тут жили видатні діячі українського народу, такі як Іван Мазепа, Григорій Сковорода, Іван Котляревський, Тарас Шевченко та інші. Слобожанщина була одним з найбільш розвинутих регіонів України в той час.

між Україною, Росією та Кримським ханством. Першим, хто відважився захистити ці землі від кримських орд, був український князь Дмитро Вишневецький (відомий з українських дум як Байда): у 1559 р. «побив кримцов на Яйдаре». Відтоді українські козаки стали повноправними господарями у слобідських землях. Вже у 1599 р. вони заселили Валуйки, а згодом Усерду, Яблуневе, Корочу; 587 козацьких сімей мешкали у Харкові. На початку XVII ст. на вільних землях засновуються десятки українських сіл. Тільки Іван Мазепа, котрий особливо хотів утвердитися на Слобожанщині, мав 49 сіл, селищ та слобід, у яких налічувалося 5136 селянських дворів та 967 дворів «вільних черкасів».

Власне, українська колонізація Слобожанщини дала змогу Московській державі пересунути її південні кордони від Путивля до Війська Запорізького, поступово заселяючи нові землі російськими поселенцями. Серед останніх здебільшого були «служили» люди (стрільці, пушкарі, засічна сторожа, воротники, діти боярські) — однодворці, покликані захищати прикордонні землі. Саме з цією метою у XVII—XVIII ст. ними побудовано кілька величезних фортифікаційних споруд-ліній: Бахмутська лінія, Нова лінія тощо.

Окрім ратних людей, колонізаційна хвиля охопила також біглих кріпосних з центральних губерній Росії, а з другої половини XVIII ст. — російських селян, переселених поміщиками на «слободні землі». Саме вони стали основою етнічно змішаних поселень Слобожанщини. Певну роль у заселенні Східної Слобожанщини відіграло і донське козацтво, що часто взаємодіяло з українським козацтвом. Одним з перших, хто почав освоювати землі у Дикому полі, був гетьман Острянин, який у 1638 р., перейшовши російський кордон, осів на старому городищі Чугуєві. Там, на етнокультурному і міждержавному неспокійному прикордонні, налагоджувалося мирне життя сміливих переселенців з України, Росії, в тому числі з Дону. Саме про цей слобідський край Микола Сумцов писав: «...хто побував на Слобожанщині, побачив, що край цей добрий на все — хліборобство, бджільництво, усяку садовину й горюдину».

Донщина (Подоння, Донбас) — частина східнослов'янських земель (сучасні Донецька та Луганська області), які інтенсивно колонізувалися українцями, а також росіянами та іншими національними групами людей у XVII—XVIII ст., після їхнього звільнення від Кримського ханства і Туреччини. Це, власне, «слободні» землі, Дике поле, Гуляйполе та інші.

За літописними свідченнями ці землі, відомі з VIII ст. як «полудневі», були місцем розселення слов'ян і доходили до

Степикъ и всадники въ степи. Движение въ степи. Степикъ и всадники въ степи. Движение въ степи.

Степовик

Степикъ и всадники въ степи. Движение въ степи. Степикъ и всадники въ степи. Движение въ степи.

Надніпрянин

Дону: «подорожник Рюйсброк називав Дон кордоном Русі». Її окраїнною територією була Тмуторокань. Проте з наступом степових кочівників — хозар, печенігів, половців — розпочалася тривала боротьба східних слов'ян за своє «чисте поле».

Історична пам'ять зберігає декілька припливів і відпливів східнослов'янських племен, а відтак і українців. Перша хвиля розселення слов'ян у придонські степи припала на VII—VIII ст., а відплив із степів та передстепових країн під тиском печенігів — на X ст.; вдруге рух у степи спостерігався в середині XI ст., коли ослабла печенізька орда; новий відтік — наприкінці XI ст. під тиском половців; третій наступ на степи відбувся в XII ст. і був пов'язаний з занепадом половецької сили й хизацтва; татарська навала XIII ст., що принесла жакливу руйнацію всього українського Подніпров'я, — і колонізаційні успіхи XIV—XV ст. (п'ята хвиля), коли татарська орда в усобицях втратила будь-яку активність і силу; кримські спустошення кінця XV — першої половини XVI ст. української передстепової території — і нова (шоста) колонізаційна хвиля, яка з розвитком військових сил українців (козаків) просунулася на зламі XVI—XVII ст. в спустошені простори.

З другої половини XVI ст. тиск турецьких орд послаблюється, натомість посилюється рух українського населення, спричинений соціальними, політичними та національними утисками прийшлих та «своїх» гнобителів. Масовий рух розпочався у XVI ст. і тривав у XVII, XVIII і навіть у XIX ст., коли українські бігли селяни залюднювали величезні простори Донщини, Слобожанщини, Українського Причорномор'я.

Усі ці міграційні хвилі і флуктуації мали величезний вплив на українську етніку, зокрема на регіональність її структури. Лакмусом цього процесу може слугувати мова в усьому розмаїтті її говірок та діалектів: найхарактерніші з них збереглися, як правило, на окраїнах, насамперед там, де не було значних переміщень — у західних, гірських, поліських зонах; в інших місцях вони позначені новоутвореннями.

Нижня Наддніпрянина, відома ще як «Південь України», «Українське Причорномор'я», «Таврія», разом з Донщиною становила Український степ, де 5000 років тому розташовувалася одна з найдавніших прабатьківщин трипільської культури, що поширювалася до Середньої Наддніпрянини. Відтоді Українське Причорномор'я було заселене слов'янською людністю; понад 1000 років тому воно становило ядро розселення східнослов'янських племінних об'єднань уличів і тиверців, а відтак стало зоною міграційних флуктуацій слов'ян та степових кочівників.

Початок планомірного заселення Причорноморських степів припадає на XVII—XVIII ст., насамперед українськими *козаками*, які утворили там Причорноморське козацтво. Про це свідчить, зокрема, виданий царським урядом указ «Про неукріплення в холопство малоросіян». Масове ж заселення краю відбувалось у XVIII ст., відоме в історії як *шоста колонізаційна хвиля* на споконвічні землі слов'ян. В основному це були переселенці з різних регіонів України, насамперед з Полтавщини, Київщини та Чернігівщини, що обумовило високий рівень українізації Степової України: наприкінці XVIII ст. — 71,5 %, наприкінці XIX — 75 %.

Другий етнічний міграційний потік склали росіяни, здебільшого трьох соціальних категорій: військові переселенці, селяни та сектанти. Пріоритетне значення серед них надавалося військовим переселенцям та державним селянам (військовим поселенцям), які несли військову службу та сплачували поземельну ренту. Для виконання завдань військово-стратегічного характеру, спрямованих на захист прикордонних районів, було утворено Новоросійську губернію. Перша згадка про неї міститься в царському указі від 22 березня 1764 р. в зв'язку з об'єднанням Нової Сербії та Нової Слобожанщини в губернію. Її ядро становили «задніпровські місця»: *Українська лінія, Нова Слобода, Нова Сербія та Слов'яно-Сербія*, а згодом — землі Надбужжя й Нижньої Наддніпряни.

З перемогою Росії над Туреччиною і підкоренням Росією Криму відповідно до маніфесту від 8 квітня 1783 р. півострів був перетворений на Таврійську область, а пізніше і на губернію, включивши до свого складу ще й землі Північного Причорномор'я та Приазов'я. Нові малозалюднені землі освоювалися численними мігрантами, які утворили два основних потоки: частина спрямовувалася в Крим, інші — у степову зону. Щодо останньої, то вона заселялася не тільки українцями та росіянами, а й численними західноєвропейськими колоністами: сербами, албанцями, болгарами, німцями, австрійцями, шведами, швейцарцями та ін., формуючи надзвичайно різноманітний етнічний склад населення Степової України.

Ще розмаїтішою була етнічна структура населення *Криму* (або *Тавриди*, як у давнину називали півострів), оскільки пізніші міграції на його територію росіян, українців, албанців, естонців, циган накладалися на давній етнічний пласт. Про нього писав ще Геродот, зазначаючи, що в Таврії, крім таврів, мешкали киммерійці, які у VIII ст. були вигнані скіфами, водночас на півострові розселилися греки, пізніше на ньому бували готи, гуни, хозари, печеніги, половці. У X—XI ст. в Криму виникають вірменські поселення, викликані як масовою міграцією вірмен після загарбання їхньої території

(у VII—XI ст.) арабами та турками-сельджуками, так і антивірменською політикою Візантії. Приблизно в ці часи в Криму осідають *караїми* та кримчаки — складне за етнічною основою населення. Скажімо, *кримчаки* — автохтонне населення Криму — формувалися за участю хозар, євреїв, татар і частково італійців. Після завоювання Руської землі татаро-монголами Таврія підпала під вплив татар, що, до речі, не позначилося на урізноманітненні етнічного складу населення. Воно у XV—XVII ст. вбирало нову хвилю грецької міграції внаслідок виселення греків з Туреччини, як і «волохів», циган, а у XVIII ст. — грузинів.

Легін з Надпруття

Бессарабія (Південна) — історично-етнографічний регіон України, що склався в Придунав'ї та Нижньому Подніпров'ї, завжди виступав зоною інтенсивних етногенетичних процесів. Адже тут близько 5000 років тому зустрілися два індоєвропейських потоки — скотарі і землероби трипільської культури; в період грецьких колонізацій усталилися грецькі колонії, у III ст. греки були відкинуті готами за Дунай. Починаючи з V ст. Бессарабія заселялася слов'янами, зокрема племенами уличів і тиверців, хоча вона прийняла і деякі інші етнічні субстрати: кимврів, скіфів, тиритів, готів, обрів, болгар.

Назва «Бессарабія», або «Цара бессарабська», тобто «земля Бессараба» відома з кінця XV — початку XVI ст. У волосько-болгарських грамотах XV ст. так називали Валахи разом із Придунайськими землями. Пізніші історичні документи цю назву поширюють і на Буджак та Ногайські степи, котрі в ранньому середньовіччі населяли уличі (угличі).

У середині XIV ст. територія Бессарабії увійшла до Молдавського князівства, а з початку XVI ст. її південна частина — Буджак та північна — Хотинська земля були підкорені Туреччиною. Згідно з Бухарестською мирною угодою 1812 р. Бессарабія була приєднана до Росії, спочатку в статусі намісництва, а пізніше — губернії. З 1924 р. Південна Бессарабія увійшла до складу Молдавської автономної республіки,

а після утворення Республіки Молдавії — до складу України. Тепер Південна Бессарабія входить до складу України, Північна — до складу Молдови.

На території Південної Бессарабії, у її південно-східній частині, сформувалась історична зона, що одержала назву *Буджак* (у перекладі з тюркського — «кут»). З XVI ст. її заселяли переважно ногайські племена, що колись складали одну з татарських орд. Їхня етнічна основа була неоднорідною, утвореною з чотирьох кочовищ (Едісан, Оран-Огмь, Оршубет-Огли та Канесі) та кількох етнографічних груп. Одна з них — *огузи* — стала основою, як вважають дослідники, для формування *гагаузів*, що й нині проживають в Бессарабії.

Розселені у Буджаку *ногайці* в середньовіччя були відомі під іменем «буджаків», «буджацьких татар», або «буджак-татарів», що в перекладі на українську означає «татари, які проживають у куті». Описуючи цей народ, Г. Л. Боплан відзначав свавільність їхніх нравів. До Буджаку, писав він, йдуть бунтівні татари, котрі не визнають ані хана, ані турок. Вони постійно нишпорять пустельними степами, щоб грабувати християн і продавати їх на галери; уриваються іноді в Україну та Поділля, не залишаючись там надовго.

Сучасний етнічний склад населення Буджаку, як і Бессарабії в цілому, почав формуватись у XVI—XVII ст. переважно на українському ґрунті. Він включав давнє слов'янське населення, а також «русняків», що прибували з Галичини у XVI—XVII ст., «малоросів» — з Малоросії та козаків, котрі змушені були піти із Запоріжжя після скасування Запорізької Січі. Одним із значних міграційних потоків у Бессарабію був потік, пов'язаний із переселенням молдаван. Рятуючись від репресій турецьких загарбників та експлуатації місцевих «господарів», вони у XVI ст. тікали в Україну цілими сім'ями. Ця міграційна хвиля тривала до кінця XVIII ст. Приблизно у цей же період (з XV ст.) у Бессарабії з'являються цигани, пізніше розселившись у Новоросії, Буковині та інших регіонах України, а у XVIII—XIX ст. — так звані варшавські переселенці (поляки і німці), болгарські та албанські колоністи.

Буковина — історично-етнографічний регіон України, що формувался на стику різних земель, держав і народів, був тривалий час відірваним від українського материнського етно-регіону. З XII ст. вона входила до складу Галицького, згодом Галицько-Волинського князівств, у XIV ст. була підкорена Угорщиною, а з 1359 р. стала складовою Молдавського князівства, пізніше — Румунії.

Етнічна історія Буковини сягає Шипинської землі, що зберігала свою автономію і в складі Молдавського князівства. В грамоті короля Владислава 1433 р. вона визначається як

Буковинці

земля, що лежить поза «землею Волоською» — «межи нашою землею Руською (Галичиною) й землею Волоською». У середині XV ст. автономію Шипинської землі було ліквідовано і поділено на цунати (волості). Хотинський та Чернівецький цунати стали відомі під назвою «Буковина». Нині вона включає Чернівецьку область.

Щодо назви «Буковина», то вперше вона з'являється в грамотах молдавських господарів у XIV ст. і пов'язана з природною особливістю краю — буковими лісами.

Етнічний склад населення Буковини формувався на слов'яно-українській основі протягом тривалого часу. Починаючи з XV ст. на її території з'явилися євреї. Це були в основному вихідці з Польщі, котрі концентрувалися в Чернівцях та невеличких містах Буковини згідно з прийнятою урядом Росії смугою осілості. Значний міграційний потік становили в XVI ст. і молдавани, шукаючи на Буковині та Наддністрянщині порятунку від репресій турецьких загарбників. Пізніше, у XVIII ст., на Буковину переселяються російські розкольники: потомки донських козаків, що зазнали поразки в Булавінському повстанні, — некрасівці, а також липовани. Останні переселялися здебільшого з-за Дунаю, згодом з Бессарабії, а частково із внутрішніх губерній Росії.

Покуття — етнічна земля українців, розташована у верхів'ях Дністра та Пруту. Вона згадується ще давньоруськими літописцями: «...людей з Покутя і Подоля забрали були турки». Щодо етнічної історії, то Покуття тривалий час підпорядковувалося різним князівствам: то як «південно-східна частина Галичини», то як «область Буковини». Статус самостійного регіону Покуття здобуло в XVII ст.

Тоді його кордони, за свідченням Гійома Л. де Боплана, мали такі обриси. Східний кордон Покуття розпочинався від Дністра поблизу Червонограда, далі йшов на південь до річки Прут, де впадає Черемош, піднімався в його верхів'я до Карпатських гір. Західний кордон Покуття становив хребет Карпатських гір, на північному заході він пролягав по річці Свиця.

Отже, Покуття являло собою трикутник, межуючи з Поділлям і Молдаво-Валахією, Трансільванією та Червоною Руссю. Аналогічні обриси і сьогоденішнього Покуття, розташованого на стику трьох історично-етнографічних регіонів: Галичини, Поділля та Буковини (це значна частина Івано-Франківської області), що, власне, і визначило його назву.

Підкарпатська Русь (Підкарпатська Україна, Угорська Русь) — історично-етнографічний регіон України, що нині включає Закарпатську область. Її етнічна історія — оригінальна, по-перше, тим, що пов'язана з історією різних археологічних культур (Іпотешт-Кіндешт-Чурел, празької, Лу-

Покутяни

Закарпатці (гуцул і долиняни)

ки-Райківцевої), різних східнослов'янських племен і племінних об'єднань (карпів, хорватів, частково уличів і тиверців); по-друге, історія Підкарпатської Русі протягом сторіч формувалася в певній відірваності від історії материнського етнорегіону — України. Починаючи з XII ст. Підкарпатська Русь була підкорена Угорщиною, возз'єднавшись з Україною лише у 1940 р.

Первісна етнічна основа Підкарпатської Русі є слов'янською, а етнічної історії — Київська Русь. В «Повести временных лет» наголошувалося, що Володимир Святославич жив у злагоді з сусідами: Болеславом Лядським, Стефаном Угорським та Андріхом Чеським. Прикордонна смуга з Угорщиною пролягала на південь від прикарпатських хребтів, північним кордоном слугувала Тиса; кордон, що роз'єднував землі України, загарбані Польщею, Угорщиною та Молдавією, проходив по хребту Лісистих Карпат, котрі угорські хроністи називали «горами Русів».

Русинська топоніміка, надзвичайно поширена в Підкарпатській Русі задовго до її підкорення Угорщиною, свідчить, зокрема, про її східнослов'янську основу. По суті, вона включає іншоетнічні субстрати лише з XIII ст., коли у Закарпаття проникають волохи, а у передгір'я Буковинських Карпат — предки молдаван та румунів. У молдавському літопису XVII ст., наприклад, зазначалося, що Хотинська та Чернівецька волості заселені русинами повністю, а Яська і Сучавська — наполовину. Те ж саме стосується і міжетнічного пограниччя в Підкарпатській Русі.

Запорізька Січ (Запоріжжя) — історично-етнографічний регіон, що формувався на кордоні з кочовими народами Степу, історичними етапами якого стало утворення двох головних етнічних земель: *Надпоріжжя* та *Запоріжжя*. Ще у X ст. в районі Дніпровських порогів, поблизу острова Хортиця, для охорони купецьких караванів від нападів степовиків виникають укріплені поселення, що в XII—XIII ст. перетворилися на справжні городища. Поступово складалася відносно незалежна земля Надпоріжжя.

Давньоруські літописи ще не називають мешканців цих земель козаками, хоча є всі підстави вважати, що вони існували вже в ранньому середньовіччі, з XII—XIII ст. За всяких обставин історичні дані свідчать про велику кількість людей — холопів і смердів, які втікали від своїх господарів і оселялися в прибережній полосі степової течії Дніпра і своїм способом життя, своїми звичаями нагадували козаків — «людей незалежних, вільних, хоробрих, що присвятили своє життя військовим подвигам».

Таким чином, козацтво як соціальне явище виникло наба-

гато раніше етноніма. Вперше назва «козаки» згадується в XIV ст., спочатку в половецьких словниках та актах італійських колоній в Криму, а в 1492 р. — в українських літописах. Тоді ця назва означала людину неосілу, «степового добувача». «Іздити у козацтво», «козачкувати» значило те саме, що промишляти в степах.

Запорізькі козак і козачка

Починаючи з XV ст. дещо змінився склад і ареал поселення козацтва. Хвиля «степових добувачів» стала могутнішою, що зумовлено посиленням в Україні панщини. Селяни, опираючись феодальному гнобленню, масово тікали в окраїни, спочатку на Поділля й Київщину, а коли й там закріпилося феодальне землеволодіння, — на південь, у безлюдні степи. Як колись, за часів Київської Русі, так і тепер, у XV ст., знову спалахнув колонізаційний рух, що йшов у напрямку моря.

Найбільшого апогею він досяг у другій половині XVI ст., після укладення Люблінської Унії (1569 р.) між Польщею та Литвою, внаслідок чого українські землі потрапили під владу польського короля і шляхти. Поневолювання України супроводжувалося посиленням феодального гноблення та релігійними переслідуваннями. Найбільш непокірні українські селяни тікали у Дикий Степ та Нижню Наддніпрянщину, в занедбані від постійних набігів турок і татар споконвічні слов'янські землі. Тут будувалися військові поселення і створювалося Запорізьке Військо, виникло українське козацтво — унікальне явище в світовій історії. Воно поєднувало ознаки військової демократії та демократії соціальної. Саме ці самобутні риси дали привід, аби назвати Запорізьку Січ «козацькою християнською республікою».

Центром українського козацтва було Запоріжжя — земля на південь від Дніпровських порогів, яка в ході національно-визвольної війни постійно розширювалася, а по суті, ставала територіально-політичним утворенням. З 1650 р. ця частина України дістала назву Гетьманщини, що проіснувала до 1779 р., тобто до скасування Запорізької Січі російською імператрицею Катериною II. Історична пам'ять зберегла її

первісну назву — Запорізька Січ, як і її історичних земель — Запоріжжя та Надпоріжжя («Козацтва»).

Література: *Шафонский А. Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание. Киев, 1786; *Полное собрание русских летописей.* СПб., 1843; *История Русов, или Малой России.* Сочинение Георгия Конискаго. М., 1846; *Симашкевич М.* Историко-географический и этнографический очерк Подолии // Подол. епарх. ведомости. Каменец-Подольский, 1875; *Ляско-ронский В. И.* Гийом Левассерт де Боплан и его историко-этнографические труды относительно Южной России. Киев, 1901; *Соболевский А.* Холмская Русь в этнографическом отношении. Киев, 1910; *Эварницкий Д. И.* Запорожье в остатках старины и преданий. Киев, 1910; *Галиция.* Краткий обзор географии, этнографии, истории и экономической жизни страны. Харьков, 1914; *Сумцов М. Ф.* Слобожани: Историко-этнографічна розвідка. Харків, 1918; *Толочко П. П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. Киев, 1980; *Шабильдо Ф. М.* Земля Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. Киев, 1983; *Полесье.* Материальная культура. Киев, 1988; *Козак Д. Н.* Етнокультурна історія Волині. К., 1992; *Берг Л. С.* Бессарабия: страна — люди — хозяйство. М., 1993; *Заставний Ф. Д.* Українські етнічні землі. Львів, 1993; *Поділля: Историко-этнографічне дослідження.* К., 1994.

Історична етапність традиційної культури. Етнічна історія рельєфніше виявляється в традиційно-побутовій культурі, а також у етнічній самосвідомості та ментальності.

Особливо суттєві нашарування містить традиційно-побутова культура періоду регіоналізації України (XIV—XVIII ст.), який можна вважати переломним у тривалій історичній динаміці архаїчної, традиційної, землеробської в основі культури. *Історична етапність народної культури виявилася через два ключових явища: по-перше, через творення регіональних форм культури, по-друге, через взаємодію двох могутніх культурних пластів, а по суті, двох типів ментальності.*

Варіативність притаманна і культурі ранішого часу, однак тоді вона розвивалася на одному етнокультурному ґрунті й рамках схожих етнодержавних цінностей, наприклад, цінностей «руської землі», «руського духу». І, отже, не випадково, що за такою спрямованістю досить легко відбувалося формування державних атрибутів, скажімо, Київської Русі. Але з того часу, як почалося відторгнення від неї окремих земель сусідніми державами, сталося певне руйнування спільного фундаменту, бо до нього привносилися чужорідні культурні компоненти. І більше того, власне етнічна основа замикалася в регіональних межах, позначаючись на уповільненні консолідаційних процесів. Розвиток останніх, як відомо, розтягнувся на століття, і потрібні були кардинальні зміни в національному житті, аби прискорити ці процеси. Таким кардинальним чинником стала національно-визвольна боротьба українського народу.

Неоднозначність розвитку етнічної історії України відбила-

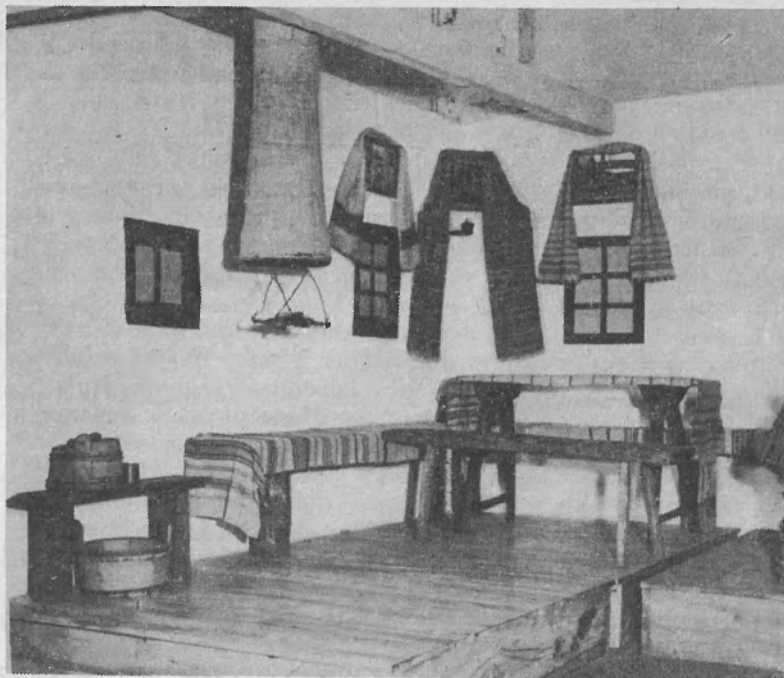
ся на основоположних засадах соціального життя та культурних цінностях. Однією з підвалин соціального життя в традиційному суспільстві завжди була система звичаєвого права як головний регулятор стосунків між людьми і важлива ділянка народної свідомості. За давньоруських часів її правову основу становила сукупність народних юридичних та моральних звичаїв, що ґрунтувалися насамперед на загальнолюдських цінностях: чесності, справедливості, близьких до релігійних уявлень. І це при тому, що кожне давньоруське плем'я «имяху бо обичай свой и закон отец своих и преданья, каждо свой нрав».

В міру консолідації племен та етноплемінних об'єднань упорядковувалася система звичаєвого права, що виявилось, зокрема, в її універсалізації. Саме таке спрямування звичаєвих норм лягло в основу правової системи Давньоруської держави, відомої на початку X ст. як «Закон руський». Увібравши все розмаїття правових норм і зводячи їх до універсальної системи, «Закон руський» став згодом підвалиною юридичного кодексу Київської Русі — «Руської Правди». Її традиції розвивалися і в подальших системах звичаєвого права, частково навіть у тих, що склалися за інших державно-політичних умов.

Проте нові умови визначили своєрідні правові системи, найбільш рельєфно у XIV—XVI ст., тобто в період інтенсивної регіоналізації України. Тоді утворилися правові системи кількох типів: на Наддніпрянщині тривалий час побутувало руське право, у Підкарпатській Русі — волоське, в Галичині — німецьке, в Поліських районах України право майже до XIX ст. регулювалося Литовським статутом 1529 р.

За такої розмаїтості правових систем по-різному складався й побут: принципи земельного володіння і користування, форми громадського устрою, внутрішньородинні взаємини, власне, вся традиційно-побутова культура є регіональною за своєю суттю. Скажімо, на Закарпатті були поширені *урбаріальні громади*, члени яких мали право користуватися окремими наділами, котрі, втім, фіксувалися грамотами як власність поміщика; згодом пасовищ, то вони були колективною власністю сільської громади. На Правобережжі, згідно з так званою «Уставою на волоки» 1557 р., побутували *дворищні громади*: їхні члени мали право індивідуального володіння і орною землею, і значною частиною угідь.

Інші громади будувалися на засадах *займаницькини* — давніх нормах звичаєвого права. Вважалося, що коли селянин обробляв незайману землю, він діставав право на володіння нею. Це широко практикувалося козацтвом Запорізької Січі, селянами Слобідської України, степової частини Правобережжя і особ-

Інтер'єр української хати XVII ст.

ливо південних районів України, тобто там, де були вільні землі. У північних районах України, найбільш архаїчних щодо сімейного і дворищного устрою, майже до XIX ст. зберігався найдавніший тип громад — *сябринні громади*. Вони об'єднували певну групу осіб, що спільно володіла земельними угіддями. Логічним продовженням сябринства та дворищних громад стали *поземельні спілки* — об'єднання громад для спільного користування ріллею та угіддями кількох сусідніх сіл.

Своєрідність правових систем, що мали чітко виражену регіональну основу, спричинила подібну регіональність і в інших компонентах побуту, занять та культури. Найрельєфніше така тенденція виявилася в сфері матеріальної культури, зокрема в традиційному житлі. Адже тип житла, як і увесь комплекс господарських будівель, визначається і типом господарських занять, і формою родини, регульованими нормами звичаєвого права, і природними чинниками. Система цих чинників відбивала своєрідну типологію народного українського житла, що співвідноситься не лише з природно-кліматичними зонами

України, а й з системою етнокультурних цінностей та звичаєвих норм — також регіональних у своїй основі.

Регіональність українського народного житла, як і матеріальної культури взагалі, і традиційно-побутової культури в цілому формувалася переважно в період XIV—XVIII ст. Воно поділяється на п'ять основних регіональних типів, кожен з яких підрозділяється на підтипи, а ті, в свою чергу, на зони, а зони — на варіанти. Усе розмаїття цієї розгалуженої системи збігається з типологією історично-етнографічного районування, в структурі якої є і великі історично-культурні області, й історично-етнографічні регіони, й історичні зони, й етнографічні райони, тобто вся палітра етнічних земель. Кожне з угруповань, самотутнє й неповторне, разом з тим виявляється через специфічність зональної культури.

Отже, на етнічному і природному ґрунті України вирізняються такі регіональні типи житла: *лівобережний, правобережний, поліський, карпатський, степовий (південний)*. Лівобережний регіональний тип розподіляється на середньонаддніпрянський, полтавський та слобожанський підтипи; правобережний — на галицький та подільський; карпатський — на гуцульський, бойківський, лемківський, покутський, буковинський та долино-закарпатський; степовий (південний) — на буджацький, нижньодніпровський, приазовський, кримський.

Кожний регіональний тип має головні ознаки: системну забудову, характер зв'язку між господарськими спорудами, тип планування хати, кількість житлових приміщень та господарських будівель. Так, для поліського житла є характерним зв'язок між усіма господарськими спорудами, для лівобережного — вільне розташування споруд, для південного — однорядна забудова, для карпатського — замкнений зв'язок між усіма елементами садиби. Щодо зональних варіантів, то вони визначаються або другорядними конструктивними елементами (формою даху, наявністю ганку, конструкцією стін тощо), або природними умовами (будівельним матеріалом, місцем розташування житла). Саме через це зональна варіативність розмаїття, ніж регіональна, хоча і тут усталилися типи, що є своєрідними символами етнічної землі, або історичної зони. Такими стали, наприклад, круглий двір, характерний для Поділля; гуцульська гражда; козацький двір; притаманна Півдню довга хата; особливої символічності набула українська «біла хата» — найбільш поширена на Середній Наддніпрянщині, насамперед Надпоріжжі.

Типології народного житла майже аналогічні регіональним комплексам традиційного одягу, котрий за системою крою, декоративного оздоблення, набором компонентів поділяється на середньонаддніпрянський, поліський, слобожанський, во-

линський, карпатський, закарпатський, подільський комплекси з низкою зональних варіантів: наддністрянський, гуцульський, долинянський, бойківський, покутянський тощо.

Регіонально-зональні варіанти комплексів вбрання визначаються не лише конструктивними чи декоративними особливостями, а й системою обрядів та звичаїв, пов'язаних або певним видом одягу, або способом його носіння, або сполученням кольорів та його окремих елементів. Кожна з таких ознак є певним кодом, що вказує на регіональну приналежність, етнічне коріння й навіть духовний світ людей. Український одяг XIV—XVIII ст., регіонально розмаїтий, разом з тим генетично близький одягу давньоруського населення (щоправда, міра збереження давніх рис неоднакова в різних регіонах), тим більше, що він вписується в дуже схожу для всіх українців духовну систему. Те ж саме стосується й інших компонентів традиційно-побутової культури. А це знак того, що при всій зональній варіативності вона не втратила загальноетнічних рис.

За певних умов регіональна культура може стати і уособленням загальноетнічних цінностей, віддзеркаленням справді національного духу. Таких якостей набула культура і ментальність запорізького козацтва. *Починаючи з XVI ст. на традиційну українську етніку нашаровується новий могутній пласт — козацька культура і козацький тип національного характеру.*

Козацький етнокультурний пласт замішувався на українському ґрунті, проте на інтеретнічних засадах, що, по суті, в традиціях формування населення Русі-України. В дусі давніх традицій зароджувалось і саме козацтво — як результат невпинної боротьби осілого хліборобського народу з кочовими степовиками. Як окрема суспільна верства, зазначав Д. Дорошенко, зі своїм окремим устроєм, звичаями, організацією воно почало формуватись у XVI ст., а остаточно вироблених форм набуло на зламі XVI—XVII ст.

Своєрідність устрою козацтва зумовлювалась насамперед тим, що воно ґрунтувалося на християнських засадах, зокрема православних. І це було не тільки прапором, під яким збирався народ, зазнаючи «від ляхів на православ'я гоніння», як записано в «Літопису Самовидця», а й світоглядною системою козацтва та основою його моральних принципів. Свідченням цього може бути універсал, написаний Богданом Хмельницьким, у якому є й такі слова: «...если умрем за благочестивую веру нашу, то не токмо слава й отвага наша рыцарския во всех европейских и иных странах и далеких землях славно провозгласится, но и упование наше (еже за благочестие умрети) будет безсмертия исполнено и страдальческими венцы от Бога венчано».

Традиційна українська вишиванка

Християнські засади козацтва позначалися і на його структурі, і на соціальному устрої, ключовим серед яких виступало поняття «братства». Воно за змістом було близьким до релігійних братств, і недаремно козаків сприймали як захисників православних та православної віри. Більше того, моральні норми кодексу козацтва багато в чому збігалися з положеннями статуту релігійних братств. Отож видається природним, що Військо Запорізьке за гетьманства Петра Конашевича-Сагайдачного вступило (1620 р.) до Київського братства.

Принципи побратимства, на яких будувалося козацтво, сприяли демократизації його устрою, принаймні на першій стадії його розвитку. «З віків за пороги вільно кожному приїхати і відїхати,— писав Іван Крип'якевич,— хоч би як він називався. Були тут вояки зрізних частин, селяни, міщани, давні студенти чи бурсаки, шляхта, навіть панове з визначних родів. Одні приходили для здобичі і степового господарювання, інші — для боротьби з татарами і лицарської слави».

Приходили у козацтво не лише українці, а й росіяни, молдавани, серби й люди інших національностей, бо принципом єднання козаків був не соціальний стан, не походження, не національна приналежність, а готовність до боротьби за чистоту віри, за волю і братерство: «немає уз святіше за товариство». Вступаючи до козацтва мусили «перероджуватися» — зрікатися усіх радощів земних, родини і свого минулого, навіть свого прізвища. Замість нього козакам надавалися прізвиська.

Традиція «переродження», що в середовищі запорізького козацтва реалізовувалася через ритуал побратимства, є характерною рисою української історії, починаючи від Київської Русі. Адже і тоді браталися кров'ю: або притуляючись ранами один до одного, або занурюючи руки у посудину із кров'ю, змішаною із землею, нерідко обмінюючись при цьому зброєю.

Коріння цієї традиції, зачіпаючи давньоруський історичний пласт, сягають, проте, архаїчніших культур, зокрема індоєвропейської та трипільської. Про це свідчать і археологічні пам'ятки, і деякі писемні джерела. Останні, щоправда, описують обряди не трипільців, а скіфів, що мешкали на Нижньому Подніпров'ї дещо пізніше трипільців, 2500 років тому. «До великої глиняної посудини,— писав Геродот,— вливають вина і змішують з кров'ю тих, з ким укладають союз, уколівши шипом або дряпнувши шкіру ножем. По тому занурюють у посудину меч, стріли, сокиру і спис. Як це зроблять, промовляють молитву, а по тому ллють із чаші».

Отже, генетичною основою козацької культури були давньослов'янські та давньоруські її шари, що успадкували деякі риси індоєвропейської цивілізації. *Запорізьке козацтво є, до певної*

міри, явищем етнокультурного відродження тих давніх військових традицій, але на децю іншому етносоціальному ґрунті. Причому таке відродження виявлялося не через окремі компоненти, а через відтворення всієї соціально-культурної системи, зокрема через відродження інституту лицарства.

Запорізьке козацтво, по суті, являло собою духовно-лицарський орден, успадкувало традиції давньоруської військової дружини з усіма її атрибутами: традиціями побратимства, вовчими союзами, культом меча — шаблі, культом коня, слова, символікою червоного кольору, замкнутістю чоловічих товариств. До речі, всі названі атрибути були притаманними більшості індоєвропейських народів, оспіваних у книзі священних гімнів арійців, котрі мігрували з євразійських степів до Індії 3500 років тому, — у Рігведі.

Тоді, як і в середньовічні часи, існували військові громади, союзи воїнів-вовків, дружини й лицарські ватаги (комітати), що захищали мирних общинників та шукали війни. Вони виникали на основі первісної родової общини і на родинних принципах, на засадах рівності й особистої доблесті. Опис однієї з варварських дружин початку нашої ери подає, наприклад, Тацит: вожді й рядові дружинники шукають війни. Великий почет неможливо утримувати в мирний час, бо його члени вимагають подарунків і нагород. Тривалий мир змушує воїнів переходити до інших вождів, що ведуть переможні війни. Вони з презирством ставляться до мирної праці і, якщо не воюють, то проводять час у полюванні, неробстві та бенкетах. Мирні общинники утримують дружину, приносячи вождям дари. Вождем комітату ставали не завдяки благородному походженню, а через особисту доблесть.

Цьому способу життя відповідала і давньоруська княжа дружина, і пізніше січове товариство. «Війна для козака, — писав Дмитро Яворницький, — була так необхідна, як птаху крила, як рибі вода. Без війни козак — не козак, без війни лицар — не лицар. Козак зовсім не боявся, а любив війну. Він піклувався не так про те, щоб врятувати собі життя, як про те, щоб вмерти в бою, як вмирають істинні лицарі на війні».

Відповідно культивувалися військові атрибути, символікою яких був червоний колір. Він, до речі, характерний для всіх військових угруповань давнини, войовничих народів або військових верств населення. Військова аристократія майже всіх суспільств убиралася в одяг червоного кольору, як і дружинники київських князів — «червоне крзно», «чрвені щити», корови, стяги, і козацька старшина — червоні свити й шаровари.

Кульг червоного кольору сягає знову-таки індоєвропейської культурної традиції, зокрема тих арійських племен, що мешкали в степах Північного Причорномор'я 5000 років тому.

Він простежується і в поховальному звичаї посипати небіжчика червоною фарбою, і в поклонінні богу вогню Агні, і в символізації бойового червоного полотнища із очищувальним вогнем та богом вогню.

Сакрального значення червоному кольору надавали й січовики: їхні бойові прапори були малинового (власне, червоного) кольору, як і поховальне покривало. Майже до XIX ст. козаків в Україні ховали під червоною китайкою, всіх інших — у білих саванах або в одязі жовтого кольору.

При всій етногенетичній схожості запорізького козацтва з середньовічним європейським лицарством українське козацьке лицарство — явище унікальне. Воно відтворює дещо інші культурні цінності і своєрідний національний дух, притаманний лише українцям. Саме через це інші народи виявляли національний дух або через інші форми лицарства, або через його відсутність. Скажімо, росіянам воно не відоме. З цього приводу Микола Бердяєв писав: «Дуже характерно, що в російській історії не було лицарства, цього мужнього начала, з цим пов'язаний недостатній розвиток особистісного начала в російському житті. Лицарство виконує почуття особистої гідності й честі, сприяє загартуванню особистості. Цього особистісного загартування не створювала російська історія».

Щодо українців, то вони в XVI—XVII ст. сприймали дух козацького лицарства, котрий стверджував людину як сильну і мужню особистість. Насамперед це стосувалося січовиків — людей вільних і, як правило, не пов'язаних з хліборобством, філософія яких відбилася в козацьких піснях: «...Шабля й люлька — вся родина, сивий коник — то мій брат».

Проте утвердження козацького духу і козацької культури заходило в суперечність із усталеними цінностями, сформованими на архаїчному землеробському етнокультурному ґрунті. Одне з головних протиріч — протиставлення чоловічого начала жіночому. Давній пласт української культури тримався на обоюдованні землі, освяченні землеробської праці та на шануванні жінки як головної фігури в ритуальному збереженні хліборобських цінностей. Козацьке ж лицарство, на відміну від західноєвропейського, зневажливо ставилося до жінки і, отже, до цінностей, які вона уособлювала.

Така філософія формувалася всім способом життя козаків, замішаного на традиціях воїнів-вовків. Пізніше ці традиції стали підґрунтям для створення лицарсько-чернечих орденів. Згідно з такими традиціями січовикам заборонялося одружуватися («Лицарю лицарська й честь: йому треба воювати, а не біля жінки пропадати») і під страхом смертної кари проводити жінку на Січ.

Однак жінка в українському суспільстві користувалася

Селянсько-козацьке озброєння та клейноди часів Визвольної війни XVII ст.

повагою і авторитетом, і більше того — саме в козацькі часи вона набувала тих національних рис — незалежності та самостійності, що помітно вирізняють її з-поміж жінок інших національностей. Цьому сприяла насамперед та нестабільна обстановка, пов'язана із національно-визвольною боротьбою, коли чоловіки змушені були на тривалий час залишати домівку, а жінки — самостійно вести все домашнє господарство.

Щодо чоловіків-січовиків, вихованих у аскетичних умовах та на принципах лицарського ордену, то їм за дружину правила шабля — лицарська чесна зброя. У козацьких піснях вона ласкаво називається дружиною — панночкою молоденькою: «Ой, панночка наша шаблюка! З бусурманом зустрілась, не раз, не два цілувалась». І це не просто поетичний образ, це культовий атрибут, запроваджений у систему релігійних цінностей ще за язичницьких часів. Принаймні археологічні дані засвідчують його побутування ще у II тис. до н. е. у народів Близького Сходу, а серед племен, що мешкали в українських степах, — в III ст. до н. е. Обряди саме цих племен згадував Аміан Марцелін, котрий писав, що вони, за варварським звичаєм, встромлюють у землю меч і поклоняються йому як Марсу.

Пізніше культ зброї узвичаюється в системі християнських

цінностей через її освячення, а також через посвяту воїнів у лицарство. На цій zasadі в країнах Західної Європи утворюються духовно-лицарські ордени, приналежність до яких засвідчувалася чернечою обітницею. Вона не тільки прирікала воїнів на безшлюбність, а й прилучала до когорти «христового воїнства» з правом проливати кров за віру. Таке право, як відомо, надавала католицька церква борцям з «нехристиями».

Українське лицарство виступало борцем за чистоту православної віри, в тому числі проти окатоличення, хоча справжніми мотивами боротьби було прагнення досягти національної незалежності як від Речі Посполитої, так і Туреччини та Кримського ханства. Запорізьке козацтво виступало ядром консолідації українського народу та вагомим чинником згладжування того бар'єра, який утворився на українському ґрунті внаслідок розколу християнських церков — православної і католицької.

Українське козацтво відіграло в етнічній історії України особливо важливу роль в утвердженні християнських цінностей і християнської релігії в цілому, що на побутовому рівні погано ще сприймалися. Воно започаткувало і християнську ідею лінійного часу, в основі якої лежало переконання в неповторності життя. Язичницьке ж уявлення пов'язувалося з розумінням циклічності часу, тобто з постійним оновленням і відродженням життя — оптимістичним за своїм характером.

Прийняття лінійного виміру часу, отже, визнання скінченності життя, справило відчутний вплив на світосприймання та народну естетику. Остання набуває драматичного забарвлення, а національна ментальність — трагічних рис. *Починаючи з середньовіччя, а точніше з XVI—XVII ст., формується образ українського народу з надзвичайно високим чуттям трагічного.*

Глибоко трагічним звучанням сповнена вся «козацька» поезія, насамперед думи, лейтмотивом яких є ідея смерті, могили, чорної землі, похорону-весілля: «...то удова не убога всіх козаків у двір завертала, всіх козаків поїла, кормила, по Івасю Коновченку похорон і весілля зчинила» або «...не кажи, коню, що я вбився, а скажи, коню, що женився».

Козацька поезія не стверджувала, проте, безвихідності, оскільки і саме життя козаками не дуже цінувалося. Натомість, ними цінувалася смерть зі славою — і це становило сенс народної філософії як січовиків, так і широкого українського загалу. Про це принаймні може свідчити складена січовиками грамота, що кликала людей на Січ: «Хто хоче за віру християнську бути посадженим на палю, хто хоче бути четвертованим, колесованим, хто готовий потерпіти всякі муки за святий хрест, хто не боїться смерті — приставай до нас. Не треба боятися смерті — від неї не вбережешся».

Трагічність козацької долі зменшувалася словом, яке мало в середньовіччі магічне значення: воно, оспівуючи героїчну смерть козака, ніби закарбовувало його славу навечно, наповнюючи нетривале життя на Землі певним смислом. Отже, *слово з часів козаччини набувало філософського значення, а не обмежувалося тільки функцією спілкування*. З огляду на це особливий сенс мало останнє слово, тим більше, коли воно почуте: «Чуєте, люди!» — останнє звернення вмираючого козака ставало ритуальним. Воно повторювалося потім кобзарем у думках про козаків, підтримуючи оптимізм тих, хто лишився живим.

Отже, традиційний культ слова, генетично пов'язаний із праіндоєвропейською культурою та традиціями і зафіксований Рігведою, а пізніше поезією скальдів, труверів, бардів Київської Русі, що «князю славу рокотали», на козацькому, українському ґрунті виявився в кобзарстві. *Українське кобзарство, зародившись як явище суто козацько-лицарської культури, започаткувало могутній культурний пласт в усій Україні, ставши вузловим моментом в її етнічній історії*.

Воно виконувало не лише традиційні для співців лицарської слави функції, надихаючи воїнів на подвиги, і не тільки виступало, як уявлялось, посередником між богами та людьми, надаючи надприродної магічної сили вождям племені та їхньому війську. Українське кобзарство становило невід'ємну частину його філософії, української культури в цілому, було показником внутрішнього єства українця.

Нашарування на українській етніці двох типів народної культури і відповідно двох типів ментальності спричиняло певні протиріччя, що в окремі історичні періоди призводили до драматичних наслідків, перешкоджаючи єдності народу. Однак таке протиставлення значно нейтралізувалося ще одним шаром культури, формування якого припадає знову-таки на вузловий період етнічної історії України, на XV—XVIII ст.,— елітарною культурою. Творці культури високого рівня, власне професіонали, виступали водночас носіями і національної, і політичної свідомості.

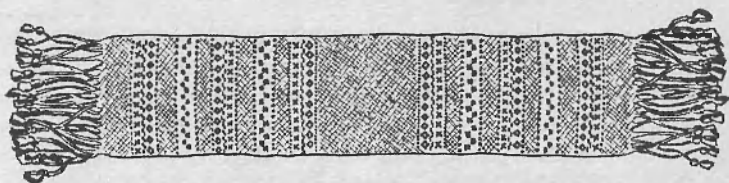
У різні історичні періоди в ролі елітарного соціального шару виступали і дружинники князя, зокрема літописці IX—XI ст. У їх числі — автор «Слова о полку Ігоревім» (за всіма даними, з Новгород-Сіверської землі), і київський літописець Нестор — автор «Повести временных лет», які відстоювали ідею єдності «Руської землі». Пізніше (у XII—XIV ст.) ця ідея освячувалася елітарним класом священників, зокрема проповідями митрополита Іларіона. Українська національна ідея, як і національна духовність, творилася в середовищі церковно-політичних та освітніх діячів і філософів. Їхнім елітарним

ядром стала у XVII ст. Слов'яно-греко-латинська академія, визнана в Європі центром духовності. Серед визначних діячів того часу, що сприяли піднесенню національної і політичної свідомості українців, були і Петро Могила, і Симеон Полоцький, і автор першого підручника з української історії — «Синопису» — Інокентій Гізель, і філософ Григорій Сковорода.

Власне вони — представники елітарного шару суспільства — сприяли формуванню української нації (так би мовити, «згори»), котра вже почала визрівати «знизу» як рух-протест. Поєднання цих двох процесів і спричинилося до формування української нації на зламі XVII—XVIII ст.

Література: *Боплан Г. Л.* Описание Украины. СПб., 1832; *Скальковский А.* История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Одесса, 1845; *Ригельман А.* Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще: В 6 ч. М., 1847. Ч. IV; *Чубинский П. П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край: В 7 т. СПб., 1878. Т. V; *Иванов К. И.* Трубадуры, труверы и минзингеры. Петроград, 1915; *Гуревич А. Я.* Походы викингов. М., 1966; *Украинские народные думы.* М., 1972; *Бессонова С. С.* Религиозные представления скифов. Киев, 1983; *Фрезер Дж. Дж.* Золотая ветвь. М., 1986; *Кардини Ф.* Истоки средневекового рыцарства. М., 1987; *Ригведа.* М., 1990; *Савур-Могила.* К., 1990; *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків: У 3-х т. К., 1990; *Донцов Д.* Дух нашої старовини. Дрогобич, 1991; *Апанович О.* Розповіді про запорозьких козаків. К., 1991; *Гримич М.* Два виміри національного характеру // Наука і суспільство. 1991. № 8; *Культура і побут населення України.* К., 1993; *Залізняка Л.* Нариси стародавньої історії України. К., 1994.

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ГРУП УКРАЇНИ

Лекція 5

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ

Характерною особливістю етнічної історії України є формування багатоетнічного складу її населення. Воно на всіх етапах історичного розвитку вбирало іншоетнічні субстрати, однак механізм цього процесу у різні часові періоди був різним. *Можна виділити три основних етапи формування національного складу. Перший* із них, що стосується періоду існування археологічних культур, відтворює процес етнокультурної взаємодії, нерідко об'єднуючи полярні культури, скажімо, землеробську, скотарську, культуру осілих і культуру кочових племен.

Другий етап пов'язаний з Великим переселенням народів IV—IX ст.— гунів, готів, аварів, «аспарухових болгар» на Балкани і Закарпаття, угрів-мадярів у Дунайську низовину, норвезьких вікінгів-русів у Середню Наддніпрянщину. Велике переміщення народів, що проходило через територію України, залишило відмітини на її етнічному ґрунті. Вони виявилися або в мовних компонентах, у запозиченні деяких елементів матеріальної та духовної культури, або у поповненні слов'янсько-українського населення іншоетнічними субстратами. Ці субстрати стали складовими саме слов'янської етнічності, розчинившись у її системі, відносно рельєфніше відтінивши слов'янську спільність. Отже, з другим етапом пов'язані консолідаційні процеси слов'янства та етогенез українців.

Третій етап обіймає великий часовий діапазон — XII—XIX ст. і пов'язаний з колонізацією українських земель сусідніми державами — Великим князівством Литовським, Річчю Посполитою, Угорщиною й Австро-Угорщиною, Туреччиною, Кримським ханством, Румунією, Чехо-Словаччиною, Росією; а також з міграцією українського населення та іноземних колоністів. Пік цих процесів припав на XVIII—XIX ст., коли, власне, і сформувалася національна основа сучасного складу населення. Вона творилася на українському

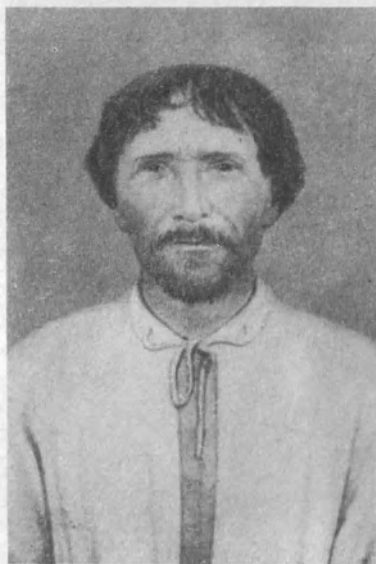
етнічному ґрунті, котрий тепер не стільки вбирає іншоетнічні субстрати, скільки створював умови для самостійного існування національних груп. Отже, склад населення України ставав не тільки багатоетнічним, а й багатонаціональним.

Нині він включає 51 національну групу, третина з яких проживає компактними районами. Певне уявлення про національний склад України та процес його формування дають об'єктивні дані ревізій, проведених у Російській державі, а також переписи населення Росії, Австро-Угорщини, Польщі, Чехо-Словаччини та Румунії, що регулярно здійснювалися у XVIII—XX ст.

Дані переписів свідчать, зокрема, про те, що *в етнічних межах розселення українців їхня питома вага була завжди переважаючою порівняно з іншими національними групами*; водночас вона майже до кінця 20-х років XX ст. неухильно зменшувалася відносно їхньої загальної кількості у світі; з 20-х років частка українців України дещо зростала. Вказані тенденції — результат тих історичних змін, що відбувалися в Україні та в сусідніх державах, де мешкала значна частина українського населення. Так, зменшення питомої ваги українців на території основного етнічного масиву протягом XVIII ст. з 85,6 % до 83,3 % було викликано насамперед імміграційними процесами, а також відторгненням від нього периферійних зон. Щодо міграцій українців за межі власної етнічної території, то вони ілюструються такими показниками. Тільки в Росії поза Україною на початку XVIII ст. налічувалося 8 % всіх українців світу, на початку XIX ст. — 14,4 %, на початку XX ст. — 22,4 %.

Міграційні процеси XIX ст. утворювали два могутніх потоки: один йшов у внутрішні регіони Російської держави (на Нижнє Поволжя, Алтай, Північний Кавказ) та у щойно звільнені землі (у Новоросію, Бессарабію), другий — переважно за океан (до Канади, США, Бразилії, Аргентини тощо). Якщо у 1795 р. за межами України мешкали майже 2 млн українців, то в 1897 р. — понад 6 млн. Деяке зменшення чисельності українців обумовлювалось і демографічними процесами (невеликим природним приростом в Правобережній Україні, де цьому заважала кріпосницька система) та значним притоком в Україну інонаціональних груп.

Щодо окремих регіонів України, соціальні та національні процеси в яких були різними, то українське населення в них розподілялося так: найбільш «українським» було Лівобережжя — українці становили близько 90 % усього населення; на Правобережжі майже 80 %. З кінця XVIII ст. як на Лівобережжі, так і на Правобережжі частка українців дещо зменшилася, відповідно на 1,5 % і 0,9 %: на Лівобережній Україні —

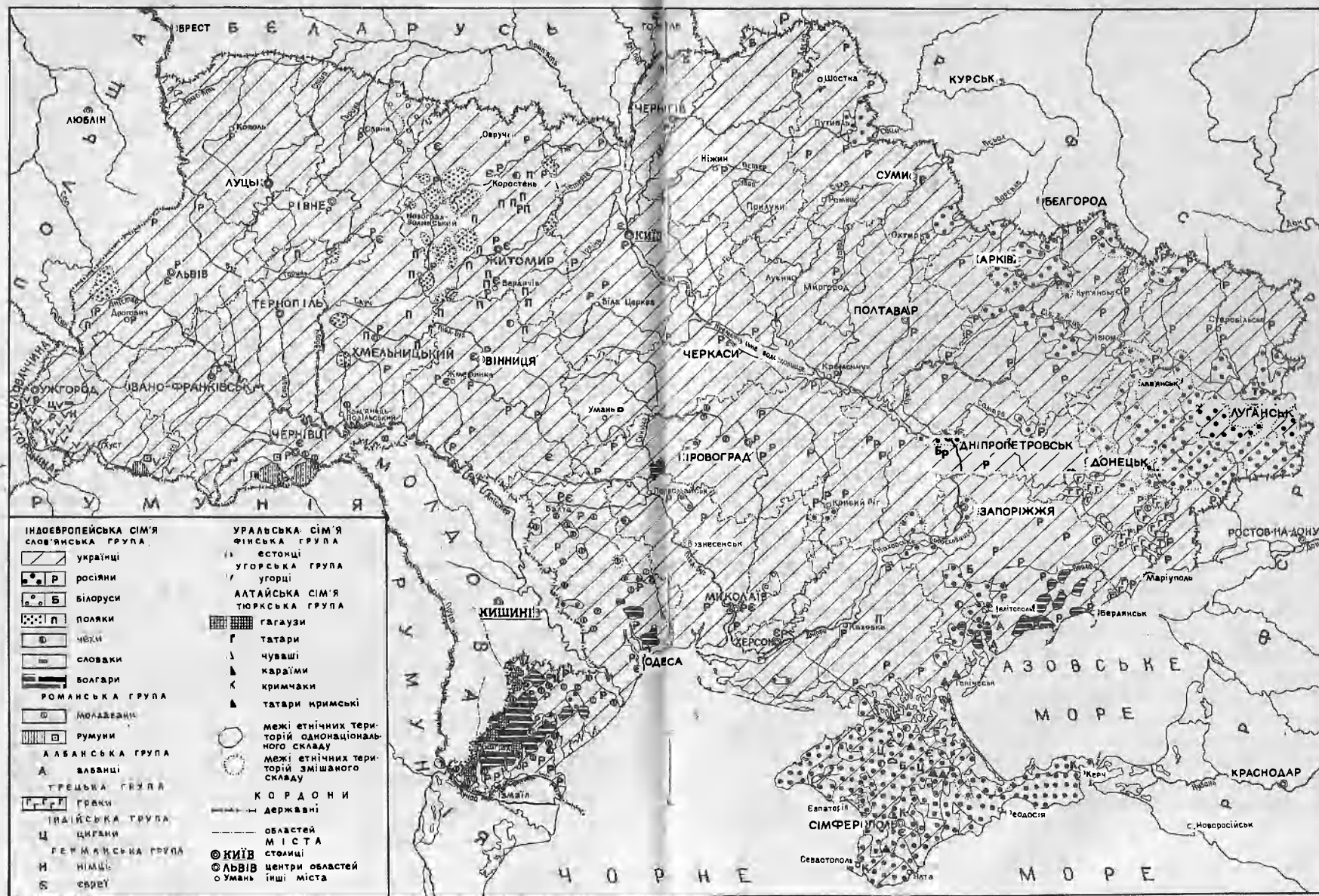
Поліщук

Литвинка Сіверщини

за рахунок інтенсивної міграції російських однодворців і розкольників та внаслідок значного відтоку місцевого українського населення в Новоросію і на Північний Кавказ; на Правобережній Україні — через значну міграцію польського, єврейського та молдавського населення. Особливе зменшення українців Правобережжя спостерігалось в першій половині XIX ст.: з 90 до 80 %. Воно визначалося помітним зростанням частки й чисельності єврейського населення, що мігрувало з Польщі та Білорусії і концентрувалося в Україні, по «смузі осілости». Скажімо, в Київській губернії їхня частка збільшилася з 1794 по 1870 р. з 3,34 до 12,10 %; у Волинській — з 3,56 до 13,21 %; у Подільській — з 11,91 до 12,26 %. Всього ж єврейське населення в Україні зросло за цей період у чотири рази.

На відміну від Лівобережжя та Правобережжя, в Степовій Україні, зокрема в новоутвореній Новоросійській губернії, кількість українців різко збільшилася за рахунок їхньої міграції з інших регіонів України. Однак питома вага українців і тут зменшувалася, тільки з 1795 по 1858 р. — на 8 %. Цей процес пов'язаний як з інтенсивною міграцією німецьких колоністів (насамперед на Херсонщину), а також росіян та молдаван, так і з русифікацією значної частини українського населення. Останній процес був особливо характерним для Донбасу поре-

Етнічний склад населення

України другої половини ХХ ст.

форменого часу, де частка українців знизилася до рівня 68,9 %. Ще суттєвіші зміни у національному складі населення сталися в Бессарабії, де українці становили лише п'яту частину і тільки в Хотинському повіті — третину. Зменшення українського населення відбувалося в цьому регіоні за рахунок міграції німців-колоністів, болгар і гагаузів. Інша етнічна картина склалася в Таврійській губернії — там частка українців зросла з 1795 по 1858 р. удвічі, переважно за рахунок міграції українців з інших регіонів України.

Своєрідні національні процеси відбувалися в тих частинах України, що відійшли до західних сусідніх держав: Польщі, Угорщини, пізніше до Австро-Угорщини. Найменших втрат українці зазнали в Червоній Русі (на Белзщині, Холмщині, Підляшші), захопленій Польщею. Там протягом ХІХ ст. питома вага українців (у складі всього населення Царства Польського) знизилася з 5,68 до 4,52 %. Виняток становить Підляшшя, українське населення якого (там воно становило близько 60 % всього населення) змушене було згідно з договором між СРСР і Польщею повернутися в Україну.

Більшої руйнації зазнало українське населення Закарпаття та Галичини, що після першого поділу Польщі в 1772 р. входили до складу Австро-Угорщини. Нагадаємо, що Закарпаття (Підкарпатська Русь, Угорська Україна) з ХІ ст. було складовою Угорського Королівства. А Галичина, з ХІV ст. відома як Руське воєводство (воно включало Перемишльську, Сяноцьку, Львівську, Галицьку та Жидачівську землі, Покуття і Економію Самборську), була захоплена Польщею, а після її поділу — Австрією. Тоді ж, у 1782 р., Галичина була поділена на Західну (власне польські землі) та Східну (українські етнічні землі), з якої пізніше (у 1853 р.) виділилося Герцогство Буковини. Українське населення в ньому протягом ХІХ ст. зменшилося з 45,80 до 44,77 % переважно за рахунок збільшення молдавського і румунського населення.

Щодо Підкарпатської України і Галичини, то там частка українців скоротилася: в Західній Галичині — з 5,51 до 4,22 %, в Східній Галичині — з 71,24 до 66,2 %, в Угорських комітатах — з 5,04 до 3,87 %. Зменшення питомої ваги українців Галичини пов'язувалося з процесом їх спольщення та значним розбавленням єврейським населенням, що ілюструється такими даними: з початку ХІХ ст. до 1857 р. частка поляків збільшилася з 18,91 до 19,89 %, євреїв — з 6,92 до 11,25 %. Скорочення частки українців угорських комітатів зумовлювалося мадяризацією та словакізацією. Лише за 30 років (з 1870 по 1900 р.) угро-руси, як писав В. П. Погодін, втратили для своєї національності 213 общин, в тому числі 176 — на користь словаків. Отже, зниження частки українців у західних укра-

Бойко та бойкиня

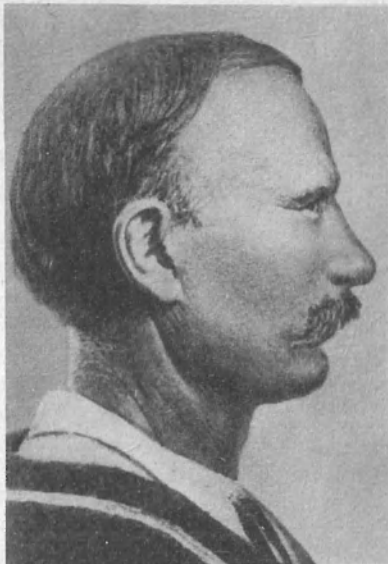
їнських етнічних землях, пов'язане з мадяризацією, словакізацією та частково зі спольщенням, відбивало інтенсивний процес, до того ж, *набагато інтенсивніший, аніж процес русифікації українців у східних районах.*

Принаймні у XIX ст. частка українців у етнічних землях Східної України, як і в російських губерніях, збільшувалася: в центрально-землеробському районі українці становили біля 12 %, в тому числі на Воронежчині — 40, Курщині — 26, а на території Острозького полку Слобідської України — 90 %. На Нижньому Поволжі українці становили 7 %, на Північному Кавказі — 18,34 %. Проте із створенням наприкінці XVIII ст. Землі Війська Чорноморського частка українців невпинно зростала: у 1795 р. вона становила біля 19 %, у 1834 — 24,80, у 1858 р. — 43,9 %, наприкінці XIX ст. майже все населення було вже українським.

Певне зростання чисельності й частки українців спостерігалося навіть у 20—30 роках XX ст., їхня питома вага відносно всієї кількості українців у світі досягла 83,6 %. Це сталося через деяке збільшення території основного етнічного масиву українців і значну асиміляцію українців зарубіжжя. Даний процес тривав і в 40-х роках як результат переселення значної кількості українців із Польщі та Чехо-Словаччини в ході обміну населенням між цими країнами та СРСР. У останні три деся-

Гуцулка

Русин Закарпаття

тиріччя зростання відносної та абсолютної чисельності українців в Україні уповільнювалося в зв'язку з посиленням у ній асиміляційних процесів, а також пожвавленням міграції сюди іншоетнічного населення з інших республік колишнього СРСР. Активізувалася у цей період і еміграція українців до зарубіжних країн.

Зазначена ситуація ілюструється такими даними: у 20-х роках загальна кількість українців у світі становила 37 227,8 тис., із них мешкали в Україні 27 567,6 тис., у різних районах СРСР — 8 344,4 тис., у зарубіжній Європі — 745,8 тис., в Америці — 560 тис.; наприкінці 30-х років: 35 616,6 тис.— у світі, 29 606,8 тис.— в Україні, 4 524,7 тис.— в СРСР, 876,1 тис.— в Європі і 609 тис.— в Америці; у 1959 р.— відповідно: 38 624,7 тис.; 32 158,4; 5 063,3; 335 і 1 053 тис.; у 1979 р.— 44 083,9; 364 995,6; 5 858,3; 490 і 1 220 тис.; у 1989 р.— 46 136; 37 419; 6 764,5 і 1 428 тис.

Останнім часом спостерігається тенденція до зростання чисельності та питомої ваги українців в Україні, а також у сусідніх державах — колишніх республіках СРСР, викликана спалахом їхньої національної свідомості.

Найчисленнішою національною групою населення України є росіяни, які нині становлять 22,1 %. Масове їх переселення на українські землі розпочалося наприкінці XVIII ст. на хвилі

землеробського переселенського руху передусім на «слободні» землі, а також на хвилі військової колонізації. Основний напрямок переселення росіян йшов на Лівобережжя, в Слобідську Україну та у Степові райони — Новоросію, Таврію, Донбас; менш інтенсивним воно було в землі Правобережжя й майже не спостерігалось переселення в Галичину, Буковину та Прикарпатську Русь.

У 1794 р. частка росіян у Правобережній Україні була всього 0,11 %, в Лівобережжі — 5,22 %, в Новоросії — 19,07 %. Однак пізніше їхня чисельність поступово зростала. Вже у 1857 р. вона в Правобережжі становила 0,63 %, в Лівобережжі — 6,18 %, а в Новоросії — 21,4 %. Серед південних районів України найінтенсивніше освоювалися росіянами землі Війська Донського, де вони у 1857 р. становили 66,02 %, Таврії — 20,06 % та Херсонщини — 16,89 %. На Лівобережжі вони в основному осідали на Харківщині як служилі люди (й становили у 1857 р. до 11 %), а також на Чернігівщині (до 6 %) та Полтавщині (до 1 %). На Чернігівщині вони розселялися разом із білорусами, котрі наприкінці ХІХ ст. суттєво асимілювалися росіянами, як, до речі, частково русифікувалось і українське населення. Завдяки цьому питома вага росіян Чернігівського краю різко збільшилася: у 1897 р. вона досягла 21,6 %.

Про загальну тенденцію розселення росіян в Україні свідчать такі дані: протягом минулого століття їхня чисельність змінювалася в Лівобережній Україні з 135,2 до 301,1 тис.; в Правобережній — з 3,9 до 32,9 тис.; в землях Царства Польського — з 5,3 до 6,3 тис.; в Новоросії — з 308,3 до 1 062,7 тис. За останнє десятиріччя кількість росіян збільшилася до 11,3 млн з 10,4 млн, причому майже рівномірно по всіх регіонах України, в тому числі західних.

Білоруське населення України переважно розселялося в українсько-білоруському етнічному пограниччі, в польських районах Лівобережжя і Правобережжя, а дисперсно

Лемко

Росіяни

майже в усіх великих містах. У Лівобережній Україні білоруси становлять до 2 % населення, на Правобережжі — до 1 %. Компактними районами вони розселялися на Чернігівщині, де наприкінці XVIII ст. становили 4,2 %; наприкінці XIX ст. — 5,61 %, а наприкінці XX ст. — всього 0,8 %. Етнічним ядром їх розселення там були Суражщина (65 % населення) та Городнищина (біля 6 %), на Волині — Кременеччина (14,30 %), на Київському Поліссі — Радомисьльщина (21,70 %), на Поділлі — Ушиччина (4,20 %).

Національна група поляків почала складатися в Україні з XIV ст. на хвилі колонізації Польщею Галицько-Волинського князівства, але масові переселення припадають на злам XVII—XVIII ст. Вони зумовлювалися поразкою Польщі у війні з Туреччиною та посиленням феодалного гноблення польських селян, котрі шукали кращої долі в Україні. Основний міграційний потік поляків спрямовувався на Правобережжя, зокрема Волинь, Поділля, частково Західну Київщину, а також — у Східну Галичину.

У цілому частка поляків серед населення Правобережної України становила в середині XIX ст. до 6 %, розподіляючись по окремих регіонах таким чином: на Волині до 10 %, Київщині — 5, Поділлі — 3 %. Місцями їхньої концентрації були Новгород-Волинський (понад 15 % усього населення), Старокостянтинівський (15 %), Луцький (14 %), Кременецький (13,30 %) повіти Волинської губернії, Махновський — Київської губернії (11 %), Балтський — Подільської губернії (6 %).

У південних районах України, як і на Буковині, поляків було небагато: на Буковині близько 1 %, в Новоросії — від 0,1 % до 0,3 %, проте їх питома вага в Причорноморській смузі різко зростає в пореформений період, становлячи наприкінці XIX ст. майже 2 %. Головним регіоном розселення поляків в Україні була Галичина, насамперед Західна (понад 80 % всього населення).

Щодо українських етнічних земель, то поляки переважно осідали в Галицько-Буковинському районі і наприкінці XVIII ст. становили 42,84 %. Пізніше їхня частка зменшувала-

Білоруси

Поляки

ся за рахунок стрімкого зростання тут єврейського населення: з 5,66 % у 1857 р. до 9,41 % у 1900 р. У Східній Галичині, котра після першої світової війни відійшла до Польщі, а напередодні Вітчизняної війни була повернена Україні, поляки становили п'яту частину всього населення, а в окремих її землях — третину. Динаміка збільшення їхньої частки найвиразніше простежується в другій половині XIX ст. Так, на Львівщині у 1817 р. вона становила 30,08 %, а у 1900 р. — 37,21 %; на Тернопільщині — відповідно 27,37 і 31,15 %; на Перемишлянщині — 24,18 і 32,21 %, на Сяноччині — 36,63 і 37,21 %.

Тепер поляки в національному складі населення України становлять 0,4 % і представлені практично в усіх її регіонах, але традиційним осередком їх розселення залишаються західні райони України: Житомирщина (4,5 %), Хмельниччина (2,4 %), Львівщина (1 %), Тернопільщина (0,6 %).

Національна група *молдаван* на українських землях формувалася протягом сторіч, починаючи від часів Київської Русі, коли вони утворювали помітну частину населення Галицького, а пізніше Галицько-Волинського князівств. Масове ж їх переселення на українські землі, зокрема на Лівобережну Наддністрянщину та Буковину, припадає на XVI ст. і було викликано репресіями турецьких завойовників та посиленням експлуатації з боку власних господарів. Пізніше, у XVII—XVIII ст., молдавські поселення виникають на Правобережжі, на межиріччі Дністра і Південного Бугу, у Бессарабії, а з освоєнням південних земель — у Новоросії.

Основним осередком розселення молдаван була Бессарабія, особливо після її включення до складу Росії. Сюди рушили молдавські переселенці з Запрутської Молдавії та деяких внутрішніх їх районів, визначивши тим самим високу питому вагу молдаван серед населення Бессарабії, до 60 % на початку XIX ст. Найбільш компактно молдавани заселяли Оргієвський повіт (там на початку XIX ст. вони становили 82,5 %), Бельцький (до 80 %), Кишинівський (78 %), Сороцький (67,6 %), Бендерський (65,6 %). В інших українських землях вони не були більшістю, хоча на перших порах не поступалися українцям. Скажімо, на Хотинщині їхня частка становила 41,9 % у 1834 р., Аккерманщині — 40 %, Ізмаїльщині — 29,0 %.

Починаючи з половини XIX ст. частка молдавського населення Бессарабії, як, до речі, і Новоросії, поступово зменшується за рахунок інтенсивної міграції українців та інших національних груп — росіян, болгар, гагаузів, «варшавських» колоністів, зокрема німців. Якщо на початку XIX ст. молдавани Бессарабії становили понад 60 %, то у 1834 р. — 58,23 %, у 1850 р. — 57,06 %, у 1857 р. — 53,22 %, у 1897 р. — 47,60 %, а у 1907 р. — 45,72 %. Особливо помітно молдавське населення скорочувалося в Бендерському та Ізмаїльському повітах, котрі ставали районом інтенсивного розселення німецьких колоністів, а також болгар і гагаузів. У Бендерському повіті частка молдаван зменшилася протягом другої половини XIX ст. майже вдвічі: з 77 до 45,13 %; на Ізмаїльщині це відбувалося повільніше, а наприкінці XIX ст. вона навіть збільшилася до 39 %. Така етнічна картина обумовлена тим, що ця територія у 1857—1878 рр. входила до складу Молдавії, а пізніше Румунії, а тому значна частина українців та болгар залишили ці місця, переселившись в інші українські землі.

Загальне зменшення молдавського населення Бессарабії та інших прикордонних земель (у Бессарабії з 60 до 53,10 %; у Новоросії — з 14,20 до 9,97 %) спричинилося двома чинниками: переселенням молдаван у східні частини Степової України, на Північний Кавказ та інші райони Росії, а також помітною їхньою асиміляцією українцями й росіянами, особливо тих чисельно невеликих груп, котрі далеко заглибилися в українські етнічні масиви, відірвавшись від материнського етно-регіону.

Асиміляційні процеси в середовищі молдаван-ізолятів особливо помітними були в Новоросії, Таврії, Донщині, а також у Правобережній Україні. Якщо на початку XIX ст. в південних районах України молдавани становили від 1 до 5 %, то наприкінці XIX ст. — від 1,81 до 0,43 %. Така сама тенденція спостерігалась і в південних районах Поділля, насамперед Балтщині, Ямпільщині, Ольгопільщині, що на початку XIX ст.

Молдавани

Євреї

інтенсивно заселялися молдаванами (їхня питома вага становила від 5 до 14 %). Проте у пореформений час їхня частка, незважаючи на нові міграційні хвилі, різко скоротилася до 1—4 % внаслідок переважно української асиміляції. Свідченням таких процесів є численні записи приходських списків, один із яких подає Володимир Кабузан: «Молдавське село Димитрашівка нараховує 673 чоловіка і 706 жінок. Молдавську мову мало хто із них знає, оскільки вони стали малоросами».

У національній структурі сучасного населення України молдавани становлять 0,6 %, тобто близько 400 тис. чоловік, в основному концентруючись у районах їх традиційного розселення: на Буковині — 9 %, Одещині — 5,5 %, Миколаївщині — 1,3 %, Кіровоградщині — 0,9 %. У цих регіонах їхня питома вага останнім часом збільшується, що спричинює не стільки певний приплив молдавського населення, скільки процес національно-культурного відродження тих молдаван, котрі давно тут мешкають.

Етнічна *група євреїв* належить в Україні до однієї з найдавніших і найчисленніших груп, розміри якої в окремі історичні періоди різко коливались, як, до речі, і форми розселення: від компактних районів до дисперсних груп. Єврейський субстрат брав певну участь у етногенетичних процесах населення ще за часів Київської Русі. Однак масове їх переселення розпочалося у XIV ст., здебільшого до західних районів України — Галичини і Буковини, а з поділами Польщі — на Правобережну Україну, Новоросію, Таврію і Лівобережжя. Основ-

ний їх потік йшов з Галичини, Польщі й Білорусі, що відійшли до Росії.

Етнічний потік євреїв був надзвичайно інтенсивним. По суті, лише протягом XIX ст. їхня кількість збільшилася в 9 разів, що дозволило їм переміститися з дев'ятого на п'яте-четверте місце, поступаючись лише українцям, росіянам, білорусам і полякам. Про темпи їхнього приросту можуть свідчити дані ревізії 1794 р. та перепису 1897 р. Власне, за 100 років частка євреїв Правобережної України зросла з 3,61 до 12,49 %; Лівобережної України — з 0,31 до 3,14 %; Новоросії — з 1,50 до 6,67 %, Буковини — з 2,34 до 13,17 %, Східної Галичини — з 6,92 до 12,86 %. Щодо окремих губерній, то дані розподіляються таким чином: питома вага єврейського населення Волині збільшилася з 3,56 до 13,21 %; Поділля — з 3,85 до 12,26 %; Київщини — з 3,43 до 12,10 %; Херсонщини — з 1,62 до 11,80 %; Бессарабії — з 6,32 до 11,80 %; Чернігівщини — з 0,51 до 4,97 %; Катеринославщини — з 0,37 до 4,69 %; Полтавщини — з 0,38 до 3,96 %; Таврії — з 0,56 до 3,80 %.

На перших порах уряд заохочував переселення євреїв разом із поляками та білорусами з тих земель, що були приєднані до Росії, однак пізніше масова міграція єврейського населення почала регулюватися серією законів 1794, 1799, 1804 і 1825 рр. Вони обмежували місце їхнього проживання спочатку районами традиційного розселення євреїв — Бессарабією та Галичиною, згодом дещо розширюючи ареал території Лівобережної України і Новоросії, але з 1825 р. звуживши територію поселення «смугою осілости». Через це євреї були виселені з Києва та інших міст Лівобережжя. Така дискримінаційна політика провадилася до 1917 р., а пізніше була дещо послаблена.

Проте чисельність єврейського населення продовжувала зростати. Це фіксують статистичні дані. Скажімо, наприкінці XIX ст. в етнічних землях України, що відійшли до Царства Польського (наприклад, у Підляшші), частка євреїв становила до 16 % проти 9 % на початку XIX ст.; в Правобережній Україні — 10 % проти 5,30 % (в тому числі на Волині — 13 %, Поділлі — 11 %, Київщині — 10 %, в Житомирському повіті — 19 %, Лeticівському, Могилівському та Старокостянтинівському — біля 17 %, а у Бердичівському — 27 %). У Бессарабії питома вага єврейського населення збільшилася у зазначений період з 6,32 до 11,80 %, в Таврії — з 0,56 до 3,80 %, а на Лівобережжі, де до кінця XVIII ст. євреїв практично не було, їх частка наприкінці XIX ст. вже становила близько 4 %.

Тенденція до зростання єврейського населення продовжу-

валася і на початку ХХ ст., щоправда, меншими темпами і переважно в західних регіонах — у Галичині, Буковині. В цілому на початку ХХ ст. склалася така етнічна ситуація, коли на території України розселилася майже половина всіх євреїв Європи.

Поступове розширення прав єврейського населення позначилося на подальшому зростанні їх чисельності: у 20-х роках налічувалось в Україні 2 млн осіб, напередодні Вітчизняної війни — до 3 млн чоловік. Великих втрат єврейське населення зазнало під час окупації фашистською Німеччиною України, пізнішої їхньої асиміляції та міграції за кордони України. Цим, власне, і визначена тенденція до зменшення частки євреїв в національному складі населення України, як і порівняно низький її рівень: у 1979 р. вона становила 1,3 %, у 1989 р. — 0,9 %.

Особливу національну групу в складі населення України утворюють *татари* та споріднені з ними *ногайці*, що традиційно були східними сусідами України і помітно вплинули на українську етніку, насамперед на етніку українців Степової України. Вони до середини ХІХ ст. являли собою компактну етнічну спільність, розселену на Кримському півострові та в степовій частині Таврії (кримські татари), а також у Причорноморських степах (ногайці), охоплюючи до 15 % усіх татар.

Наприкінці ХVІІІ ст. в Таврії проживало 76,41 % татар, в тому числі в Перекопських степах — 95,99 %, Євпаторійському краї — 88,51 %, Феодосійському — 84,52 %, Ялтинському — 83,2 %, Мелітопольському — 58,87 %, Дніпровському — 21,29 %, Новоросії — 10,3 %, на землях Війська Донського — 0,4 %, в Черкаському окрузі — 4,28 %.

Майже до кінця ХVІІІ ст. татари склали більшість населення краю, зокрема Криму — 82,27 %, степових районів Таврії — близько 62 %. Наприкінці ХVІІІ ст., тобто після приєднання Таврії до Росії, чисельність татарського населення поступово знижувалася. Так, у Таврії на частку татар у 1783 р. припадало 82,27 %, у 1794 — 76,41 %, у 1834 — 54,34 %, а в 1857 р. — 42,97 %. У Новоросії питома вага татар на середину ХVІІІ ст. становила 14,50 %, у 1794 р. — 10,3 %, у 1834 — 8,3 %, у 1857 р. — 6,0 %.

Значне зниження частки татарського населення зумовлювалося переважно одним чинником — інтенсивним заселенням краю вихідцями з України, Росії та західноєвропейськими колоністами (німцями, болгарами, греками, сербами та ін.). Абсолютна кількість татар збільшувалася завдяки високому природному приросту — приблизно на 70 % за п'ять десятиріч.

Татари

Кримські татари

У другій половині XIX ст. розпочинається масовий відплив татар і ногайців за межі України і Росії. Початок цьому поклала Кримська війна 1856 р. Тоді 15 тис. татар Євпаторійського повіту, окупованого англо-французькими військами, мігрували до Турецької імперії, де у Добруджі вони розселилися разом із болгарами.

Шестидесяті роки XIX ст. — другий етап масового відпливу татар. Про його масштабність свідчить порівняння чисельності татар у 1862 р. з їхньою кількістю у 1783 р., тобто у рік приєднання Таврії до Росії: незважаючи на високий рівень природного приросту татаро-ногайського населення, їхня загальна чисельність протягом понад 100 років зменшилася. Це особливо помітно, якщо порівняти зміни частки татар майже за 100 років: з 1794 по 1897 р. У Новоросії вона у 1794 р. становила 10,30 %, в 1897 — 2,04; в Таврії — відповідно 76,41 і 13,60 %, зменшившись втричі в Перекопському повіті; вдвічі — в Ялтинському, Євпаторійському та Феодосійському. Щодо материкової частини Таврії, то там татаро-ногайське населення практично зникло: в Дніпровському повіті воно наприкінці XIX ст. становило 0,25 % замість 21,29 % у 1794 р., в Мелітопольському — 0,33 % замість 58,87 %.

Більшість татар, що мігрувала з Криму та Причорноморської частини України, розселилася в Анатолійській області Туреччини, злившись із турками, а також у Румунії та Болгарії, в районі Добруджі, змішавшись із болгарськими турками. В Таврії кримські татари концентрувалися переважно в Ялтинському, Сімферопольському та в Євпаторійському повітах,

Болгари

Греки

у цілому становлячи до 13 % населення, та частково в Новоросії (лише 2 %).

Великих втрат татари зазнали під час депортації у воєнні роки, і лише останнім часом, коли визнано незаконність виселення татар, вони поступово повертаються на свої історичні землі. За даними перепису населення 1989 р., татари становили лише 0,2 % в національній структурі України, але дані біжучої статистики фіксують їх чисельність вже на рівні 0,4 %.

Початок ХІХ ст. визначив новий етап у етнічній історії України — розселення в її південних регіонах зарубіжних переселенців (колоністів), переважно із Західної Європи: німців, албанців, сербів, болгар, швейцарців, австрійців, французів та ін. Їх запрошували до Росії і раніше, про що свідчать підготовлені урядом правила, відомі як «План 1764 року». Цей план передбачав запрошувати тих іноземців, «кои в крестьянских упражнених или в рукоделии примером служить могли» і були б «хорошими и достаточными хозяевами».

Щодо України, то іноземних переселенців почали запрошувати з початку ХІХ ст. для освоєння вільних земель у південних районах України. Здебільшого тільки іноземні переселенці-колоністи користувалися пільгами: вони звільнялися від рекрутських повинностей, одержували допомогу з казни, мали пріоритет у виборі земельних ділянок тощо. Все це регулювалося новими правилами «О приеме и водворении иностранных колонистов», прийнятими у 1804 р. Згідно з цими

Німці

Угорці

правилами рекомендувалося розселити іноземних колоністів у Новоросійському краї якомога ближче до портових міст.

Однією з найбільших колоністських груп були *німці*, котрих рекомендувалося розселити поблизу Одеси та інших міст Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній. Зважаючи на сприятливі умови для мешкання німецьких колоністів (як, до речі, й інших іноземних переселенців) у українських землях, число їх швидко зростало: лише за перші 20 років (з 1794 по 1815) воно збільшилося у 8 разів, а до 1857 р.— в 25 разів (загальна їхня кількість була тоді майже 140 тис. осіб).

Питома вага німецьких переселенців підвищувалася в усіх районах їхнього розселення, однак у різних пропорціях. У Таврійській губернії (а вони переважно оселилися поблизу Мелітополя, Сімферополя, Феодосії) лише за 40 років (з 1815 по 1857) їхня частка збільшилася втричі — з 2,42 до 6,32 %; в Херсонській — в півтора раза, з 3,54 до 4,52 %; в Бессарабії (вони селилися лише на території Бендерського повіту) — з 2,13 до 2,30 %; в Катеринославській губернії — з 0,60 до 2,28 %. Всього в Україні виникло близько 130 колоній, у яких проживало до півмільйона німців. Максимальна їхня кількість припадає на 40-ві роки ХХ ст.— понад 600 тис. Однак цей позитивний демографічний процес був штучно перерваний — адже більшість українських німців було депортовано в східні райони СРСР. Тепер це неправомірне рішення

скасовано, закладено основу для повернення німців на свою етнічну батьківщину. Процес цей тільки розпочався, а тому німці в національному складі населення України посідають всього 0,07 %.

Аби мати уявлення про кількісні характеристики національного складу населення України, в тому числі й іноземних колоністів, подамо статистичні дані кінця XIX ст. Тоді все населення України складалося з понад двадцяти національних груп, розселених переважно компактно. Українці як титульна нація становила 72 % в національному складі всього населення (це до-

Цигани

ривляє 17,005 млн осіб), великороси — 12 % (2,763 млн), євреї — 8 % (1,918 млн), німці — 2 % (490 тис.), поляки — 1,2 % (390 тис.), білоруси — 0,9 % (220 тис.), татари — 0,9 % (211 тис.), молдавани — 0,8 % (187 тис.), греки — 0,3 % (76 тис.), болгари — 0,3 % (66 тис.), чехи — 0,2 % (35 тис.), вірмени — 0,05 % (11 тис.), караїми — 0,03 % (8 тис.), турки — 0,03 % (7 тис.), цигани — 0,01 % (3 тис.), естонці та латиші — по 0,01 % (2 тис.), представники інших національних груп — 0,5 % (129 тис.).

Розселення регіональних груп мало специфіку, етнічну прив'язку до певної землі, краю й регіону України. Відповідно і питома вага українців була неоднаковою в її різних частинах. Скажімо, в Правобережній Україні мешкало 7,3 млн українців, у Лівобережній — 6,1 млн, в Степовій — 3,5 млн. Великороси були розселені переважно в Степовій Україні (1,3 млн), меншою мірою на Лівобережжі (1,0 млн) та Правобережжі (413 тис.). Натомість євреї в основному мешкали на Правобережжі (1,1 млн), менше в Степовій (477 тис.) та Лівобережній (246 тис.) Україні. На Правобережжі переважали також поляки (322 тис.) та чехи в Степовій Україні — німці (281 тис.), татари (208 тис.), молдавани (159 тис.), греки (75,3 тис.) та болгари (66 тис.); в Лівобережній Україні — білоруси (162 тис.).

Наведені дані про кількісні ознаки національного складу населення України дають певне уявлення про його природу та етапи. Вони свідчать також і про те, що асиміляційні процеси не набули широкого розвитку; натомість культурна самодо-

статність кожної з національних груп ставала головним виявом етнічної історії населення України, як і ознакою його консолідації. Формалізованим показником такого типу етнічності може бути національний склад сучасного населення України. Він включає 51 національну групу (компактну чи дисперсну), що розподіляється у таких кількісних пропорціях: українці в національному складі населення становлять 72,7 %, росіяни — 22,1 %, євреї — 0,9 %, білоруси — 0,9 %, молдавани — 0,6 %, болгары — 0,5 %, поляки — 0,4 %, угорці і румуни — по 0,3 %, греки і татари — по 0,2 %, вірмени — 0,1 %, цигани та кримські татари — по 0,09 %, німці і азербайджанці — по 0,07, гагаузи — 0,06 %, грузини — 0,05 %, чуваші, узбеки, мордва — по 0,04 %, литовці, казахи, чехи, корейці, удмурти і словаки — по 0,02 %, башкири, марійці, латиші, осетини, лезгини, таджики, естонці, комі, туркмени, албанці, асирійці, аварці — по 0,01 %, киргизи, комі-перм'яки, карели, чеченці, даргинці, караїми, араби, фіни, лакци, абхази, кабардинці, табасарани — близько 0,01 %.

Література: *Кеппен П.* Об этнографической карте Европейской России. СПб., 1852; *Фундуклей И.* Статистическое описание Киевской губернии. СПб., 1852. Ч. 1; *Писаревский Г. Г.* Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. М., 1909; *Сергеев А. А.* Уход таврических ногайцев в Турцию в 1860 году // ИТУАК. 1913. № 49; *Берг А. С.* Население Бессарабии: Этнографический состав и численность. Петроград, 1923; *Кабузан В. М.* Народы России в XVIII веке: Численность и этнический состав. М., 1963; *Кабузан В. М.* Народонаселение Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья (конец XVIII — первая половина XIX ст.). Кишинев, 1974; *Кабузан В. М.* Народы России в первой половине XIX в.: Численность и этнический состав. М., 1992; *Дружинина Е. И.* Южная Украина 1800—1825. М., 1970; *Наулко В. И.* Развитие межэтнических связей на Украине. Киев, 1975; *Русские.* Материалы к серии «Народы и культуры». М., 1992; *Данильченко О. П.* Этнічні групи півдня України: Економічне і соціально-політичне становище на початку ХХ ст. К., 1993; *Меметов А.* Крымские татары. Историко-лингвистический очерк. М., 1993; *Населення України: Демографічний щорічник.* К., 1993; *Українці:* Этническая история. Антропология. Язык. Расселение. М., 1994. Кн. 1.

Лекція 6

ІСТОРІЯ ЕТНІЧНОСТІ НАЦІОНАЛЬНИХ КУЛЬТУР

Багатонаціональний склад населення позначається на своєрідності духовної аури народу, на формуванні його культурного образу та характері міжнаціональних взаємин. Суттєве значення при цьому мають кількісні характеристики тієї або іншої національної групи, як і їхня частка в національному складі населення. Тому природно, що етнокультурна ситуація

в Україні визначається насамперед етнічною поведінкою найчисленнішої й титульної української нації, яка історично виступала в ролі головного консолідаційного чинника творення державності.

Проте кожна з національних груп, сприяючи інтеграційним процесам, урізноманітнює форми їх прояву, переважно у напрямі регіонального розмаїття етнокультурної підоснови. *Значення і характер впливу національних груп на етнокультурні й національні процеси обумовлюються здебільшого такими чотирма чинниками: компактністю розселення, чисельністю, мірою зв'язку із материнським етнорегіоном та характером вплетення національної групи в політичну систему.*

Щодо перших трьох чинників, то вони зумовлюють пріоритетність національних груп у етнокультурному житті населення, насамперед у зонах міжетнічного пограниччя, а саме: українсько-російського, українсько-білоруського, українсько-молдавського, українсько-угорського, українсько-румунського, українсько-польського та українсько-словацького. Отже, такі національні групи, як росіяни, білоруси, молдавани, румуни, угорці, поляки, словаки, суттєво впливають на етнічну ситуацію в окремих регіонах міжетнічного пограниччя. Їхня роль у цьому процесі значно підвищувалася в ситуації, коли та або інша національна група належала до панівної нації. А такими націями за різних часів були польська, румунська, угорська, чехо-словацька та російська.

Суттєві корективи в етнокультурну ситуацію вносили, однак, не тільки національні групи, територіально пов'язані з материнським етнорегіоном, а й відірвані від неї; не лише компактно розселені (до них можна віднести кримських татар, греків, болгар), а й дисперсно розпорошені (євреї, цигани). Словом, кожна національна група брала участь у творенні етнічності українського народу, хоча і з різною мірою значущості. Для ілюстрації розглянемо етнічність окремих національних груп у контексті формування етнічної історії України.

Однією з найчисленніших національних груп України, що суттєво вплинула на її етнічність, є *росіяни*. Їхня помітна роль у етнічній історії України виявляється, зокрема, схожістю антропологічної основи — східнослов'янської за походженням — з українцями. Проте в генетичному плані ці два етноси суттєво різняться. Українці з антропологічного погляду більш однорідні, оскільки мають сильно виражені особливості одного, понтійського расового комплексу, ближчого до венецького світу. Східнослов'янська основа росіян, етнічним ядром яких були в'ятичі, кривичі й словени, більш пов'язана зі скіфським світом, формувалася на стику трьох різних расових типів: понтійського, балтійського і уральського, включаючи такі ет-

нічні компоненти, як комі-зиряни, сету, водь, іжора, карели, лопарі — в північному регіоні; мордва, марійці, удмурти, чуваші, татари — у східному регіоні; мері й мурома — в південному.

Щодо скандинавського впливу на етногенез росіян (як, до речі, й українців), то він був незначним; його дія позначилася в основному на етнічній росіян-русів. У IX ст. цим терміном маркували соціальну верхівку східного слов'янства, яку тоді формували скандинавські вікінги (у перекладі зі шведського — «гребці»). Але пізніше, в XIII—XV ст., з посиленням на Русі впливу візантійської культури, поширювалася і греко-візантійська книжна традиція — іменувати свого північного сусіда «росами». Це сприяло остаточному закріпленню на російському етнічному ґрунті найменування «Росія», «Велика Росія», а її населення — «росіяни». Україна у цей період утворила вже інші політоніми та етнічності: «країна козаків» — «козаки», «Україна» — «українці»; тому назва «Росія» на українському ґрунті не призвичаїлася.

Формування російської національної групи на території України відбувалося кількома шляхами і у різні часові періоди — через це вона є етнографічно неоднорідною. *Найбільш давній історичний пласт пов'язаний із етногенезом східних слов'ян та їх розселенням.* Етногенетичним ядром слов'ян було, як вже згадувалося, Середнє Подніпров'я, звідки йшли міграційні хвилі, зокрема і у північні райони. Там, у верхів'ях Прип'яті та Дніпра, на зламі I—II тис. н. е. були переважно розселені балтійські племена, котрі частково відтіснялися слов'янами на північ, а частково асимілювалися ними. Отже, в той період основа майбутніх росіян і українців була схожою і з антропологічного, і з культурного погляду, тим паче, що вона творилася в межах єдиної Руської держави.

Культурна основа південної і північної частин східних слов'ян у принципових рисах була спільною. Деякі корективи вносилися здебільшого природними умовами. Вже тоді в середовищі всіх східних слов'ян склалася схожа агрокультура: подібна система сільськогосподарських занять (в основі хліборобська), певне коло сільськогосподарських культур (сіяли, як правило, жито, просо, ячмінь, овес, пшеницю, горох, сочевицю, боби, а з городніх культур вирощували капусту, ріпу), аналогічний асортимент сільськогосподарських знарядь праці. Землю орали переважно сохою, хоча на території України традиційними ставали рало та плуг, котрий пізніше дістав назву «український плуг».

Подібність сільськогосподарських культур визначала і схожість східнослов'янської кулінарії, а також одягу. Основним матеріалом для нього слугували льон, коноплі, вовна та шкіра

тварин. Одяг («порти») за матеріалом та кроєм практично був однаковим як у середовищі селян, так і у заможних верств населення, відрізняючись хіба що за кількістю та оздобленням. Основу костюма становила довга сорочка (у чоловіків — до колін, у жінок — до п'ят), до якої чоловіки одягали вузькі штани, а жінки — плахту (поньову). Як верхній одяг носили корзно (плащ) або свиту, взувалися в личаки, поршні чи постолі, голову покривали убрусом, клобуком або йоломкою. Саме такий комплекс одягу тривалий час зберігався на українсько-російському та українсько-білоруському прикордонні, набувши регіонального забарвлення.

Особливістю давньоруського житла є його первинна двотипність: у південних регіонах розселення східних слов'ян (власне, на території України) побутували заглиблені в землю житла — напівземлянки, в північній (на території Росії) — наземні зрубні будинки, одно-, дво- та трикамерні. Основна трансформація слов'янського житла відбувалася в напрямку переважання наземного, а надто зрубного житла. Щоправда, зрубне житло стало традиційним насамперед серед росіян, у тому числі й тих, які мешкали на суміжній з Росією території України. Характернішими для них залишалися також багатоканерні житла, як ознака існування у росіян великої, або розширеної родини, на відміну від малої, більш притаманної українцям.

Розселення східних слов'ян, зокрема у північні райони, збіглося з їхньою християнізацією, що учинила переворот у світобаченні й духовному житті. Вона позначилася і на творенні іншого образу родини (індивідуальної), і на всій системі її внутрішньої організації, і на духовній основі домашнього вогнища, і на системі свят та обрядів. Процес утвердження нової віри був тривалим і поступовим, що опановував спочатку свідомість населення південної Русі і набагато пізніше — населення північної Русі. Етнічна прикордонна смуга між ними, власне, і ставала вододілом двох типів вірувань та двох типів культури, з одного боку — християнізованих, з іншого — язичницьких. Духовним осередком росіян того періоду залишалася демонологія — поклоніння богам, що уособлювали головним чином сили природи.

Така поступовість духовного процесу разом із іншими чинниками визначила етнографічну ієрархічність слов'янства, що виявилася, зокрема, у формуванні трьох етнокультурних масивів: українського, південноросійського і північноросійського. Два перших масиви характеризуються спільним і давнім культурним ґрунтом: для них характерна наявність плуга поряд із сохою, багатодвірських сільських поселень, наземного житла, поліхромного орнаменту, колоритного народного весілля тощо.

Стикання різних етносів — українців і росіян, як і багатоступіньність формування їхньої культури, позначилося на утворенні серед росіян українсько-російського прикордоння низки етнографічних груп, генетично пов'язаних із давньоруським населенням. Серед них — «поляхи», власне, мешканці Полісся у межиріччі Десни та Сейму, котрі мають давні спільні етнокультурні коріння з білорусами; «саяни» Курщини, з'єднані з білорусами й литовцями, як і «горюни» Сумщини, «цукани» Воронежчини.

Пізнішим нашаруванням на цьому ґрунті стали переселенці із внутрішніх районів Росії у вільні землі Півдня. Серед них — «служилі — ратні люди», що поселялися в XVI—XVIII ст. для охорони степових кордонів, з яких згодом вийшли «однодворці», або селяни «четвертого права». Нерідко вони, освоюючи нові землі, змішувалися з українцями, створюючи своєрідну побутову культуру. Для них характерною була безсистемна забудова поселень, житла-фортеці, огорожені муром, одяг, що поєднував давньоруські, великоруські та українські елементи.

Особливу етнографічну групу російських мігрантів утворили *козаки*, зокрема кубанські. У їх складі були й українські козаки — вихідці із Запорізької Січі, скасованої наприкінці XVIII ст. урядом Катерини II. Соціальний стан козаків, достатньо високий рівень їхнього економічного забезпечення, специфіка військової служби, порівняно демократична система самоврядування значно вирізняли цю етнографічну й соціальну групу росіян-українців серед іншого населення. Своєрідною була й традиційно-побутова культура козаків, сформована не тільки шляхом культурних взаємовпливів українців та росіян, але й шляхом запозичень культурних компонентів неслов'янських, степових народів.

На етнічному ґрунті України в XVII—XVIII ст. склалася надзвичайно своєрідна *етнографічна група росіян-старовірів* — різна за історично-етнічною долею, але єдина за природою: *духобори, молокани, липовани, пилипівці, некрасівці*. Вона сформувалася на хвилі протесту як проти церковної реформи, що у XVII ст. запровадив патріарх Росії Никон, так і проти посилення кріпосницького гноблення, особливо відчутного за часів царювання Олексія Михайловича. Після низки поразок розкольників вони були оголошені поза законом і змушені були тікати на окраїни Російської держави та в околичні країни — Річ Посполиту, Румунію, Болгарію тощо.

Найраніша хвиля старообрядових міграцій спрямовувалася в Україну, на землі Чернігівщини, де в районі Стародубщини утворилися найбільші центри *попівщини* — однієї з головних течій старовірів. Історичні документи зберігають такі свідчення

про переселення розкольників: «Русаки наши как узнали друг от друга малороссийскую дорогу, то беспрестанно один за другим туда приходили, и редкий беглец при собственном имени оставался для того, чтоб в случае поисков нельзя было познать их». До речі, через це багато хто з російських старообрядців має українські, білоруські та польські прізвища.

Перші поселення російських старообрядців (а серед них були селяни, що втекли від поміщиків, солдати-втікачі, посадові люди, ченці, торгівці, козаки), розташовані на території Стародубського та Чернігівського полків, зазнавали подальших утисків з боку царської влади. Тому вони змушені були починаючи з 1682 р. тікати за межі Росії, розселяючись, зокрема, на території Речі Посполитої. На річці Сож виникла ще одна велика колонія — «Ветка», котра налічувала до 100 тис. старообрядців. Така сама велика община старообрядців виникла в 1724 р. в Буковині на землях монастиря Митокул Драгомирний, у липовому лісі (до речі, через це російських старообрядців там називали «липованами»), пізніше, в 1743 р., — на землях монастиря Пробота, що став духовним центром старовір'я в Молдавії, а з другої половини XVIII ст. — в Добруджі.

У подальшому ставлення до російських старообрядців де-що змінюється; принаймні царський уряд був зацікавлений у тому, аби в Лівобережній Україні не тільки існувала соціальна група російських людей, а й щоб вона кількісно збільшувалася. Відповідно до цього видавалися «милостиві» маніфести, що закликали російських старообрядців повертатися на українські землі, де їм обіцяли певні пільги, зокрема звільнення від подвійного подушного окладу.

Наслідком такої політики стало масове переселення російських старообрядців із Речі Посполитої до Лівобережної України, а пізніше до Новоросії, Бессарабії, Поділля. Був перенесений тоді з польських старообрядських слобод у слободи Лівобережної України і духовний центр «біглопопівської згоди». Законодавство ж Росії закріплювало обіцяні пільги за старовірами, які переселилися на українські землі, зокрема за указом Сенату від 5 червня 1761 р. про пільговий термін, що надавався тим, хто повертався з-за кордону, на відміну від стародубських розкольників.

Слід зазначити, проте, що взаємини російських старообрядців з корінним населенням, а особливо з місцевою владою були далеко не простими. Вони характеризувалися значним протистоянням. Його суть проглядається в царському указі, виданому в 1716 р., за яким старообрядців переведено в розряд державних селян: «...по указу велено, где явятся великороссийского народа раскольщики, и оных переписать, всех налицо

подробно и кто на каких грунтах, и за кем живут в подданстве, велено им жить на тех же грунтах, на которых они поселились, а владельцам ими, раскольщиками, отнюдь не владети, и пода-тей с них не имати, и никакими делами не ведати, и обид им не чинити...»

На противагу цьому українська старшина, зокрема в особі гетьмана Лівобережної України К. Г. Розумовського, відчайдушно захищала власні інтереси, по суті, право на ті землі, на яких оселялися старовіри, наполягаючи, аби «все жительство в Малой России раскольщики по всем криминальным, так и по другим расправным делам полковым и сотенным судам были послушны».

Отже, російські старовіри опинилися в Україні в досить скрутному становищі: між російськими законами і «Малоросійськими правами» та між загальноросійським законодавством і законодавством по розколу. Все це сприяло, по-перше, консолідації старообрядців як єдиної суспільної групи, а по-друге, консервації їхньої архаїчної культури. Останнє позначилося і на їхній певній відокремленості від місцевого населення, що на побутовому рівні мало відносний і тимчасовий характер.

Пожвавленню взаємозв'язків з місцевим населенням (в основному українцями, білорусами і поляками) сприяли як віротерпимість, здобута під час їхнього перебування в Речі Посполитій, так і волелюбність, характерна для російських старовірів. На думку російського дослідника Федора Болонєва, «народ туди стікався відчайдушний та підприємницький, жадобний до вільного життя й жаркої праці. На нових місцях були створені умови, сприятливі для взаємного культурного впливу та взаємозбагачення тим досвідом, що його накопичили народи». Одним із найрельєфніших показників тісних контактів російських старообрядців з місцевим населенням є змішані шлюби, котрі не були, однак, частими.

Етнокультурні контакти формувалися поступово, в міру накопичення досвіду й освоєння культурних цінностей. Щодо початкового етапу розселення російських старообрядців в Україні, то він характеризувався значним їх відокремленням від місцевого населення, здебільшого через суттєві відмінності в їхній традиційно-побутовій культурі. Головна з них пов'язувалася зі світоглядними уявленнями, яких старовіри чітко дотримувалися, хоча в своєму етнічному середовищі лояльно ставилися до різних відправ. А таких *серед старообрядців в основному було три: богослужіння попівців, безпопівців, єдиновірців.*

Їх об'єднували давня православна віра та традиційний російський дух, що виявлявся через систему традицій, характерних для Московської Русі XVII—XVIII ст. Осередком

цих традицій була сім'я, до якої старовіри ставилися з особливою повагою, як і до батьків, до старших, до своїх предків та до подружжя. За часів свого розселення в Україні молодим заборонялося брати шлюб з іновірцями та з людьми інших національностей, але згодом церква не стала перешкоджати таким шлюбом. Практично незмінною залишилася їхня мова, успадкована від того пласта загальноросійської мови, котра побутувала у XVII ст. Звичайно, мова російських старообрядців з часом включала українські, польські, румунські, болгарські нащарування, але як елемент духовної культури залишилася російською. Адже вона зберегла всю красу і всю строкатість народної російської поезії, як і багатий російський фольклор. Отже, мова для старообрядців — не просто форма спілкування, вона є основою їхнього духу, чинником збереження етнічної самобутності, що розкривається в заповіті предків: «Потеряете язык — себя не сбережете».

Певною своєрідністю відзначалася і матеріальна культура російських старообрядців — одяг, житло, предмети ремесла, що також несуть у собі ідею вірності заповітам предків та наслідування давньоруської культури. Показовим щодо цього був одяг старовірів, уявлення про який дає указ Петра I від 1722 року: «А раскольникам и бородачам, какого они звання ни были, носить же указанное раскольническое платье, чтобы оные по тому во всех местах явны были и ни под каким предлогом нигде прикрыться и от положенных за них денег минут никак не могли... и в котором указе повелено носить им, раскольникам, старое платье, а именно: зипун со стоячим клеевым козырем, ферези и одnorядку с лежачим ожерельем...»

Проте тривале мешкання в іншоетнічному, зокрема українському, білоруському та польському середовищі, відбилося на своєрідності костюма старовірів. У їхню традиційну основу — яскраву за кольоровою гамою та багату за оздобленням — вплелись і суто українські компоненти: прикрашення головного вбрання жінок та дівчат квітами, різнобарвними стрічками, качиним пір'ям («кучери»), оздоблення плечового одягу кораловими прикрасами. Щодо чоловічого одягу, то він, за визначенням Г. С. Маслової, був змішаним: сорочка суто російська — косоворотка, а штани — українсько-білоруського типу.

Зберігався в одязі старообрядців і звичай прикрашати його вишивкою, що в українсько-російському середовищі поєднувала як російські (російська вишивка полухрестом), так і українські («український шов» — хрестом) елементи. Подібне поєднання традицій виявляється і в практиці оздоблення житла. Росіяни внутрішніх районів Росії, як правило, не вибілювали ззовні свої житла; в українському ж середовищі

така практика була ними започаткована. Вони з часом стали обмазувати стіни будинків глиною або масляною фарбою, полегшуючи тим самим традиційне миття житла, що мало для старовірів не тільки косметичне, а й ритуальне значення.

У етнічній історії України чільне місце посідає національна група білорусів — різнопланова в етнографічному відношенні й неоднорідна — за формою розселення. Білоруси, компактно розселені в Українському Поліссі та на Слобожанщині, являють собою три історичних шари й, власне, три етнографічних групи: поліщуків («палещуків»), литвинів та пінчуків.

Пінчуки, як і більшість дисперсних білоруських груп (Новоросії, Бессарабії, Запоріжжя), — найбільш пізня хвиля переселення білорусів і переважно пов'язана з першим поділом Польщі. Саме тоді велика кількість селян з Пінської землі переселилася в українські землі, нерідко водночас із білоруськими старообрядцями. Білоруські литвини пов'язані з історією XIII—XVI ст., коли Білорусь опинилася в складі Великого князівства Литовського, — тоді українці й росіяни стали називати білоруське населення України «литвинами».

Щодо поліщуків («палещуків», «полісян»), то ця етнографічна група білорусів формувалася в міру зародження білоруського етносу. Його етногенетичним ядром були давні східнослов'янські племена дреговичів, радимичів і кривичів, представлених археологічною культурою курганних поховань VII—IX ст. Найхарактернішими її ознаками були великі металеві намистини, прикрашені зерню, притаманні дреговичам; семипроменеві скроневі кільця радимичів і браслетоподібні скроневі кільця кривичів.

Антропологічний образ білорусів складався саме на цих трьох етнічних гілках східних слов'ян із включенням до них балтського субстрату, а образ етнічної спільності — в рамках політоніма «Русь» (до XII ст.), «Руська земля» (до XIV ст.), а відтак і «Біла Русь» (з XIV ст.) та через трансформацію самоназв: «руси», «русичи», «руські» — до XVII ст., «білорусьці» — з XVII ст., «білоруси» — з XVIII ст. У XV—XVI ст. сформувалася і самоназва «палещуки» для визначення частини білорусів, що мешкали в Поліському краї.

Вони належали до південного етнографічного масиву, близького до української культури. Він характеризується такими особливостями: для його розмовної мови притаманно «окання» та переважання твердих приголосних звуків «р» та «ч», відсутність пом'якшеного приголосного «д». У матеріальній культурі, як зазначає білоруський етнограф Михайло Пилипенко, поширений особливий тип сохи, відомої під назвою «поліська», своєрідна форма стодоли («на сохах»), відсутність на подвір'ї лазні, розвиненість коровайних звичаїв і обрядів, притаманних українській обрядовості.

Регіон Полісся як основна територія розселення білоруської національної групи в Україні був певною мірою перехідною зоною від власне української до білоруської культури, від південного до північного етнографічного масиву. Разом з тим традиційно-побутова культура білорусів, насамперед поліщуків, мала риси регіональної своєрідності: в їхній матеріальній, духовній і етикетній культурі, як і в сімейному укладі, залишилося багато архаїчних, а в своїй основі давньоруських рис. Склався традиційно білоруський комплекс як одягу — паньова, фартух, андарак, саян, так і традиційного планування поселень — вуличне планування та усталене розміщення селянського двору — одно- або дворядний «погонний двір». Саме у північних районах України утворився «українсько-білоруський» тип житла і відповідний інтер'єр хати.

Певна ізольованість краю зумовила цілість у ньому багатьох архаїчних елементів культури, наприклад, курної та напівкурної хати, пережиткових форм патріархальної сім'ї, права успадкування майна старшим братом. Усе родинне і громадське життя в поліських районах України, як і земельне право, майже до XIX ст. регулювалося Литовським статутом 1529 р. Відповідно до цього там удержувалися найбільш архаїчні щодо дворищного устрою сярбринні громади (сябр — сусіда, товариш), подібні до великої патріархальної сім'ї, котрі в інших регіонах давно розпалися.

Натомість, своєрідність історичних умов Поліського краю сприяла збереженню серед поліщуків усього розмаїття народної творчості, зокрема усної. Фольклор і обрядовість супроводжували всі життєві події білорусів, виявляючись у найдавніших формах, які своїм корінням сягали ще докиївських часів. Серед них — величально-поздоровчі пісні, що оспівували найважливішу мрію селянина — мрію про великий врожай та достаток хлібороба; колядки, в тому числі «християнські колядки», які на той час вже не мали значного поширення в Україні; зажинки та дожинки, в яких оспівувався ще дохристиянський міфічний персонаж — «Спориш», здатний магичним шляхом забезпечити добрий врожай.

Особливий жанр пісенної творчості білорусів становили історичні пісні, що в XV—XVI ст. стали символом кардинальних змін у їхньому духовному житті. Вони, пройняті бойовим настроєм, відтворювали героїку народних повстань, національно-визвольної боротьби білорусів, і тому білоруські історичні пісні близькі до українських історичних пісень. Усе це є свідченням схожості історичних умов розвитку українського і білоруського народів.

Великий пласт у етнічній історії України являє собою *єврейство*, відоме в Україні ще за часів Київської Русі. Тоді

воно в основному розселялося в Києві окремими кенаанимами — етнорелігійними громадами. Проте масове переселення євреїв у Україну відбувається пізніше, у XV—XVI ст., коли Західна Україна та Правобережжя були підпорядковані Речі Посполитій — саме тоді і відкрився шлях в Україну західноєвропейським євреям — *ашкеназі*. Цей процес тривав майже чотири століття, втягуючи різні регіони України, і, по суті, все українство.

Роль єврейського компонента в етнічності України вагома. І це при тому, що традиційно єврейство функціонувало як замкнена група, майже не втручаючись у громадське життя суспільства. Для цього були серйозні підстави — усунення євреїв від землеволодіння та постійні на них гоніння. Спираючись на матеріали актів XV—XVII ст., Володимир Антонович так описував цю ситуацію: «...євреї не тільки не користувалися заступництвом з боку уряду та володарів міст, а навпаки, завжди виключалися з числа тих, хто користувався пільгами, як, наприклад, міщани-християни, а іноді вони навіть зазнавали гонінь з боку влади».

Так, королівською грамотою 1619 р. їм було заборонено здобувати осілість або займатися торгівлею в Києві під загрозою конфіскації як куплених будинків, так і привезених для продажу товарів. Їм не дозволялося також зупинятися у місті більш як на один день. У Каменці та його околицях євреям заказувалося оселятися та торгувати, в Кременці вони не мали права займатися виготовленням вина, пива, меду і торгувати цими напоями, у Ковні вони мали селитися лише на одній, спеціально відведеній для цього вулиці.

Пізніше політика щодо євреїв ставала більш заохочувальною, особливо в системі польсько-литовського права. Руське право переважно спрямовувалося на покращання їх побутових умов, майже не торкаючись громадянських прав. Починаючи з 1835 р. запроваджено систему заборон та обмежень і регламентацію діяльності єврейських общин. Все це призвело до того, що, з одного боку, обмежувалася сфера діяльності єврейських общин (вони, власне, становили третій стан), а з іншого — створювалася вузько корпоративна система самоврядування та замкнена сфера життєдіяльності. А втім, саме така система внутрішньої організації і дозволила євреям вижити як цілісній національній групі.

Щодо корпоративного устрою, то він був багатієрархічним, включаючи систему громадського управління і внутрішню самоорганізаційну структуру. Єврейська община (кегіл) великих міст становила громадську систему самоврядування, в якій обирали рабина (голову) та кагальних суддів (школьників), а община невеликих містечок — прикагалок з такою ж струк-

турою управління. Керівництво общиною здійснювалося за положеннями талмуда та звичаєвого права євреїв — через це постанови кагала («єврейські сеймики») користувалися необмеженою довірою, отже, не було потреби у втручанні в справи єврейських общин з боку урядовців. Створено, таким чином, ніби державу в державі.

Основою внутрішньої організації общин євреїв є братства, що сформувалися відповідно до системи звичаєвого права і спрямовувалися на матеріальну, моральну та духовну взаємопідтримку членів общини. Структура братств була дуже різноманітною, але основні з них такі: «святе братство» («хевра-кадиша»), братство «хліб бідним» («ляхом евіоним»), «відвідування хворих» («бікур-холим»), «виховання сиріт», братство «вдягання нагих» («малбиш арумим»), «чесні діячі» («паць»), «братство талмуда» та ін. Керували цими братствами «шамошими» — прислужники товариства, котрі неухильно слідкували за дотриманням в общині звичаїв та обрядів предків, організацією ритуальних служб, а головне — за своєчасним наданням матеріальної допомоги бідним, сиротам, молодому подружжю тощо.

Прибутки братства складалися з періодичних внесків його членів, а також пожертвувань («кицви») — спеціальних внесків. З цією метою виділяли пару набожних жінок, котрі обходили всі єврейські будинки, збираючи милостиню «на шабаш», «на п'ятницю», «на пшеницю для бідних». Крім братства, заснованого на милосерді, серед євреїв побутували і товариства, в основі яких лежали ділові, товариські угоди. Власне, вони були однією з форм кооперації праці, коли один із товаришів виступав у ролі вкладника капіталу, а другий — діяча, або товаровиробника.

Традиційно усталена замкненість єврейської общини сприяла певній архаїзації їхньої традиційно-побутової культури, зокрема одягу, житла, обрядів. Майже до XIX ст. євреї одягали традиційне вбрання: чоловіки — довгий чорний шовковий сюртук з чорним поясом, міхові шапки й панчохи з черевиками, а хасиди — чотирикутну накладку з вирізом для шиї білого кольору з синіми смугами; жінки — сорочку із спідницею, турецьку головну пов'язку та туфлі із панчохами, молоді єврейки нерідко одягали перуки. Згідно із звичаями жінки, особливо заміжні, не мали права з'являтися на людях з непокритою головою, як і чоловіки — під час читання молитов. З цією метою вони одягали «кіпи», оскільки вважалося, що не можна згадувати ім'я Бога з непокритою головою. Біблійські звичаї приписували їудеям також носити довге волосся, бороди й «пейси».

Такого ж звичаєвого й навіть магічного значення набула

і єврейська кулінарія, вписана в концепцію гармонії з природою та моральними принципами людських взаємин. Через це дозволялося вживати в їжу лише рослинні продукти та м'ясо свійських тварин і птиці, розбираних спеціальним різником, котрий добре знав талмудські настанови. «Непридатне» м'ясо оберталося в «треф» і продавалося християнам. При прийнятті їжі суворо дотримувалися релігійних канонів і заборон: наказувалося, наприклад, вживати вино, що приготував язичник, а також пити вино разом із язичником. Святе Писання дає пояснення цим заборонам: розпиваючи разом із язичником вино, іудей вступає з ним у близькі стосунки, а пиття вина може спричинити споживання язичницького хліба, тобто спільну участь у трапезі, а це останнє може призвести до одруження з його дочкою, що веде вже до поклоніння ідолам. Така теорія заборони поширювалася не лише на випадки спільної трапези євреїв з християнами, але навіть з євреями, котрі, на їхню думку, відійшли від канонів іудаїзму (наприклад, з караїмами). Пізніше ці засади зазнали деяких змін, виявившись, зокрема, в тому, що іудеям дозволялися шлюби з християнами, щоправда, лише громадянські.

Шлюби з вінчанням можливі були лише у середовищі євреїв, оскільки вони пов'язувалися із складною релігійною системою, вплетеною в усі сфери побуту, та світоглядними уявленнями, підтриманими вченням «кабали» та хасидизмом. Релігійною символікою були пройняті усі весільні дії: сватання, що розпочиналося з відвідування молодими та їхніми родичами синагоги; дівич-вечір («форшпиль»), участь близьких та друзів на якому вважалася богоугодним, як, до речі, і на заручинах, вінчанні й власне весілля; омовіння, пов'язане із очищенням молодої від гріхів; вінчання, що розумілося як акт покаяння та відпущення гріхів. Шлюби євреїв з іновірцями, крім зазначених релігійних уявлень, заважала і усталена практика ранніх заручин у єврейському середовищі (своїх дітей євреї заручали у 10—12 і навіть 5—6-річному віці), як і розтягнена у часі шлюбно-весільна церемонія: від заручин до весілля проходило кілька років.

Єврейські свята розподілялися на два види: на завітні та історичні. До першого належала субота, пасха, п'ятидесятниця і скинопігія, новий рік та день відпущення гріхів; до другого — Маковій та Гаман. По суті, свята як першого, так і другого виду ґрунтувалися на єдиних релігійних канонах; історичні свята освячували ще й вузлові етапи історії народу та історії його релігії через виголошення гімнів та псалмів, вдячності за звільнення євреїв з «рук фараона та єгиптян».

Отже, система свят, обрядів та звичаїв була певною мірою етнічним кодом духовності єврейського народу й внутрішньою

основою його національної ідеї. Вона спрямовувалася на внутрішню консолідацію євреїв довкола цінностей історичної землі, формуючи внутрієтнічну солідарність і водночас замкненість. Остання посилювалася через те, що євреї, по суті, були відірваними від землі, на якій вони мешкали, і, отже, від системи цінностей, пов'язаних із землею і землеробською працею. Недаремно навіть наприкінці ХІХ ст. Павло Чубинський зазначав, що євреї усвідомлюють себе прийшлим народом.

Проте адаптація євреїв до системи української культури, яка ґрунтувалася саме на цінностях землеробської праці, все ж відбувалася, як і усвідомлення ними власної причетності до української землі, що ставала для них етнічною землею. Одним із показників цього явища можуть бути шлюби, що беруться євреями з людьми інших національностей України. Ще наприкінці ХІХ ст. такі шлюби були рідкістю. Той, хто брав їх, нерідко виганявся з общини і за ним, мов за померлим, правили панахиду. Але вже на початку ХХ ст. індекс гомогамії єврейських шлюбів (тобто тих, яким надавалась перевага) становив 95 %, у 1969 р. — 66 %, а у 1989 р. — 62 %.

Значний вплив на українську етніку мала польська національна група, розселення якої в українських землях пов'язане із агресією Речі Посполитої, розпочатої ще у ХІV ст. Його дієвість зумовлювалася двома головними чинниками: тривалістю колонізації (в окремих регіонах України — понад чотири сторіччя) та тим, що вона була складовою державної політики Польщі. Нарешті, мали значення й релігійні чинники — покатоличення українського населення, етнокультурним наслідком якого стало утворення своєрідної історично-культурної зони в західному регіоні України.

Цей процес при всій значущості відбувався на близькому етногенетичному ґрунті: адже поляки належать до однієї слов'янської гілки колись єдиної індоєвропейської сім'ї. Більше того, етнічна основа поляків формувалася у спільній для слов'янства системі взаємодії та метисації носіїв східної частини лужицької та пшеворської культур давньоєвропейських племен з племенами поморської культури, мова яких походила від проміжного давньоєвропейсько-балтського діалекту. Пізніше, у V—VII ст., ця основа пов'язана з культурою празько-корчацького типу, область поширення якої на східних окраїнах доходила до Дністра.

Безпосередніми предками польських слов'ян були венеда басейну Вісли та лугії басейну Одри, зокрема племена ляхитів (лендзитів), від яких пішло ляське населення — народ Лядської (тобто Польської) землі. Етимологія терміна «лях» пов'язана із визначенням необробленої землі, тобто з полем — тому природною є трансформація цього терміна з пізнішим —

«поле» і, отже, з етнонімом «поляки». До речі, і зараз поляків рівнинної частини Польщі нерідко називають ляхами.

Відповідно до такої етнокультурної основи, близької й українському населенню, взаємини між поляками і українцями, започатковані у XIV—XV ст., розвивалися спокійно. Не дуже ускладнювала цей процес і розбіжність у релігійних поглядах місцевого українського населення та поляків, котрі розселялися на території України. Навіть Люблінська унія 1569 р. не надто на ньому позначилася.

Власне, спольщення й покатоличення розпочалося в міру зростання антифеодального руху в Україні, спрямованого не тільки проти польських панів, а й українських. Саме тоді українська шляхта, шукаючи покровительства польського уряду, переходила в католицизм або унію, спольщуючись. Цьому сприяло і пізніше законодавство Польщі, початок якому поклав король Ян Казимир, давши урочисту присягу «не надавати жодного місця в Сенаті, жодної посади, жодного староства некаатоликам». Природно, що головним сенсом козацьких повстань, а згодом гайдামаччини стала боротьба за незалежність нації та чистоту віри.

Спрямованість офіційної політики Польщі, а пізніше і Росії (до польського повстання 1830 р.), що визнавала польські пріоритети в Україні, певною мірою визначила як характер побутових міжетнічних взаємин, так і структуру польської національної групи в Україні. Вона складалася з кількох шарів і відповідних соціальних каналів формування: магнатів, офіціалістів, мазурів, околичної шляхти та ходячкової шляхти. *Мазури* — одна з етнографічних груп поляків, що переселилися в Україну з польської землі Мазовії, відомі ще під назвами «будників» і «рудників». Ця група поляків зберегла католицьку віру, але в культурно-побутовому плані зукраїнилася. За системою повір'їв, звичаїв та обрядів вона майже не відрізнялася від українських селян, хоч і вважала себе шляхтою.

Окрему соціальну й етнографічну групу поляків України становила *«ходячкова» шляхта*, різна за своїм складом. До неї входили «чиншовики», «державці» (орендатори), «заставники» (ті, що давали пану гроші, одержуючи право на користування землею), «печеняржі» (власне, приживалки), «дворжани» (службовці при дворі феодала). Соціальною основою цієї групи була дрібна шляхта Польщі, котра за часів існування Речі Посполитої формально прирівнювалася до магнатів. Про таких шляхтичів у народі казали: «шляхтич на одному городі рівний воеводі».

З часом, із скасуванням Речі Посполитої, потреба в підтримці магнатів дрібною шляхтою відпала, як і матеріальна її підтримка феодалами — так що в соціальному

відношенні «ходачкова» шляхта зрівнялася з українськими селянами і була навіть бідніша за них.

Не дуже відрізнялася «ходачкова» шляхта і за світоглядними уявленнями від українських селян, хоча залишалася католицькою. Свою польську приналежність вона підкреслювала деякими традиційними елементами одягу, що в основі був переважно вже українським. Польські шляхтичі носили фарбовані шаровари, камизельки, спенцери, картузи, а за верхній одяг їм слугували довгополі свити без кобеняка. Обов'язковим елементом одягу шляхтичів була шийна хустина, а шляхтинь — кацавейка та чепчик.

Прямою протилежністю «ходачкової» шляхті були *офіціалисти* — державні службовці, котрі підкреслювали своє польське походження (вони додержувалися польських звичаїв та обрядів, носили лише польський одяг) та католицьке віросповідання.

Окрему групу серед польського населення утворила *околична шляхта*, що здебільшого сповідувала православ'я. Певну частину околичної шляхти становили поляки, що розселилися в Україні ще до Люблінської унії, — індеферентні до польських цінностей; в основному вона складалася з українців — нащадків знатних фамілій, спольщених у ті часи (XVII—XVIII ст.), коли все громадське життя зосереджувалося в руках поляків. Католицька релігія не була, однак, для них світоглядом, а свого роду засобом пристосування до умов, коли відбувалося покатоличення.

Саме серед останніх категорій дрібної шляхти — «ходачкової» та околичної — виникали демократичні рухи та угруповання: балагульщина, польсько-католицьке козацтво, що було однією з форм соціального протесту проти великих феодалів; козакофільство та хлопоманія, спрямовані на подолання історичної несправедливості колонізації України Польщею, котре тільки і могло нібито відродити для українців православ'я і національну мову. *Етнічна історія України переконливо довела, що духовне відродження, як і національно-духовний розвиток взагалі, можуть відбуватися тільки на національному ґрунті і лише за допомогою внутрішніх потенцій нації.*

Те саме стосується і творення такої національної групи, як *кримські татари*. Кримські татари як етнос надзвичайно цікаві насамперед з огляду на те, що вони акумулюють у собі розмаїття етногенетичних процесів, що відбувалися на рубежі Східної Європи та Великого Степу. Кримські татари стали витвором тих процесів, увібравши компоненти всіх тих народів, шляхи яких перехрещувалися в Північному Причорномор'ї та Криму.

Згадаймо ті шляхи. Зрубна культура бронзового віку та

початок заліза (з середини II тис. до VII ст. до н. е.) пов'язані на Кримському півострові з кіммерійцями. Водночас з ними у гірському Криму та на південному його узбережжі мешкали таври, що дали назву цій частині Криму — Таврії (Тавриди, Тавріки). З середини VII ст. до н. е. частину кіммерійців відтіснили скіфи в передгір'я Криму, а на його південному узбережжі розселяються елліни (в VI—V ст. до н. е.). Згодом (на початку VI ст. до н. е.) і скіфи були витіснені мідійцями, а з кінця III ст. до н. е. розпочинається панування сарматів, щоправда, короткочасне, оскільки воно змінюється на панування готів (з кінця II ст. до IV ст. н. е.).

Отож, склалося етнічне ядро населення Криму — в основі іранське — із значними домішками слов'янських (наддніпрянських), північнокавказьких та тюркомовних племен: кіммерійці, таври, скіфи, греки, сармати, алани, слов'яни, готи.

З приходом у Причорноморські степи та Крим гунів (IV—VI ст. н. е.) розпочинається формування другого етнічного шару населення — тюркського, котрий розчинив попередній — іранський. Тюркський етнічний пласт, започаткований у IV ст. н. е. гунами, що належали до булгаро-хозарської групи алтайської сім'ї, посилювався пізнішими, переважно тюркськими нашаруваннями — аварами (утигурами, кутургурами, сабірами) — з VI ст.; хозарами та болгарами (VI—IX ст.), уграми (IX ст.), печенігами (X—XI ст.), половцями (XII—XIII ст.).

На загальному етнічному тлі цього історичного періоду рельєфно відтіняються два етнічних утворення: кримчацьке угруповання і слов'янський субстрат. Формування кримчаків як етнічної групи належить до VIII ст., коли Таврією оволоділи хозари, прийняли іудейську релігію і до яких пізніше приєдналися єрусалимські євреї, що тікали від наступу арабів. *Від єрусалимських євреїв-переселенців, власне, і походять кримчаки, що дотепер збереглися як народність.*

Щодо слов'ян, то вони втручалися в етнічні процеси Степового Причорномор'я та Криму двома шляхами: через колонізацію цих земель, на яких було утворено Тмутороканське князівство (в XI ст.), та через етнокультурні й родинні зв'язки з тюркомовними половцями (куманами). Майже двохсотрічна історія цих двох народів — половців і слов'ян — була, як писала С. О. Плетньова, надзвичайно складною і повною «шлюбів та битв, набігів та воєнних союзів». У етногенетичному плані процес їх взаємозв'язків позначений утворенням тюркського субстрату в слов'янській етнічній основі і слов'янського — в тюркській, зокрема половецькій.

Повністю тюркизовано було татаро-монгольське населення, що, частково підкоривши половців, залишилося в Криму після розпаду Золотої Орди. Це сталося через те, що більшість

населення Криму задовго до татаро-монголів сформувалася як тюркське і у культурному відношенні була вищою за татаро-монголів.

Незважаючи, однак, на спільну тюркську основу, населення Криму, що пізніше одержало назву «кримські татари», етнічно неоднорідне, включає три групи. До першої належать мешканці південного узбережжя Криму, в етногенезі яких взяли участь кіммерійці, греки, римляни, генуезці, турки і які, по суті, дали назву всім кримським татарам. Адже саме їх називали «татами» — «своєвільними людьми». Щоправда, і гірське населення Криму називали «татарами», тобто «людьми гір» (*таг* — гора, *ар* — людина).

Другу групу складає населення передгір'я й Кримських гір, в етногенезі якого брали участь таври, скіфи, алани, готи, гуни, хозари, генуезці й частково кипчаки.

Третю групу становлять передкримські степовики, сформовані переважно на кипчацько-половецькій основі: кипчаки, хозари, печеніги, гузи, частково татаро-монголи та ногайці.

Отже, з етнічного й антропологічного поглядів кримські татари різні: населення узбережжя належить до середземноморського типу, близького до населення Греції, Риму й Степової України; горяни — до готського типу, а кримські степняки наближені до монголоїдного типу.

Такі самі відмінності характерні й для традиційно-побутової культури кримських татар різних груп. Культура південнокримських поморян пов'язана з етнічною історією найдавнішого Середземномор'я, насамперед стародавньої Греції. До цього типу належать і поселення, розташовані поблизу моря, і саклеподібні будинки з плоским дахом, і одяг, близький до традицій греків та південних слов'ян. Він складався з сорочки з прямим коміром, заправленої у штани, суконних узорних жилетів, коротких камзолів, короткої куртки або козушка («танчук»), смушкової шапки («холпах») чи суконного башлика, постолів («чариків») або черевиків на каблуках. Жіночий одяг також складався з сорочки, поверх якої одягалась стьобана сукня («зубун») з широким вирізом на грудях, оздобленим монетами; вовняної шалі, обгорнутої довкола талії, фартуха та «папучів» — сап'янових туфель.

Населення гірського Криму носило вільні халати з довгими рукавами, шаровари («шалвар»), на ногах — «терлик», сап'янові туфлі, оздоблені бісером; як верхній одяг — кафтан, підперезаний сріблястим поясом. Жіночий одяг включав тунікоподібну сорочку з розширеними донизу рукавами, сукню («фістан»), поверх якої одягався фартух («глюк»), розшиті шаровари і халат. Заміжні жінки обов'язково носили головний

убір — «баш явлух» з тонкого домотканого полотна, по краях гаптований шовком, гарусом або металевою ниттю, яким вони обмотували не тільки голову, а й шию. Обов'язковим елементом жіночого одягу були прикраси, котрими оздоблювався як нагрудний одяг, так і головний убір. Використовувалися також скроневі оздоби у вигляді оксамитової стрічки, розшиті перлами, а також прикраси для волосся. Вони являли собою мідну пластину, до якої підвішувалися розмаїті металеві оздоблення та жмутики з червоних гарусних нитей.

Подібний тип одягу був характерним і для населення степової частини Криму, щоправда, за багатьма компонентами він був ближчим до слов'янських комплексів Степової України. По суті, український Степ був перехідною зоною між двома культурами: кримсько-татарською і українською, ядром якої виступало запорізьке козацтво. Саме воно перейняло традиційні компоненти тюркського типу одягу — особливо зручного для козацького способу життя. Разом з тим і татарське населення запозичувало багато слов'янських рис, що виявлялося, зокрема, в назвах його одягу — слов'янських за походженням та в окремих елементах костюма: запасках, хустинах, чоботях — українських за походженням.

Такі самі тенденції спостерігаються і в інших компонентах традиційно-побутової культури, зокрема в житлі кримських татар. За плануванням воно близьке до українського, бо також складалося з трьох приміщень: хати, сіней та комори. Щоправда, за інтер'єром і функціональним призначенням житло кримських татар було оригінальним, оскільки пов'язувалося з іншою етнічною ментальністю, побудованою на чоловічому началі (на відміну від української, в якій духовним началом виступала жінка).

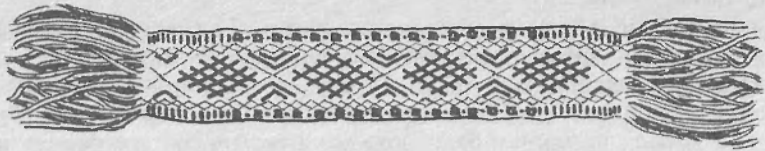
Відповідно до менталітету кримських татар їхнє житло розподілялося на дві частини: чоловічу та жіночу, як і специфічним було призначення кожного з приміщень. Скажімо, сіни, де зосереджувалося життя жінок, обов'язково опалювалися (на відміну від холодних сіней українського житла): будувалася відкритий комин («уджак»), а під ним — власне вогнище («фурун»), головний корпус печі розміщувався в суміжній кімнаті. Таке функціональне призначення житлових приміщень, як і відкрите вогнище в сінях, властиве традиціям багатьох народів Причорномор'я, Криму й навіть Кавказу, відтворює давні історично-культурні зв'язки між тюркськими, іранськими та слов'янськими племенами. Кримські татари пізніше просто закріпили ці традиції, надавши їм етнічного колориту.

Він виявився і в особливостях житлобудівництва, і характері поселень, і побутових особливостях їх населення. Колоритне його описання подав наприкінці XIX ст. Євген Марков. «Вся

невигадлива торгівля і домашнє життя Бахчисарая,— писав він,— перед вами: всі лавки, харчевні, кофейні, відкриті на вулицю навіси, тут голять голови, там жарять шашлики, снідають, п'ють каву, зовсім не соромлячись перехожих. Тут же і ковалі, і мідники грюкають молотками, тут же сидить на прилавку, підгнувши ноги, гладкий крамар серед акуратно розкладених пірамідок картоплі, яблук й кавунів. Будиночки Бахчисарая мальовничі, хоч і являють собою мазанки з черепичним дахом, з балкончиками, галерейками, прибудовами і надбудовами, що нібито висять у повітрі. Вони наповнюють довгу ущелину, так що один будинок, здається, стоїть на даху іншого, а цей на даху третього...»

Своєрідність культури та побуту будь-якої національної групи зумовлена насамперед специфічністю етнічної історії, що для кожної із них складалася по-своєму. Але разом з тим вона у певні часи історії впліталася в етнічну історію українського народу: для євреїв, скажімо, цей час припав на X—XI ст., караїмів — на XI—XII ст., циган — XIV—XV ст., молдаван — XV—XVI ст., росіян — XVI—XVII ст., поляків, болгар, сербів — на XVII—XVIII ст. тощо. *Об'єднані історично, всі національні групи становили не просто громадянство України, вони формували новий тип етнічності — розмаїтої за культурними характеристиками і єдиної за історичною долею. Історичне їх єднання стає ознакою такої етносоціальної спільності, котру сьогодні можна визначити як український народ.*

Література: Труды Этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. СПб., 1872; Серая Шаншал. Караимы и Чуфут-Кале в Крыму. СПб., 1896; *Лилеев М. И.* Из истории раскола на Ветке и в Стародубье XVII—XVIII вв. Киев, 1896. Вып. 1; *Косичь М. Н.* Литвины — белорусы Черниговской губернии, их быт и песни. СПб., 1902; *Происхождение и этническая история русского народа.* По антропологическим данным. М., 1965; *Губогло М. Н.* Малые тюркоязычные народы (к вопросу о происхождении гагаузов). М., 1967; *Болгары:* Очерк традиционной народной культуры. М., 1984; *Материалы к этнической истории Крыма VII в. до н. э. — VII в. н. э.* Киев, 1987; *Гумилев Л. Н.* Древняя Русь и Великая Степь. Л., 1989; *Агеева Р. А.* Страны и народы: происхождение названий. М., 1990; *Друц Е. А., Гесслер А. Н.* Цыгане: Очерки. М., 1990; *Греки Украины: История и современность.* Симферополь, 1991; *Традиционная духовная и материальная культура русских старообрядческих поселений в странах Европы, Азии и Америки.* Новосибирск, 1991; *Ганцкая О. А., Григорьева Р. А.* Белорусы: Историко-этнографический очерк традиционной культуры. М., 1992; *Пилипенко М. Ф.* Возникновение Белоруссии (новая концепция). Киев, 1992; *Меметов А.* Крымские татары (историко-лингвистический очерк). Симферополь, 1993; *Украинцы: Этническая история.* Антропология. Язык. Расселение / Под ред. А. П. Пономарева. М., 1994. Кн. 1; *Бернштейн О. Б.* Дискримінаційна політика царського уряду щодо євреїв у другій половині XVIII — першій половині XIX століття: Автореф. дис. ...канд. іст. наук. К., 1995.

ЕТНІЧНІСТЬ УКРАЇНЦІВ

Лекція 7

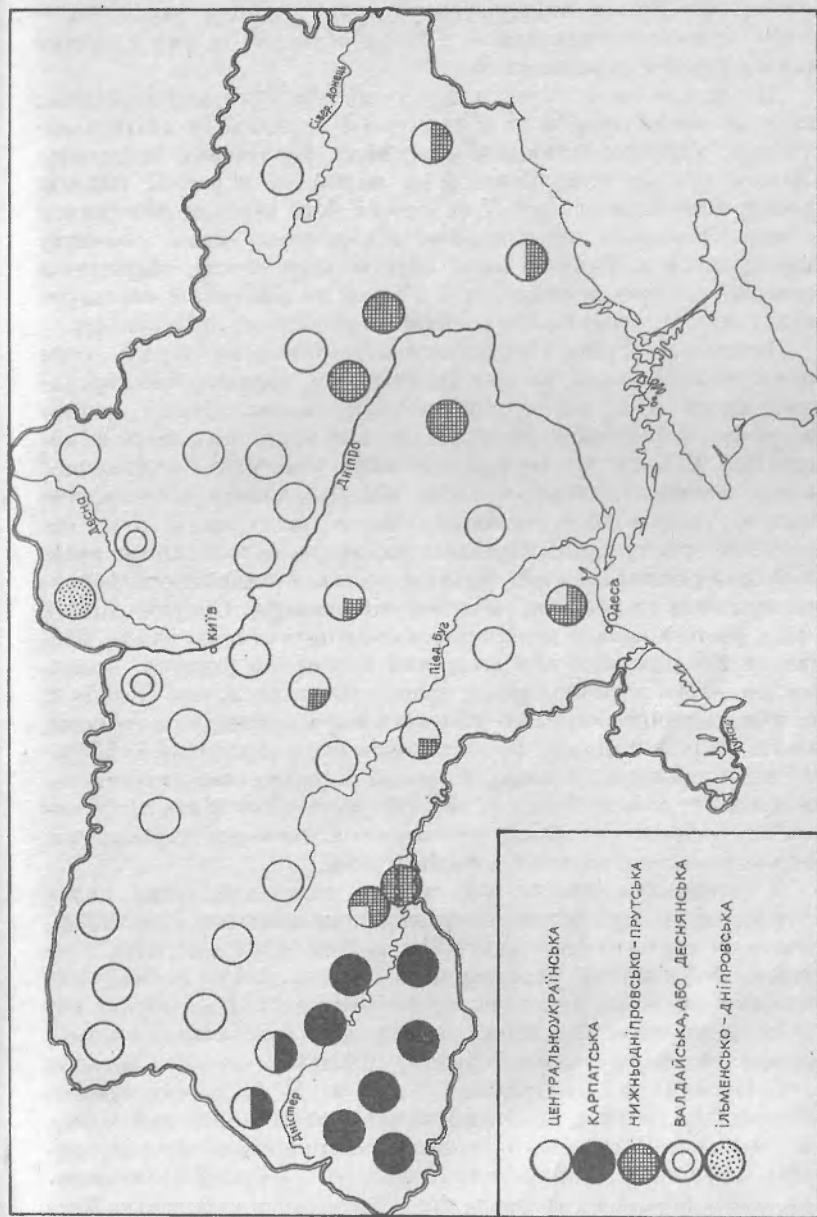
ЕТНІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ІСТОРІЇ УКРАЇНЦІВ

Історія імені народу. Етнічна історія українців (як і будь-якого іншого народу) виявляється насамперед через її ключові ознаки: етнонім (назва народу), етнічну самосвідомість (усвідомлення своєї причетності до родоvodu та культурних цінностей народу), етнічну культуру та етнічну ментальність.

Особливе значення серед усіх цих ознак має етнонім, оскільки він, по-перше, фіксує сам факт сформованості народу, а по-друге, виступає у ролі знамена етносу, увібравши ідеологічні й духовні його функції. Уся складність етнічної історії українців відбивається, таким чином, у розмаїтті самоназв (*етнонімів*), їх назв з боку інших народів (*екзоетнонімів*), назв окремих крайових частин України (*етнотопонімів*) та назв держави (*етнополітонімів*). Всі ці назви й самоназви формувалися історично і, отже, для кожного окремого історичного періоду були іншими або дещо зміненими, віддзеркалюючи соціально-політичну та етнокультурну ситуацію в Україні, а також характер взаємин з сусідніми державами. Вони (етнонімічні характеристики), врешті-решт, проливають світло на проблему походження українців.

Згідно з етнологічною теорією етнос починається з творення субетнічної системи, з того моменту, коли ця система є достатньо розвинутою, включає низку етнічних компонентів. Натомість спрощення етнічної системи до мінімальної кількості субетносів (до одного-двох) призводить до руйнації етносу.

Щодо українського етносу, то він зароджувався в надзвичайно розмаїтій етнічній системі, що має глибоке коріння. Її можна представити кількома історично-етнічними шарами. Найдавніший із них — індоєвропейська цивілізація (VI—V тис. до н. е.), слов'янська етнічна спільність (II—I тис. до н. е.), східнослов'янська етнокультурна спільність (початок I тис. н. е.), давньоруська цивілізація (VII—XII ст.) і власне

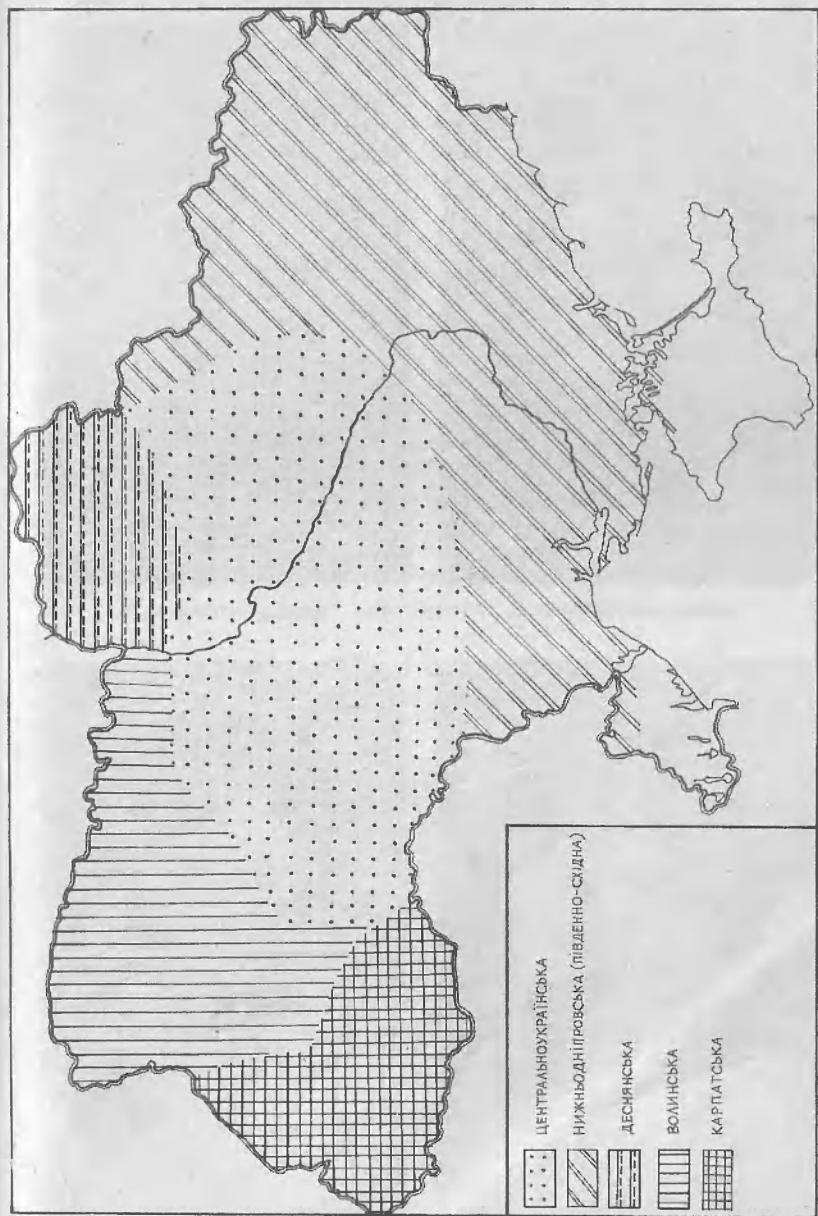
Антропологічні області України

українська етнічна спільність. По суті, кожний із зазначених історичних шарів вибудовував етнічну основу українців — різну за своїми ознаками — і лише останній із них одержав найменування українського.

Це зовсім не означає, що всі інші не були українськими: вони за своєю природою й духом, а в засаді й за антропологічними характеристиками становили українську підоснову. Просто тут ми натрапляємо на поширені в історії народів факти, коли історія народу та історія його імені не збігаються в часі. Звичайно, на кожному історичному етапі розвитку народу його етнічність мала суттєві відмінності, зберігаючи притому спільне етнічне ядро. *Тільки за наявності спільного ядра і можна говорити про історію одного етносу, а не різних.*

Те саме стосується й антропологічної основи етносу, котра щодо українців була, як вже зазначалося, надзвичайно строка-тою, проте в основі — слов'яноукраїнською. Першу спробу визначення фізичного портрета власне українця здійснив наприкінці ХІХ ст. відомий український етнограф і антрополог Федір Вовк. «Українці,— писав він,— є досить одноманітне плем'я, темноволосе, темнооке, вище за середній зріст чи високого зросту, брахіцефальне, порівняно високоголове, вузьколице, з рівним і досить вузьким носом, з порівняно короткими верхніми та довгими нижніми кінцівками». Сукупність цих ознак учений назвав *українським антропологічним типом*. Подальші дослідження вдосконалили наведений портрет, додавши до нього чимало нових фарб. Виявилось, що українці, будучи з антропологічного погляду досить однорідним етносом, мають набагато більше іншоетнічних та іншорасових субстратів, аніж вважали до цього. *У межах України нині вирізняється п'ять антропологічних областей і відповідно п'ять антропологічних типів: центральноукраїнський, нижньодніпровський, деснянський, волинський і карпатський.*

У центральноукраїнській області антропологічний склад слов'янського населення відчував вплив давнього ірано-скіфського та сармато-аланського морфологічних субстратів, а на південній Київщині, Черкащині та Полтавщині — певної монголоїдної домішки (насамперед половецької). Карпатська область визначається найбільш вираженим європеїдним комплексом рис морфологічної будови, близьким до слов'янських груп Балкан та Центральної Європи. У його формуванні відчувається, однак, помітний вплив фракійського субстрату. Те саме можна сказати про нижньодніпровсько-прутську область (Буковину, Дніпропетровщину та південну Полтавщину), але з помітним впливом ще й іранського субстрату. Деснянська область виявляє давні риси слов'янської морфологічної будови з домішками балтського компонента, що у незначній

Гено-географічні області України

Антропологічні типи:

центральноукраїнський

нижньодніпровський

карпатський

деснянський

волинський

пропорції присутній і в інших регіонах України: Волині, Західному Поліссі, Прикарпатті.

Отже, антропологічні характеристики українського населення засвідчують строкатість його типологічних ознак, що склалися на спільній слов'янській основі.

Етнічна культура українців (про що докладно йтиметься в наступних лекціях) — регіонально різна, але єдина за своєю національною сутністю. Щодо етнімічних характеристик, то вони впродовж тривалої історії українців неодноразово змінювалися, по суті, фіксуючи різні етапи розвитку народу: етап формування українського етносу пов'язаний з етнімімом «русь», формування української нації — із самоназвою «українці». За часом перший етап охоплює історію до XII ст., другий розпочинається з XII ст., тобто від того часу, коли етнос утворив державу. Така періодизація узгоджується і з етно- та націогенетичною теорією: *етнос стає нацією за умов визначеності національної самосвідомості та створення держави.*

Торкаючись проблеми націогенезу українців, слід застерегти основні її положення, оскільки вони нині розуміються по-новому, як і саме поняття «нація». Донедавна категорія нації трактувалась як етнічна спільність, що склалася історично на певній території і має ряд спільних ознак: спільність мови, культури, побуту, психічного складу, етнічної самосвідомості, зафіксованої у самоназві, та усвідомлення єдності родового походження. До цих ознак додавалися й такі характеристики нації, як наявність у межах її розселення спільного ринку, державних інститутів та розвиненість капіталістичних соціально-економічних відносин. Виходячи з такої концепції, націогенез українців відносили до XIX ст., тобто до того часу, коли в Україні дійсно бурхливо розвивався капіталізм.

Однак така концепція хвибує на еkleктизм, оскільки включає в одну систему індикатори різного рівня: з одного боку, такі, що розкривають внутрішню сутність нації (єдність мови, культури, самосвідомості тощо), а з іншого — такі, що окреслюють лише умови для її формування (наявність спільного ринку, розвиненість капіталізму тощо).

На протигагу такому підходу сформувався інша концепція, спрямована на пізнання таких структуроутворюючих нації, котрі розкривали б її внутрішню сутність. Серед головних складників нації, що становлять її основу, виступають національні інтереси: якщо вони не сформовані і не визначені, творення нації не може відбутися. В свою чергу, національні інтереси приводяться у рух визрілою національною ідеєю, довкола якої кристалізується етнос. Головним проявом національної ідеї є формування у людей національної самосвідо-

ності, що може виявлятися в підвищеному інтересі до національного коріння, етнічної історії, рідної мови. Результатом прояву національної самосвідомості, національної культури, ідеї та національних інтересів постає творення національної культури, а серед зовнішніх атрибутів — національної держави. Рушійною силою всього цього механізму виступає загальне національне піднесення, котре на українському ґрунті вилилося в національно-визвольну війну.

Якщо виходити з такої націогенетичної концепції, етногенез українців слід відшукувати в київсько-руських пластах. Проте націогенетичний процес тоді було перервано і відновлено у XVI—XVII ст. На хвилі національного піднесення, катализаторами якого виступили: загроза фізичного винищення українців з боку Степу, польське національне гноблення та внутрішня зрада, формувалися всі ознаки української нації, замішаної на козацькому ґрунті, в межах козацької християнської республіки. Щоправда, географічні кордони генетичного процесу формування українців швидко розширилися, бо національна ідея оволоділа всім населенням України, як і національний дух — в основі спільний для всіх українців.

Зародившись у буремні часи національно-визвольної боротьби, націогенетичний процес тривав і далі. Він «дозрівав» через низку етапів, відомих як національно-культурне відродження. Розпочавшись у XVI ст. як воєнно-політичне відродження, воно розвивалося наприкінці XIX ст. у сфері культури й духовності, у 20-х роках XX ст. — як державно-політична розбудова, нарешті, в 90-х роках XX ст. як загальнонаціональне піднесення, що охопило всі важливі сфери життя українського народу. Самоназви «Україна» й «українці» стали національними символами націогенезу українців.

Щодо формування українського етносу, то ключове поняття цього етапу консолідаційного процесу — «Русь». Для етнічної історії України воно має неоціненне значення, оскільки виступає зв'язуючою ланкою між Київською Руссю та Україною, східними слов'янами і українцями, стародавніми русичами та нинішніми русинами-українцями і водночас — між окремими землями України, що протягом століть підпадали під вплив сусідніх держав.

Ті східнослов'янські землі, що формувалися на території України, як би вони не відстоювали свою суверенність, завжди були тісно пов'язані між собою, причому не лише духовно, а й економічно, політично і, звичайно, спорідненістю та свояцтвом їхніх мешканців. Щодо генетичного їхнього єднання, то воно підкреслювалося символічною самоназвою «Русь», яка мала багато варіантів: Рустія, Руська сторона, Київська Русь, Червона Русь, Біла Русь, Чорна Русь, Підкарпатська Русь,

Угорська Русь, Мала Русь, Малоросія, Південно-Східна Русь. Разом із тим це все ж таки єдина Русь, або Руська земля, цілісність якої завжди підкреслювалася у літописах та історичних документах: «дай нам Бог за землю руську голови сложить».

Поняття «Русь» виступає також і символом спадкоємності українських державних утворень, відомих за різних часів під різними назвами. Хронологія цієї етнополітонімічної трансформації така: у VI—VIII ст.— Русь, VIII—IX — Руська сторона, X—XIV — Київська Русь, з 1395 р.— Мала Русь, у XVII ст.— Малоросія, у XVIII—XIX ст.— Україна, на зламі XIX—XX ст.— Україна-Русь, з початку XX ст.— Україна. Отже, ключове етногенетичне поняття «Русь» пронизує всі історичні шари, акцентуючи увагу на етнічне ядро України — Київщину (Середню Наддніпрянщину, Лівобережжя), де не лише кристалізувався український етнос і українська нація, а й зароджувалися їхні етноніми та етнополітоніми. Саме там, на Київщині, сформувалися поняття «рос», «рус» та «Русь» — у VIII—XI ст. і там же (на Переяславщині) у XII ст.— поняття «Україна».

Як перший, так і другий етнонім та етнотопонім дуже швидко поширилися на все населення України, а етнонім «Русь» — на все східне слов'янство. Давньоруські літописи фіксують процес інтенсивної консолідації східних слов'ян ключовим поняттям «русь»: «мы от рода рускаго», «русские грады», як і культурну єдність — спільністю руської мови: «а словенский язык и русский одно есть». Такі ключові етногенетичні поняття майже водночас траплялися і в творах київських, московських, новгородських літописців, хоча у творах київських літописців вони з'явилися трохи раніше. Це свідчить про етнічне ядро, звідки йшло це поняття, і про те, наскільки швидко відбувався процес етнічної консолідації східних слов'ян.

Етнічним його ядром була невелика область Середньої Наддніпрянщини поблизу Києва, а час зародження — VIII—IX ст. Про це вже йшлося у четвертій лекції, тому, аби не повторюватися, звернемо увагу на природу формування самоназв та назв народів. Це надзвичайно цікаве, а водночас і складне явище, проте підпорядковане закономірностям розвитку суспільства. Відповідно до них першими виникли назви інших народів, необхідні для того, аби відрізнити «своїх» від всіх інших, тобто від «чужих». Потреби у маркуванні свого племені не виникало, оскільки до «своїх» ніколи не ставилися вороже.

Отже, «свої» сприймалися позитивно, власне, як люди, на протизвагу чужим, «нелюдям». Такий принцип розмежування визначив назви багатьох народів, буквально означаючи — «лю-

ди», «справжні люди», «товариші», «друзі». Скажімо, німці називають себе давнім словом «дейч», що означає «народ, люди», так само як і багато хто із тюркських народів (слово «тюрк» означає «людина»), і ціла група народів, назви яких закінчуються на «ар» («ар» означає «людина») — болгари, татари, хозари, авари тощо. Ключовим поняттям інших народів служить слово «друг», «товариш» (як це характерно, наприклад, для аланів), або слово «свій», яким, до речі, називали себе слов'яни.

За таким самим принципом утворювалися і назви (екзоетноніми) народів їхніми сусідами, проте в основі цих назв лежало поняття «чужий», «незрозумілий», «ворожий» — одним словом, «варвар». Варварами тривалий час для еллінського світу були і слов'яни, котрі, щоправда, мали і конкретніші назви, одержані від тих племен, що прилягали до Еллади. Так, слов'ян називали «скуфами», а їхню країну «Великою Скуф'ю», за ім'ям численних скіфських племен, розселених у північному Причорномор'ї, власне Україну називали «Сарматією», за ім'ям сарматських племен, а з боку латинських країн — «Рутенією», тобто «Руссю». Терміном «Русь» у раннє середньовіччя називали все східне слов'янство, в тому числі Україну, а пізніше, у XVI—XVII ст., Україну знали як «Країну козаків», а українців як «козацьку націю». До цього українці були відомі як «нація рутенів» — руська нація.

Поняттям «Русь» українці позначалися на етапі їхньої етнічної консолідації, тобто тоді, коли вони пройшли певний етап історичного розвитку і коли ім'я потрібно було їм для вираження своєї причетності до свого племені, свого народу. Отже, це поняття було знаком вже сформованої етнічної самосвідомості, характерної для зрілого етносу. Виникає, однак, питання про раніші самоназви слов'ян-українців. З достовірних джерел відомо лише про племінні самоназви — полян, сіверян, уличів, тиверців та ін., відомо і про певну спільність цих племінних об'єднань, і про більш ранні східнослов'янські спільності, історія яких сягає у глибини сторіч.

Намагаючись підняти ті давні історичні пласти, відомий український вчений Володимир Шаян звертається до «Слова про похід Ігоревий», в якому згадуються і маловідомі нам часи Бусові, і часи готських дів над Руським морем, про невідомі нам перемоги над Шаруканем, про цілі доби, названі там «віками», зокрема про «сьомий вік Трояна». Отже, були ще шість віків історії слов'ян-українців, відомі нам лише з археологічних даних і поки що невідомі з етнімічного погляду.

Щодо етноніма та політоніма «Русь», то вони протягом сторіч, майже до XVIII ст., образно кажучи, були етнічним знаменом і всього східного слов'янства, і українців у тому числі. Руський етнічний пріоритет проглядається в усіх істо-

ричних документах та літописах, наприклад, у словах митрополита Іларіона (XI ст.): «Не плохо и в отдельных землях владычествовать, но нельзя без Руси, которая известна и о которой слышат во всех четырех концах земли».

Традиція спадкоємності руської етнічності тривалий час побутувала на українському етнічному ґрунті навіть тоді, коли утверджувалися українські етноніми та етнополітоніми. Князі окремих українських земель, котрі мали свої назви, іменували себе все ж князями Русі, а їх населення вважало себе русами, русичами, русинами. До речі, ця традиція — називати себе русинами, руськими — збереглася в деяких регіонах України (в Закарпатті, Західному Поділлі, в окремих районах Галичини) й досі.

Дворівнева етнічність виявлялась і в назвах окремих земель України. Так, галицько-волинський князь Юрій-Болеслав у одній із грамот 1335 р. титулує себе «князем Малої Русі» — і це при тому, що Галицько-Волинське князівство було на той час досить самостійною і могутньою землею-державою, а Київська Русь вже втрачала своє політичне значення. Прилучення до витоків Русі набувало у XIV ст. нового імпульсу з утвердженням нової назви Південної Русі — «Малої Русі». Вона була зафіксована грамотою царгородського патріарха і, власне, означала етнічне ядро стародавньої Русі, на відміну від «Великої Русі» — соборних земель східних слов'ян.

Такий статус Малої Русі визнавався всім східнослов'янським світом і шанувався ним, у тому числі Московським, Тверським, Новгородським та Псковським князівствами. Усі ці назви князівств набували тоді етнічного значення, зокрема Московії, однак консолідуючим чинником їхнього населення виступав все ж загальний етнонім «русский» («руський»). Ідея причетності населення всіх земель північної частини східних слов'ян пронизує всі давні літописи та історичні документи, такі, скажімо, як «Слово о погибели Руськой земли», «Сказание о Мамаевом побоище», молитви князя Дмитрія Івановича про те, або «хоробрии рустии да сердцем утверждалися». Тож традиція причетності до Русі, зокрема, до її ядра — Руської сторони (правий берег якої називався «московським») і Київської Русі була усталеною. Вона виявлялась і в етнополітонімі Московського князівства, що вже у XVI—XVII ст. мало подвійну назву: за прийнятою тоді в Європі традицією воно іменувалося Московією, а фактично — Великою Руссю, пізніше — Росією.

У етнічному житті України також тривалий час, майже до XVIII ст., широко вживалася давня етнічна і політична назва «Русь». Вона побутувала і тоді, коли зароджувалася нова самоназва «Україна». Вперше назва «Україна» згадується

в Іпатському літописі під 1187 р. у зв'язку зі смертю на Переяславщині князя Володимира Глібовича — одного з організаторів відсічі половецькому вторгненню: «И плакали о нем се переяславцы, ибо он наполнен был всякими добродетелями, а без него Украина много потеряет».

Термін *Україна*, що пізніше став політонімом держави, зазнав декілька смислових трансформацій: майже до XVI ст. ним позначали прикордонні землі; з XVI по XVIII ст. він набув значення конкретного географічного поняття, рівноцінного багатьом історично-етнографічним регіонам — Волині, Поділля, Червоній Русі, Сіверщині, Покуттю, Запоріжжю тощо; починаючи з XVIII ст. термін «Україна» вживається як політонім для позначення Української держави.

На користь того, що термін «Україна» на етапі його зародження сприймався як «край», «пригранична земля», свідчать численні літописи та хроніки. В одному з літописів згадується, наприклад, що галичани у 1189 р. запросили на князювання Ростислава Берладнича: «и приехавшю же ему ко украине Галичкой и взя два города Галичкйи и оттоле поиде к Галичю». В іншому — про те, як Данило Романович з братом Васильком у 1213 р. повернули під свою владу «Берестий, и Угровеск, и Верещин, и Столпье, и Комов, и всю Украину». У Литовській хроніці згадуються «краины Руские» в значенні русько-литовського прикордоння: «по смерти Радивиловой Микгайло, сын его, вступил на князство Новгородское и Подляское, також и все краины русские от Вильна аж до жродел Немановых...»

Українного значення термін «Україна» мав і в місці свого виникнення — Переяславщині, щоправда, там він був позначений символічністю. Адже він, як трактують деякі вчені, означав приграниччя двох етнокультурних світів: слов'ян і степових кочівників. Слов'яни ж на цьому перехресті у IV ст. були представлені антами, назва яких саме і означає «край», або «кінець», що, на думку вчених, у фонетичному і семантичному плані цілком бездоганно і символічно.

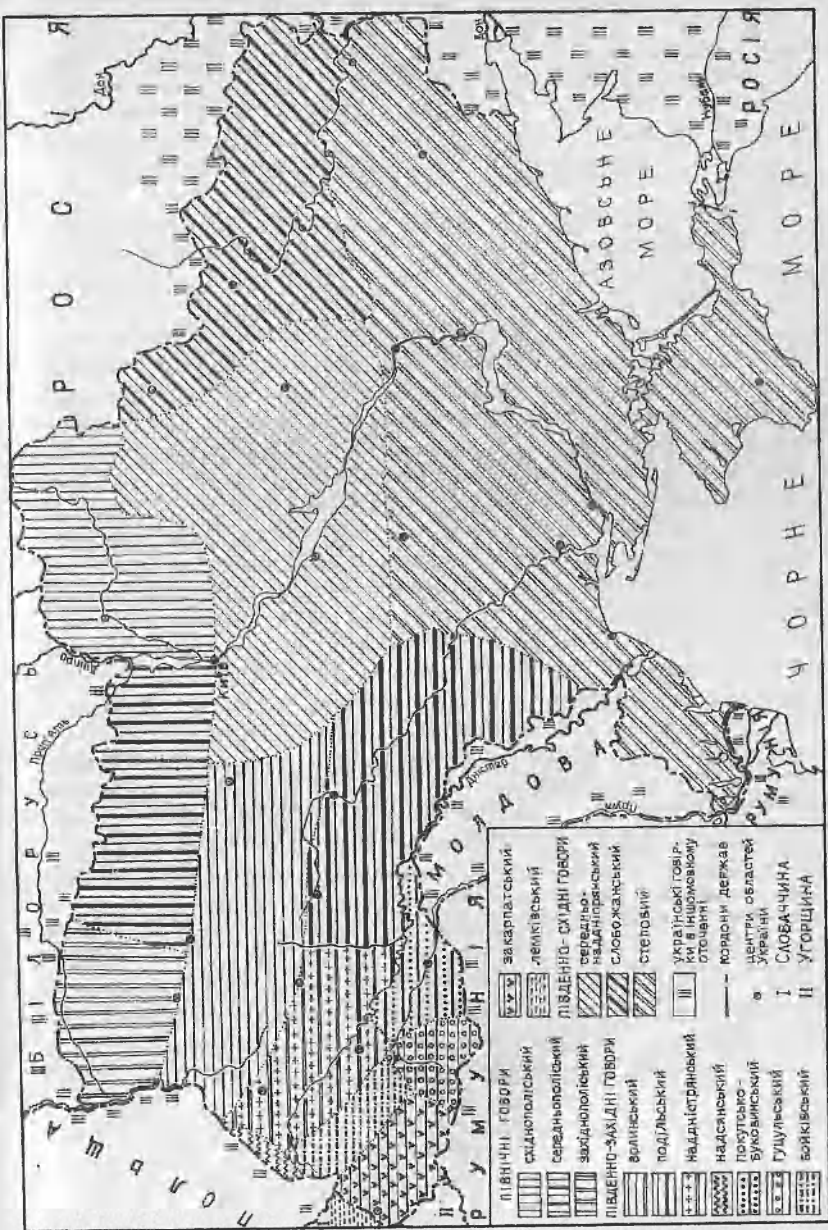
Поступово термін «Україна» набуває географічного поняття, означаючи певну землю-окраїну. На це вказує, зокрема, Густинський літопис під 1517 р., ототожнюючи Україну з Галицьким Пониззям Дністра: «Жигмонт король хотя ему сей смех отдати, посла Прецлава Лянцкоронського на Украину собирати люду». Актові документи другої половини XVII ст., у яких землі українсько-молдавського прикордоння, розмежовані між двома державами за Зборовським договором по лінії Студениця — Могилів — Ямпіль — Рашків, названі «Україною». Це стверджують і описи Гійома Левассера де Боплана, Самоїла Величка, Григорія Кониського тощо. Вони, як і істо-

ричні документи, рясніють назвами окраїнних земель типу: Малоросійська Україна, Казакоруська Україна, Козацька Україна, Литовська Україна, Смоленська Україна, «государевы Украинные города».

Починаючи із XVII ст. окреслюється чітке географічне поняття «Україна», прив'язане до Середньої Наддніпрянщини. Вперше таку прив'язку зробив у 1651 р. Боплан, підготувавши регіональні карти та їхній опис. У листі до польського короля він писав: «Беру на себе сміливість з цілковитою покірністю і глибокою повагою піднести Вашій Августійшій Величності опис цього великого пограниччя — України, розташованої між Московією і Трансильванією». Пізніше Самоїл Величко уточнив регіон, відомий тоді під назвою «Україна», віднісши до нього Черкаський, Уманський та Білоцерківський повіти — по правому березі Дніпра — і Переяславський, Ніжинський та Лубенський — по лівому. Саме у цих районах «козаки умные и исправные» поширювали універсали гетьмана Острянина, в яких містився заклик на боротьбу з польською шляхтою.

Загального визнання назва «Україна» набула лише у XVII—XVIII ст., співіснуючи з офіційно визнаною назвою «Малоросія», що усталилася в зв'язку з входженням України до складу Великої Росії. На відміну від колишньої самоназви «Мала Русь», що підкреслювала генетичний зв'язок із Київською Руссю, термін «Малоросія», як і назва її мешканців — «малоросіяни», сприймався з відтінком певної зневаги до України та українців як до окраїни та провінціалів. Ця обставина позначилася на прискоренні процесу усвідомлення малоросіянами своєї причетності до українських цінностей, зокрема до таких суто національних самоназв, як «козак», «українець».

Щодо самоназви «українець», то вона утвердилася значно пізніше, ніж політонім «Україна», що пояснюється особливою роллю козацтва як головного носія етнічності, з котрим пов'язувалася реалізація національної ідеї — здобуття незалежності України. Етнічними «козак», «хрещена людина» тоді співіснували з давніми самоназвами — «руські», «русини». Така багатозначність етнічної самосвідомості обумовлена реакцією на національне гноблення з боку Польщі, Росії та інших держав, що підкорювали окремі землі України. Відстоюючи свої національні права, українці, природно, зверталися до власного етнічного коріння — Русі. Такі звернення знаходимо, наприклад, і в першому підручнику української історії — «Синописі» Інокентія Гізеля (1674 р.), і у відомому творі української патріотичної думки — «Історії Русів». Сам Богдан Хмельницький, котрий очолив національно-визвольну війну українського народу і відродив державність України, іменував себе то «князем руським», то «гетьманом України».

ПІВНІЧНІ ГОВОРИ	закарпатський
□□□□	лемківський
□□□□	ЛІВДЕННО-СІДНІ ГОВОРИ
□□□□	серваньоліський
□□□□	західноліський
□□□□	ЛІВДЕННО-ЗАХІДНІ ГОВОРИ
□□□□	арліський
□□□□	подільський
□□□□	надністрянський
□□□□	надсянський
□□□□	прокурякський
□□□□	буковинський
□□□□	гуцульський
□□□□	бойківський
□□□□	ЛІВДЕННО-СІДНІ ГОВОРИ
□□□□	середньо-надністрянський
□□□□	СЛОВ'ЯНСЬКИЙ
□□□□	степовий
□□□□	українські говірки в іншому частині
□□□□	кордонні державні центри областей України
□□□□	І СЛОВ'ЯЧЧИНА
□□□□	II УГОРЩИНА

Говори української мови

Самоназви «Україна» та «українці» набували значущості в міру національного піднесення у XVII—XVIII ст. у Східній Україні (Малоросії, Гетьманщині), що ставала центром активного національного життя. Там ім'я України утверджувалося разом із сподіваннями українців відродити національно-культурну самобутність і політичну незалежність — тож поняття «Україна» сприймалося вже у значенні не тільки краю, а й держави.

Спалах цих прагнень був особливо помітним наприкінці XIX ст. Для пізніших поколінь він ставав провідним вогнем на шляху національного відродження і розвою. «В міру того,— писав Михайло Грушевський,— як зростала свідомість тягlosti і безперервності етнографічно-національного українського життя, це українське ім'я поширювалося на всю історію українського народу. Аби підкреслити зв'язки нового українського життя з його давніми традиціями, це українське ім'я вживалось в складній формі «Україна-Русь», «українсько-руський»: старе традиційне ім'я зв'язане з новим терміном національного відродження і руху».

На зламі XIX—XX ст. етнополітонім «Україна», етнонім «українці» набувають самостійного і самодостатнього значення: всі інші паралельні самоназви, як і крайноніми, виявлялися лише на регіональному рівні. Цей процес дістав логічного завершення на нинішньому етапі національно-культурного і державного відродження України, що є свідченням формування і нового типу національної самосвідомості українців.

Література: Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. М., 1822; Кониский Г. История Русов. М., 1846; Летопись событий Самоила Величка. М., 1954. Т. I; Боплан Г. Л. Опис України. К., 1990; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. К., 1990; Аркас М. Історія України-Руси. К., 1990; Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. К., 1991; Сафонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. К., 1992; Голочко П. П. Назва «України» в південно-руських літописах і актових документах // Київ. старовина. 1994.

ТРАДИЦІЙНО-ПОБУТОВА КУЛЬТУРА

Лекція 8

КУЛЬТУРА СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВИХ ВІДНОСИН

Українське суспільство базувалося на системі традиційних зв'язків та громадських спільнот, що забезпечували в ньому порядок («лад»). Ядром системи виступала *громада* — самоврядне соціально-побутове утворення.

Система традиційних зв'язків, як і громадських організацій, в українському суспільстві не була незмінною; вона часом зазнавала суттєвих перетворень, позначаючись на зміні етичних традицій спілкування та індивідуальної поведінки людей. *Одне з таких перетворень припадає на злам XVI—XVII ст. і пов'язане зі зміною типу громади — виникненням копної, або дворищної, сільської громади замість родової общини — верві.*

Сільська громада, як і попередня родова, також була органом місцевого самоврядування, об'єднувала людей певної території (зазвичай одного населеного пункту) на основі спільних господарських інтересів, єдиного родового культу та колективної відповідальності. Проте, *на відміну від верві з притаманним їй колективним землеволодінням, сільська громада ґрунтувалася на принципі приватної власності окремих господарів на землю, саме господарств сімей, або дворищ.* Останні спочатку об'єднували малі споріднені родини, пізніше почали включати і сусідські сім'ї, поступово перетворюючись на сусідську громаду. Дворища в цьому процесі були перехідним щаблем від колективної власності громади до подвірної, навіть індивідуальної. У цьому, по суті, полягала особливість української громади і пов'язаної з нею системи етичних норм взаємин між громадянами та менталітету громадської спільноти в цілому.

Головним тлом системи етичних норм, як і характеру всього соціального життя, була громадська думка досить самостійних громадян, об'єднаних у громаду. Навіть обрана на громадському «миру» старшина повинна була зважати на

громадську думку, котра визнавалася чинником підтримання традиційних норм спілкування.

Громадська думка визначала і поведінку членів громади як у побуті, так і на «миру», тобто на копних зборах: усталилися певні церемонії, що відтворювали традиційний дух суспільства і образ сільської спільності. Чітко простежувалася насамперед традиційна етика міжпоколінних взаємин: поважні члени громади завжди сиділи, молоді ж могли і стояти; старших ніколи не переривали. А втім, і тоді на сходах практикувалися своєрідні прийоми відстоювання корпоративних інтересів: чи то інтересів громади перед офіційною владою, чи то інтересів заможних селян перед інтересами незаможних.

Одним із таких прийомів було залучення до «миру» гли-таїв — красномовних людей, яких здебільшого й слухали. Щоправда, глитай міг відстоювати не лише інтереси всієї громади, а й окремих верств суспільства — це траплялося тоді, коли його наймали з числа заробітчан або з сусідніх сіл. Односельці ж не сміли вирізняти окремих осіб або окремі групи людей — етичні норми цього не дозволяли. Традиційна етика не припускала громадських образ та бійок на сходах. Коли траплялося, що хтось був-таки ображений на сходах, він мав право розквитатися із кривдником. Реалізувати таке право скривджені могли лише в корчмі або на базарі. Натомість,

«Мир» традиційного українського села

якщо людина сама вчиняла бійку в корчмі чи на базарі, громада не захищала її, знімаючи з себе відповідальність, бо вважалося, що поведінка призвідця негідна. Якщо конфлікти відбувалися у громадських місцях, на майдані чи вулиці, у полі або на подвір'ї, громада вважала за необхідне втрутитися у конфлікт, помиривши тих, хто сварився.

Розглядаючи поведінку людини, громада спиралася насамперед на свідчення потерпілого та свідків, однак остаточне рішення приймала, лише зважаючи на думку односельців. У традиційному українському суспільстві громадська думка не була абстрактною категорією; вона завжди виявлялася як реальність і навіть як важливий аргумент при розв'язанні життєво важливих питань. Особливо рельєфно — при визначенні опікунства. «Мир» мав право усунути від опікунства навіть найближчих родичів, якщо про них у селі склалося недобре враження.

Серйозною підставою для сходу та сільських («копних») судів громадська думка була і при обранні або переобранні виборних посадових осіб. У основі так званих «мирських присудів» лежала «формула довіри». Важливими критеріями громадської характеристики вважались дбайливість у домашньому господарстві, вправність у хліборобстві, миролюбність у стосунках із сусідами, турботливість у сім'ї, а також хист до громадської роботи. Головною рисою людини, на погляд громадськості, була її здатність приносити користь не лише собі, а й іншим.

Якщо така характеристика не виправдовувалася, посадову особу достроково переобирали. Причому до відповідальності притягували в першу чергу довірену особу, від імені якої вона давалася. Проте така ситуація траплялася вкрай рідко, оскільки довіреними особами обирали людей перевірених, які зарекомендували себе з найкращого боку.

До того ж, механізм формування громадської думки був досить складним і мав кілька контрольних інстанцій. Перший рівень — сім'я. За порядком у родині, як і поведінкою кожного її члена, слідував голова сім'ї. Коли щось траплялось у родині, саме він вислуховував на загальних зборах безсторонні слова на власну адресу та адресу своєї родини. Тому голови домогосподарств дбали про репутацію сім'ї — і ця репутація нерідко зберігалася від покоління до покоління. Коли обирали наречену, перше, на що звертали увагу родичі молодого, — з якого вона роду, якщо з худого — намагалися розладнати сватання.

Другий рівень контролювання усталених норм поведінки — коло родичів, котрі слідували за репутацією всього роду.

У концентрованому вигляді контроль за дотриманням

Сільський староста. Початок XX ст.

сільських етичних традицій здійснювався *сільською громадою*, яка дбала не тільки про порядок у селі, а й про репутацію села серед навколишніх сіл. У свою чергу, ця репутація залежала від діяльності сільської громади. Тому і сама громада постійно перебувала в полі зору громадської думки; остання виявлялася на сільських сходах через характеристики, що давалися сільській старшині їх односельцями. Такі принципи самоврядування і контролю забезпечували порядок у традиційному українському селі та стабільність моральних устоїв.

Міське населення України також об'єднувалося в окремі громадсько-виробничі організації, котрі відповідно і визначали особливість його побутового укладу. Можна без перебільшення стверджувати, що все населення традиційного українського суспільства, а передусім міське, мало корпоративний устрій. Цьому особливо сприяло магдебурзьке право — своєрідне самоврядування міст, що було характерним для XVI—XVIII ст.

Корпоративність пронизувала міське суспільство зверху донизу, поділяючи його на окремі соціальні верстви: патриціат — міська аристократія, бюргерство — заможне міщанство, ремісники, торгівці, і плебс — міська біднота. Кожна з соціальних верств об'єднувалась довкола своїх громад: клубів, спілок, братств, цехів з притаманними кожній з них статутом, правами і обов'язками. У свою чергу, кожне громадське об'єднання було ієрархічним: його також пронизувала корпоративність зверху донизу. *Загальна корпоративність соціальної структури, власне, і формувала такий тип суспільства, який прийнято називати закритим.*

Водночас корпорації створювали необхідні умови для професійної діяльності своїх членів, забезпечуючи їм повну свободу діяльності і захист від будь-якої сваволі з боку феодалів. Без системи корпоративності пересічний городянин залишався зовсім незахисним. Основним типом міських корпоративних об'єднань були *цехи*, і це природно, оскільки вони об'єднували ремісницький та робітничий люд, що становив більшість міського населення. Окремі цехові організації об'єднували і гончарів, і ковалів, і теслярів, і каменярів, і лікарів, і торгівців, і музикантів, і цирюльників, і рибалок тощо.

Цехи середньовічних українських міст — це насамперед професійні об'єднання, утворені в інтересах функціонування певної галузі ремісництва: виготовлення, збуту, організації виробництва. До того ж, вони об'єднували людей з єдиною системою побутового укладу, спільними традиціями, обрядами та ритуалами, а також символічними знаками: прапором, геральдичними емблемами, печаткою. Цех мав статут, котрий визначав обов'язки та правила поведінки членів цеху, його

структуру і систему взаємовідносин з іншими корпораціями, а також «право» цеху на свободу діяльності та відправу культу. Воно формувалося відповідно до норм звичаєвого права і затверджувалося верховною владою: королем на території Західної України, царем або царською адміністрацією — в Лівобережній Україні.

Цех будувався на принципах ієрархії, складаючись із різних соціально-професійних та соціально-вікових груп. Власне, членами цеху вважалися лише майстри, проте вони поділялися на окремі розряди: на старших і на молодших майстрів (згідно з статутними нормами називалися «братами»). Старші майстри об'єднувались у раду старійшин, на основі якої утворювалась колегія столових — орган міжцехового об'єднання. Його справами керувала управа, що складалася з цехмістра, його помічника — молодшого (другого) цехмістра, лавника, ключника, писаря та молодшого брата.

Голова цеху — цехмістр — слідкував за дотриманням статуту, розпорядком роботи цеху, виробничим процесом, підготовкою учнів до ремісничого цеху; він також представляв цех у міських установах — магістраті або ратуші. Посада цехмістра, як і всіх осіб управи, була вибіркою, але вважалася надзвичайно почесною. Було прийнято почесне звертання до голови — «пан-отець», а поміж собою — «пан». Відповідно до статуту всі майстри, досягнувши першого ступеня соціальної зрілості, обиралися в керівництво, де їх служба тривала лише рік, а відтак вони переобиралися. Такий самий порядок існував і щодо обрання цехмістра, але вимоги до нього поставали більш суворі. Це мала бути людина добропорядна, досвідчена, розсудлива і здібна до організаторської роботи, яка знала всі звичаї, обряди та ритуали. Виходячи з цього, нерідко протягом кількох років обиралася одна й та сама людина.

Кожний цех мав свою скарбницю, до якої надходили кошти через вступні внески, штрафи і шоквартальні платежі. Скарбниця надавала грошову допомогу членам цеху, коли вони хворіли, а також їхнім сім'ям у разі смерті годувальника. Взагалі цехове братство являє собою історичний приклад досить повної соціальної справедливості, бо воно турбувалося як про працюючих членів цеху, так і про хворих, немічних, таких, що тривалий час не мали замовлень і, отже, постійного заробітку, про малозаможних майстрів, а особливо підмайстрів, вагітних жінок-майстринь, про бідних учнів-ремісників.

Більше того, діяв свого роду кодекс честі цехової організації. Було заведено: якщо вмирав майстер, цех брав на себе всі витрати по його похованню; цех турбувався і про родину померлого, допомагаючи їй не лише матеріально. Аби не припинялась традиція майстра і з тим, щоб допомогти його

сім'ї, до вдови прикріплювався досвідчений підмайстер, зобов'язаний навчити вдову майстерності; коли ж у майстра залишались учні, вони не мали права кидати по його смерті його сім'ю і переходити до іншого, а з тим, аби навчити їх майстерності, до них прикріплювався підмайстер.

Такими гуманними були традиції українських корпора-
тивних об'єднань, здатних навіть у непростих умовах се-
редньовіччя на вияв милосердя та піклування про ближніх.
Принципи гуманності виявлялися і серед учнівства, яке стано-
вило головну опору майстрів. Увесь процес навчання був
досить тривалим (від 3 до 7 років) і мав кілька етапів. Першим
із них був прийом в учні — так зване «уєднання», коли цех-
містр давав учневі наказ сумлінно вчитись, а учень, у свою
чергу, обіцяв виконувати всі вимоги цеху. Після цього розпочи-
нався процес навчання, що супроводжувався низкою заборон:
учень не мав права одружуватися, брати участь у цехових
зборах, ходити до цехового будинку, палити тютюн, носити
такий же одяг, як майстри. Завершувалося учнівство обрядом
посвячення у підмайстри, що в Україні мало назву *визволка* —
звільнення учня від безправного стану і перехід до категорії
товаришів — ремісників, співучасників, спільників.

Обряду посвячення в середовищі українських ремісників
надавалося надзвичайно важливе значення, бо пов'язувалося
із сакральними уявленнями — символічною смертю людини та
її відродженням. Ця традиція сягає сивої давнини — обрядів
ініціації давньослов'янських парубків, випробування запорізь-
ких козаків тощо. Також і посвячення ремісників відбувалося
у формі хрещення та перейменування «хресника» — надання
йому нового імені чи прізвиська, — що заслужив. Обряд пере-
йменування проводили чотири майстри: проповідник, хреще-
ний батько, дзвонар та перейменувальний батько, котрі, зверта-
ючись до учня з напутнім словом, нарікали його новим іменем
та ремісником-підмайстром. Посвячуваний влаштовував для
майстрів учту — пригощання — та робив внесок до скарбниці.

До урочистих обрядових дій вдавалися також при посвя-
ченні в майстри та переобранні цехмайстра. Церемонія посвя-
чення в майстри, відома під назвою *єднання цеху*, завершувала
процес професіоналізації ремісника, після чого його соціальні
права зростали. Головною суттю церемонії було випробування
майстра: він у присутності комісії з молодших майстрів пови-
нен був виготовити шедевр — урочний виріб. Якщо він добре
його робив та ще й виявив себе знавцем цехових традицій
і норм поведінки, мав необхідні кошти, то одержував право на
придбання власної майстерні і власної школи.

Перевибори цехмайстра відбувалися на сходці майстрів,
а розпочиналися з урочистого читання цехового статуту. Після

того цехмайстер звітувався перед громадою про свою роботу та фінансові справи цеху. Перевибори здійснювалися голосуванням; коли нове цехове керівництво одержувало більшість голосів, його церемоніально обводили навколо кварталу, в якому розташовано цеховий будинок. Нерідко при цьому демонстрували цехову «скриню» та прапор. По закінченні церемоніального обходу новому керівництву передавали ритуальні атрибути, а цехмайстру — ще й символ його влади — шаблю або жезл. Обов'язковим елементом обряду передання влади, як і інших цехових подій, була святкова учта, відома ще під назвою «підковування пана-цехмістра».

Органи цехового самоврядування контролювалися колегією столових — радою старших майстрів. Вона слідувала за фінансовим станом та діяльністю посадових осіб. Вважалось, що колегія столових стояла вище цехмістрового уряду, бо, складаючись з досвідчених майстрів, була головним охоронцем цехових традицій та доглядачем корпоративних порядків. Як людей поважних та добropорядних, їх слухала не тільки цехова старшина, а й уся цехова братія. Щоправда, на загальні збори — *сходки* — допускалися лише повноправні члени цеху — майстри. Підмайстрам (а вони в цеху чисельно переважали) дозволялося відвідувати лише ті *сходки*, на яких розглядалися справи підмайстрів, відзначалися ритуали щодо їх посвячення у майстри або влаштовувалися святкові зібрання: останні скликалися на всі великі свята. Наприкінці XVIII ст. святкові зібрання цехів поступово переростали у загальноміські урочистості, що включали і церковну відправу, і церемоніальну процесію, і навіть військовий парад, який супроводжувався стріляниною з вогнепальної зброї. У таких урочистостях брали участь усі члени цеху та усі цехи міста, започаткувавши традицію багатолюдних процесій та парадів, так характерних для пізнішого часу, XIX—XX ст.

На традиційну ментальність українства, що формувалася в умовах усталених зв'язків та громадських об'єднань, значний вплив мала *етнокультурна система козацтва*, пік якого припав саме на XVII—XVIII ст. За своїми характеристиками нова культурна система істотно відрізнялася від традиційної, орієнтованої на пріоритет землеробської праці, оселі та прив'язаності до батьківської землі. Козацька культурна система містила інші цінності — цінності волі, дороги, боротьби. Тож не випадково, що козацька культура певною мірою становила опозицію традиційній хліборобській культурі, сформованій на пріоритетах жіночого начала. Суперечність двох культурних шарів проявлялася, зокрема, в опозиціях: «дім — дорога», «мир — війна», «жінка — чоловік». За всіма ознаками українське козацтво являло собою лицарство, проте його

ментальність значно відрізнялася від західноєвропейського лицарства, замішаного на ідеї романтизування стосунків між чоловіком і жінкою.

Для українського лицарства ця ідея була абсолютно неприйнятною, бо козаки вельми зневажливо ставилися до жінок. Хоч принагідно треба зазначити, що і авторитет жінки значно зростав саме у козацьку добу. Українське лицарство з притаманним для нього типом культури було явищем унікальним, оскільки воно доволі різнилося і від західноєвропейського лицарства, і від схожих утворень сусідніх народів. Скажімо, в російській історії, як писав Микола Бердяєв, «не було лицарства, цього мужнього начала, з цим пов'язаний недостатній розвиток особистого начала в російському житті. Лицарство виконує почуття особистої гідності і честі, сприяє загартуванню особистості. Цього особистого загартування не створила російська історія».

Отже, козацький тип характеру і козацький тип культури, сформовані на лицарстві, стверджували мужню особистість та ідею волі. Ідея вольності поєднувалася разом з тим з ідеєю самопожертви. Остання логічно впливала із своєрідності суворого, навіть аскетичного життя козаків. Адже вони жили у простих куренях або промишляли по уходах, татарських переправах, зимовищах, були відокремленими від жінок, що робило Січ подібною до чоловічого монастиря. «Вони дуже міцні тілом, легко зносять спеку і холод, голод і спрагу, — писав Боплан, — на війні витривалі, відважні, хоробрі і навіть легковажні, бо не цінять свого життя».

Ілюстрацією до цієї характеристики може бути і замальовка Дмитра Яворницького: «Козаки зрікалися родини, усіх радощів земних, людської оселі в холоді і завірюсі, в спеку і духоту тулилися в звіриних криївках та вбогих землянках, а то й просто неба. Годувалися, як свідчать давні літописці, у щасливих випадках рибою, а в нещасливих — відваром з води та рогів диких козлів, знайдених у степу, або толокном, пліснявими сухарями, привезеними з міст, утішаючи себе при цьому, що від такого харчу чоловік робиться легшим і тому легше перепливає всі річки на своєму шляху. Козаки, як малі діти: дай багато — усе з'їдять, дай мало — раді будуть».

Саме через суворість способу життя великого значення надавалось козаками військовим обрядам ініціації — випробуванню новоприбулих та їх підготовці до вступу у козацтво. Обряди ініціації за своїм змістом нагадували давньослов'янські «вовчі союзи»: юнаки, проходячи ритуал «переродження», ставали «вовками» — молодими воїнами, зобов'язаними певний час жити у лісі, окремо від людей, «вовчим життям».

«Молодик», або «джур» — так називали новачка, — всту-

паючи до січового товариства, мусив «переродитися», тобто відректися від свого попереднього життя і бути постійно готовим до смерті. Нерідко його на певний час поселяли в окремих курінь — для випробування. Курс навчання військової справі тривав сім років. Крім фізичних тренувань, молодик мусив «богу добре молитись, на коні «реп'яхом» сидіти, шаблею рубати і відбиватися, з рушницю зірко стріляти і шписом добре колоти...». Після такого ґрунтового курсу проводилося випробування-іспит, до завдань якого входило і вміння пити горілку, і подолання порогів на човні, і ходіння над прірвою, і приборкання необ'їждженого коня. Тільки здолавши ці випробування, джур одержував право брати участь у поході, а лише взявши участь у поході, міг вважатися запорізьким козаком.

Офіційне зарахування у козаки здійснювалося через обряд прийому. Новачок, що пройшов усі випробування, звертався до курінного отамана, хрестився, кланявся йому і просив прийняти у товариство. За звичаєм, отаман просив обрядової згоди у кухаря куреня, і коли той погоджувався, новачок сплачував кухареві певну суму грошей і мусив привести на обряд поручників — бувалих козаків, котрі добре знали його. Ухвалу обрядової комісії затверджував кошовий отаман. Головною дією обряду посвячення у січовики було перейменування джура; йому давалось нове ім'я та прізвисько, що означало: новий козак відмовляється від свого минулого, відрікається від подружнього життя, зобов'язуючись свято дотримуватися безшлюбності. У разі порушення обітниць або козацької етики січовика відсилали з Січі.

Подібні рішення приймалися радою — вищим органом січового народоправства. Як і на сільському сході, всі питання тут розв'язувалися відкрито, без формального голосування — покликами. Рада обирала гетьмана і військового старшину — осавулів, суддів, обозного та писаря. Вони були відповідальними перед військом, і якщо мали якусь провину, Рада звільняла їх з цих посад, а часом і карала смертю. Система соціального устрою Січі була така, що кожен козак, хоч і вважався рівним серед своїх товаришів-січовиків, підкорювався нормам корпоративного права. Січова громада тяжіла над ним, контролюючи його поведінку через механізм громадської думки та через військових суддів. «Там, де троє козаків, двоє судять третього» — такий лейтмотив звичаєвого запорізького права, писав І. П. Крип'якевич.

Ясна річ, рівність народоправства, що становила сутність соціального устрою Запорізької Січі, була дещо умовною, бо на практиці більшість голосів на січовій Раді завжди здобували заможні козаки — володарі суден, гуралень, човнів. Право

більшості, по суті, право козацької верхівки, згодом абсолютизується, а надто із зміцненням влади старшин — малої ради на чолі з гетьманом. Щодо реєстрового козацтва, то пріоритет прав старшини було закладено у його законодавчі засади, породивши тим самим соціальне розшарування козаків.

Однак українське козацтво — унікальна соціальна, етнокультурна та правова система, а по суті — перший в Україні зразок республіканського устрою. Непересічне значення козацтва полягає і в тому, що воно стало консолідуючим чинником українців, основою творення української нації.

Формування нації відбувалося і за рахунок козацької культури, яка набувала ознак національної культури, адже вона розвивала не просто етнічні, а й національно-державні цінності. Здобути національних ознак козацькій культурі допомогло те, що вона, ґрунтуючись на раціональній основі, не відкидала давні магічні й міфологічні підвалини, які становили основу землеробської традиційної культури. На користь цієї тези свідчать численні фольклорні пам'ятки. Як, скажімо, трактує мотив смерті козака художня традиція, заснована на раціональному типі мислення, і як — на міфологічному типі? Козаків порубано турецькою шаблею, постріляно або вони, внаслідок бурі, гинуть у морі. Художня традиція, заснована на міфологічному типі мислення, вбачає в смерті кару богу. В язичеські часи це — помста Перуна, в часи християнські — всемогутнього Бога. А як трактують цю подію українські думи? Порубані брати (з «Думи про Самарських братів») перед смертю кажуть: «Це нас не турецька шабля порубала, не турецька куля постріляла, а батьківська-материнська молитва покарала». Смертельно поранений Коновченко («Дума про Івася Коновченка») говорить, що його «материнські сльози побили».

Отже, раціональна за характером козацька культура залишилася в своїй основі міфологізованою, навіть зберегла магічні елементи. Більш-менш органічному поєднанню двох могутніх культурних шарів — традиційної хліборобської і раціональної козацької — сприяло утвердження за часів їх співіснування ще одного потужного культурно-світоглядного шару — християнства.

Хоч офіційно християнство було прийнято в Україні-Руси в X ст., фактичне його утвердження припало на буремні XVI—XVII ст., тобто на період національно-визвольної війни українського народу. У цьому є своя логіка: *по-перше, християнство, незважаючи на розкол церкви, виступало головним чинником консолідації українства, по-друге, воно було сприйнято традиційною народною культурою, посівши в її ритуалізованій сфері найважливіше місце.*

Позитивно сприяли усталенню християнізованої культури й християнського світобачення і релігійно-громадські організації — *церковні братства*, що мають на українському ґрунті давню історію і широкі функції. Головним їх призначенням був захист чистоти традицій православної віри, а відтак і протидія по католицькому українців. Відповідно до кола завдань братчиків входило сповідування людей у гріхах, пильнування святої віри та пропаганди любові до Бога. На виконання цих функцій був спрямований увесь образ життя братчиків. Вони насамперед займалися релігійними справами, просвітництвом, допомагали жебракам та бідним, подаючи їм милостиню та годуючи їх.

У різних регіонах України, як і в різні історичні часи, функції церковних братств були неоднаковими. До середини XVI ст. основними функціями братств були благодійність та обрядово-побутова діяльність: влаштування поховальних ритуалів, виготовлення братерських свічок та організація обряду «свіча», приготування канунного меду, влаштування спільних братерських трапез.

Від середини XVI до кінця XVIII ст., коли розпочався наступ католицької віри в Україні, загострилися міжконфесійні протиріччя, посилювався національно-визвольний рух в Україні, церковні братства концентрували свою діяльність на захисті чистоти традицій православної церкви та духовному згуртуванні українців. Причому в різних регіонах України спрямування та інтенсивність їхньої діяльності була різною. В Галичині, Волині, Поділлі вона відзначалася особливою активністю передусім у просвітницькій та обрядово-побутовій сферах. Однак церковним братствам не вдалося зупинити рух католицької віри, а тому починаючи з XVIII ст. вони занепадають, перетворюючись на звичайні братства з їхніми давніми традиційними функціями. На Гетьманщині та Слобожанщині, в регіонах, де міжконфесійні чвари відчувалися не так гостро, церковні братства, власне, і не трансформувалися: як і колись, вони займалися просвітництвом, благодійними та обрядово-побутовими справами.

Наприкінці XVIII ст. майже повсюдно в Україні відбувалося відродження церковних братств. Знову вони об'єднували значну групу віруючих братчиків, що спрямовували свою діяльність на розбудову церковної справи та духовної культури. Головним їхнім осередком був братерський дім — місце сходки братчиків, де обговорювалися релігійні, духовні та господарські справи, влаштувалися традиційні колективні трапези і зберігалися реліквії братства — ікони, хоругви, братерські свічки.

Християнство через головні свої осередки — церкву та

церковні братства — суттєво вплинуло на традиційну народну культуру, зрівноваживши два її головних пласти: хліборобський і козацький. Воно стало також і одним із істотних чинників, що сприяв збереженню праоснови народної культури. Разом з тим саме християнська культура і саме в добу середньовіччя справила відчутний вплив на народну етику, естетику та світосприйняття, власне, започаткувавши інший тип ментальності українців і інший тип культури. Трансформували усталені в народі часові уявлення (циклічні за своєю суттю) через привнесення ідеї лінійного часу і, отже, ідеї неповторності життя, до традиційного образу українця і традиційної української культури додався суттєвий елемент трагічного. За часом цей процес припав на добу середньовіччя, а саме на XVI—XVIII ст.

Література: Грушевський М. Історія України-Руси. К.; Львів, 1907. Т. 6: Житє економічне, культурне, національне XVI—XVII віків; *Боплан Г. Л.* Опис України. К., 1990; *Ісаєвич Я. Д.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII століть. К., 1966; *Перковський А. Л.* Еволюція сім'ї і господарства на Україні в XVIII — першій половині XIX ст. // Демограф. дослідження. К., 1979. Вип. 4; *Крип'якевич І. П.* Історія України. Львів, 1990; *Гримич М.* Два виміри національного характеру // Наука і суспільство. 1991. № 8; *З української старовини.* Альбом. К., 1991; *Семенов Ю. Н.* Переход от первобытного общества к классовому: пути и варианты развития // Этнограф. обзор. 1993. № 1; *Валушок В. Г.* Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. К., 1993.

Лекція 9

СИСТЕМА ТРАДИЦІЙНИХ ВЗАЄМИН

Традиційна взаємодопомога. Для традиційного способу громадського буття українців особливо характерним був звичай колективної взаємодопомоги та колективного дозвілля. Його витоки сягають ще доби Київської Русі (про що свідчать, зокрема, давньоруські літописи), але досить чітко він простежувався й у XVII—XVIII ст. Етнографічною літературою зафіксовані випадки, коли за один день громадою ставили церкву або підіймали важкі дзвони на дзвіницю, чи оборювали села під час епізоотії; коли, нарешті, за день до весілля ткали для молоді декілька рушників.

Така робота була під силу тільки колективу і застосовувалася вона, як правило, в екстремальних ситуаціях, наприклад, у випадках, коли у когось згорить житло або тяжко захворів голова домогосподарства, а треба зорати чи зібрати врожай. У такому разі люди зверталися по допомогу до «миру». Вважалося, що у подібних випадках гріх було не допомогти, і одно-

сельці безкоштовно виконували спільну роботу чи то на користь громади, чи то окремої родини або окремого її члена. Деякі дослідники, наприклад Д. К. Зеленін, навіть вважають, що саме з таких колективних робіт у благодійних цілях і виникли пізніші толоки — форми колективної взаємодопомоги при виконанні трудомістких робіт. Ймовірно, однак, що їх природа є набагато глибшою: вона виходить не лише з конкретних потреб у колективній праці, а є морально-етичною нормою людей. До того ж, толока нерідко використовувалась і як своєрідний спосіб захити собі доброї репутації, так необхідної парубкам та дівчатам на виданні. Адже нерідко саме на толоці парубки обирали собі суджену, бо бачили, на що вона здатна у праці.

Колективна взаємодопомога, поширена серед багатьох народів, побутувала і в середовищі українців. Про це свідчить хоча б розмаїтість її форм. До речі, цей факт спростовує усталену думку про індивідуалізм українця, нібито замкненого в колі своїх домашніх інтересів. Навіть при тому, що український селянин вів відносно самостійне господарство, колективна взаємодопомога не була для нього рідкістю.

Звичайі колективної взаємодопомоги в Україні виявлялись у таких основних формах: толока, супряга, відробітки, супрядки. Кожна із цих форм трудової взаємодопомоги, у свою чергу, поділялася на різноманітні варіанти. Так, толока виступала у таких виробничих варіантах: косовиця, гребовиця, закладини, валькування хати, клака, возовиця, мастіння; супряга — у вигляді скіпщини (спольщини, десятини), зажину (зажону), замолоту; відробітки (одрібшина, отбучи) — у варіантах заорок, оборків, закосків, заграбків, зажинків, обжинків тощо; супрядки — у вигляді оденок, посиденьок, попряхів, досвіток, торочин. Залежно від способів організації допомога поділяється ще й на такі основні види: 1) скликання за ініціативою громади, як правило, у благодійних цілях; 2) за ініціативою когось з членів громади; 3) за запрошенням поміщика; 4) встановлена як почергова взаємодопомога.

Найбільш поширеною формою колективної взаємодопомоги в середовищі населення України була *толока* (у росіян — поміч, толока; білорусів — талака; болгар — тлака; поляків — тлука). Недаремно в народі казали: «Без толоки як без руки: ні хати не зробиш, ні сіна не скосиш». За своєю структурою вона являла собою складний звичай, який передбачав обряд запрошення, процес колективної праці, що поєднувався із розважальними елементами, церемонію пригощання, ритуал прощання та проведення розваг. Цієї усталеної структури толоки дотримувалися не повною мірою лише тоді, коли вона скликалася поміщиком: у цьому разі її називали в народі

«прошеною». Люди, однак, розуміли, що «прошення» було зродні наказу, однією з різновидів панських повинностей. Запрошені на «прошену толоку» селяни, як правило, виконували сільськогосподарські роботи: орали землю, косили сіно або збирали врожай. Однак умовно вона вважалася добровільною, заохочувальна обов'язковим застіллям. У ранньому середньовіччі заведено було пригощати «медом і пивом», у пізніші часи — горілкою. Щоправда, з посиленням феодално-кріпосницьких відносин скликання «прошених» толок практикувалося частіше, а пригощання — рідше. Поміщик, як правило, чередував «мокру» (горілчану) толоку із «сухою», хоча годування учасників толоки було обов'язковим.

Класична (тобто справді добровільна) толока за змістом була куди багатшою, органічно поєднуючи трудовий процес з розважальністю. Вона розпочиналася з запрошення, причому і в разі, коли вона скликалася окремим селянином, і коли рішення про її організацію приймалося громадою, сільчани йшли до неї добровільно. Селяни розуміли, що, беручи участь у толоці, вони забезпечували моральне право на власну толоку. Більше того, було прийнято приходити на толоку і без запрошень; найчастіше це практикувалося на молодіжних толоках, наприклад, при луценні кукурудзи: дівчат зазвичай запрошували, а хлопці приходили самі.

«Одноденне товариство», як ще називали в Україні толоки, проходило весело: з жартами, піснями та забавами. Нерідко під час трудового процесу, коли було спекотно, обливалися водою; заради сміху вимазували один одного глиною при валькуванні хати; або вистілали дорогу стеблами кукурудзи (аби всі знали, що тут толока) при її луценні в оселі однієї з дівчат.

Тривалість толоки була різною, але заведено завершувати увесь основний трудовий процес. Якщо обсяг робіт передбачався великим, господар частував «толокчан» сніданком (хлібом, салом, огірками). По закінченні роботи він влаштовував пригощання з музикою і горілкою, а далі вже самі толокчани влаштовували ігри, танці, іноді катання на конях. Селянська етика приписувала господарю толоки бути люб'язним до її учасників, навіть якщо чиясь робота йому і не подобалась; він сам і пригощав гостей, вважаючи за образу, коли хтось інший це робив би за нього. Звичай частування на толоці завжди визначався хлібосољством — і не тільки тому, що це вважалося справою честі та обов'язком перед толокчанами, а й через те, що він вплітався в більш загальну традицію «дарування та віддарування». Селянська психологія розуміла це так: як ти почастуєш, так і тебе частуватимуть.

Дещо іншу морально-трудоу основу містила в собі

супряга як одна з форм гуртової праці. Вона також будувалася на засадах сусідської взаємодопомоги, проте включала елементи договору, тобто економічні розрахунки. Переважно економічна основа виявлялась у поширених в ХІХ ст. в Україні звичаях оренди землі та найму робочої сили — скіпщини, зажині та замолоті. І супряга, і скіпщина спиралися на трудові угоди, що укладалися між кількома сім'ями, або між родиною та заможним землевласником.

Супряга була однією з форм кооперування праці, яку не в змозі була зробити одна сім'я. Найчастіше вона практикувалася в південних районах України при розорюванні цілинних та перелогових земель. До міжсімейного об'єднання спонукала і необхідність потужного тягла для оранки: аби зорати важкі ґрунти, потрібно було не менше трьох пар волів і кількох погоничів.

Супряжна спілка об'єднувала в основному споріднені і, як правило, економічно рівноцінні сім'ї, полегшуючи тим самим умови неписаної угоди. Її пункти передбачали, зокрема, рівну участь кожної сім'ї у корпорації: однакову кількість волів та реманенту, черговість виконання робіт, тотожність умов харчування людей та годування робочої худоби, ремонт реманенту. Харчування здійснювали або в складчину, або по черзі в хаті того, кому виконували роботу, також як і використання та ремонт реманенту. Якщо в супрязі брали участь сім'ї з різним економічним достатком, то домовлялися про відповідні умови розрахунку.

Отже, в основі супряги лежали передусім принципи рівного вкладу в колективну працю. Разом з тим великого значення надавалось і моральним підвалинам, котрі нерідко вносили істотні корективи в положення супряжної угоди. Основна їх спрямованість — взаємодопомога при пріоритеті допомоги сім'ям, де не було годувальника або він був хворий. Практикувалася також першочерговість виконання робіт у тих супряжних сім'ях, яких спіткало якесь лихо, а також в разі смерті годувальника. Смерть годувальника, до речі, не ставала причиною відлучення сім'ї від супряги, бо моральні принципи взаємодопомоги цінувалися вище, аніж суто економічні.

А втім, вже наприкінці ХVІІІ ст. з зародженням капіталістичних відносин моральні підвалини супряги починають поступатися практичним: капіталізм вивітрував людяність у людських стосунках, а віками виплеканий народний гуманізм замінювали меркантильні розрахунки. *Одним із показників нової ситуації стала практика оренди землі (звичай скіпщини, або спольщини) та найму робочої сили (звичай замолоту та зажину).* Причому під скіпщиною розумілася оренда наймитом землі у землевласника, яку він обробляв, віддаючи частину

врожаю за умовами договору; під замолотом — лише збирання врожаю та обмолот зерна (або тільки збирання врожаю — тоді цей вид оренди називався зажином) і також за умовами здольщини. Проте будь-які форми оренди (чи то скіпщина, чи то зажин, чи то замолот) зумовлювалися обезземелюванням селян та зубожінням міського населення, вимушеного йти у найми, зокрема до землевласників. Трансформація ж моральних народних засад була наслідком таких економічних процесів.

Умови оренди передбачалися угодами, які з часом ставали дедалі нерівноправнішими. Традиційною нормою скіпщини вважалася десятина — кожна десята копа віддавалася власникові землі; а норма замолоту — третина — кожна третя мірка (коробка) зерна йшла молотнику. Але вже на початку ХІХ ст. власникові землі почали віддавати кожен п'яту копу, тобто половину, а розрахунок при замолоті становив 4—5, а то й всі 7 мірок. Більше того, вводилися ще й додаткові види робіт для спольників та молотників — так звані басаринки, або додаткові, непередбачені угодою дні роботи у власника землі. По-первах вони практикувалися поміщицькими господарствами, а пізніше ставали нерідкими і в господарствах заможних селян.

За всієї недосконалості орендних форм роботи та її негативних трансформацій скіпщина, зажин та замолот сприймалися як прояви сусідської взаємодопомоги, бо давали можливість збіднілому селянинові та міському робітнику прогледувати свою сім'ю і одержати роботу. Такі соціально-моральні функції скіпщини та зажину ґрунтувалися на традиціях сільської громади, що дивилася на своїх односельців як на певну спільність, об'єднану багатьма зв'язками: культовими, моральними, а певною мірою й економічними; члени ж громади відчували свою відповідальність один перед одним.

Пробратимство та кумівство. Усталені звичаї взаємодопомоги, що так вирізняли слов'яно-українську громаду, стали основою для виникнення таких оригінальних явищ, як побратимство (посестринство), кумління та кумівство. Їхні історичні коріння сягають ще докиївської Русі, однак зафіксовані лише давньоруськими билинами.

Найбільш виразно історичною пам'яттю билин відтворено *побратимство*, до якого вдавалися казкові герої: Ілля Муромець, Добриня Микитич, Альоша Попович, Дунай, Михайло Поток, Святогор та ін. Найдавніший сюжет про побратимство пов'язаний з билинним Дунаєм, котрий на пропозицію князя Володимира взяти все, що потрібно для виконання доручення, просить одне:

«Мне-ка дай только два брателка названого:
Мне крестового два брателка названого:
Мне того ли Добрынюшку Никитиця,
Мне того ли Олешеньку Поповиця».

Наведений сюжет цікавий ще й тим, що він згадує, по суті, два історично різних типи побратимства, назване і хрестове. Назване (або духовне) — історично давніший тип. Його коріння сягає у дохристиянську старожитність слов'янства, із чим погоджуються, до речі, фахівці в області канонічного права: цей звичай був у давнину спільним для всіх індоєвропейських народів, християнська ж церква лише освятила укладання побратимства особливим релігійним обрядом.

І дійсно, обряди братання були різними, паралельно побутуючи деінде в Україні майже до XVIII ст. Ті, хто браталися, в присутності свідка клялися «до віку бути рідними братами», тричі обіймалися, тричі цілувалися, іноді обмінювалися дарунками. Символом клятви при цьому виступала земля: названі брати повинні були з'їсти жменю землі. До речі, саме так передусім клялися й запорізькі козаки. Земля у цьому випадку несла широке ідейне навантаження, як символ побратимства не тільки названих братів, а й названого братства усього козацтва, а в давніші часи — всіх руських ратників, охоронців Руської землі.

Хрестове побратимство ототожнювалося з християнськими символами: ті, хто братався, обмінювалися натільними хрестами, одержуючи назву хресних братів. Приходили до церкви, свідчить Печерський патерик, і клялись перед храмовою іконою у вічній братерській любові та відданості. Згідно з церковними канонами хрестове побратимство прирівнювалося до спорідненого братства, а тому визнавалося за гріх кровозмішення не тільки у родстві, але й у кумовстві, сватовстві та побратимстві. З кола тих, хто побраталися, вилучалися сестри і брати хресних братів. Щоправда, серед козаків був поширений децjo інший звичай — намагалися з'єднати своїх дітей шлюбом, аби міцнішими були взаємини між родинами хресних братів.

Козаки браталися і з чужинцями, і з людьми інших національностей — головне, щоб були добропорядні люди. Хіба це не є для нас, знівечених іржею нетерпимості, добрим прикладом наслідування?! А козаки ж вміли-таки цінувати братство й побратимство. Мало який козак, зазначає відомий фахівець з традиційних норм поведінки М. М. Громико, не мав названого брата, з яким він і укладав союз на життя і на смерть. Коли під одним з названих братів вбивали у бою коня, інший брав його до себе на коня або ж спішувався й поділяв його участь. Якщо козак потрапляв до полону, то названий брат вишукував

Парубоцька громада. Початок ХХ ст.

усі можливі засоби, аби визволити його. У середовищі козацтва дещо по-іншому відзначався і ритуал побратимства. Він відбувався в присутності третьої особи, котра не була сторонньою людиною, а відігравала активну роль — міняла хрести у побратимів. Вона так і називалася — названий або хресний батько.

Побратимство в середовищі українців різнилося від подібних звичаїв інших народів, наприклад росіян та білорусів, й тим, що воно могло укладатися не тільки між чоловіками, а й між хлопцем і дівчиною. До побратимства нерідко вдавалися сироти, котрі не мали старших братів. Давши клятву на вірність, парубок опікав дівчину, проводжав її на вечорниці, справляв їй весілля, залишаючись хресним братом і після заміжжя дівчини.

Подібні мотиви побратимства — прагнення допомогти у найскрутніші часи — взагалі були притаманні інституту українського побратимства, особливо поширені серед простого люду. «У нас, людей освічених, — не без іронії писав Володимир Даль, — братаються за чаркою вина, а в народі, помолвшись перед іконою, або в полі, на схід, або ж на тільний хрест, обіймаються, дають один одному клятву або зарікання у вірній дружбі». Побратимство завжди слугувало гарантією надійності людини. Недаремно ж казали: «За доброї години

і куми побратими», що характеризувало побратимство як набагато сильніші і надійніші взаємини між людьми, ніж кумівство чи сватання.

Посестринство (посестріє) було аналогічним звичаєм у жіночому середовищі і достатньо поширеним в Україні явищем. Як і побратимство, воно також існувало в двох варіантах: названому і хресному. Неоднозначним воно було і за своєю природою. Щодо цього можна виділити три їх різновиди: *однокупельне, звичайне і кумленне*. Перший різновид посестрин (так само як побратимства), пов'язаний із хрещенням немовлят, коли їхні батьки-побратими, бажаючи продовжити братні узи через дітей, хрестили їх у одній купелі. Такі діти називалися «однокупельними» (хресними) сестрами і братами.

Звичайні посестрини майже не відрізнялися від побратимства: сестрилися так само, як і браталися. Тільки подарунки були іншими: рушник, курка або щось з жіночого господарства. Загальна ситуація посестринства та побратимства зафіксована етнографічними матеріалами. На Херсонщині до кінця XVIII ст. серед населення, яке складалося з українців і росіян, були досить поширені побратимство і посестринство. Браталися друзі, бажаючи закріпити дружбу. Найчастіше побратимами ставали особи, котрі не мали рідних та сестер. Звичай був рівною мірою поширений як серед чоловіків, так і серед жінок. Між тим, хто побратався або посестрився, усталилися більше, ніж кривні взаємини: піклувалися один про одного в разі хвороби; брали активну участь в усіх значних сімейних подіях один одного; при цьому активну участь у таких подіях брали і дружини їх або чоловіки; без згоди один одного не вирішували питання про одруження дітей; допомагали один одному матеріально в скрутних становищах.

Найпоширенішою в Україні формою посестринства було колективне обрання наречених сестер через обрядове кумлення (кумання, кумування). Воно відбувалося в давні часи лише на Семик — четвер напередодні Трійці, а пізніше (наприкінці XIX ст.) — й у Петрів день (29 червня), зазнавши відповідно і структурних змін. Колись посестринство пов'язувалося з міфом про водних німф — русалок, які, за давніми уявленнями, жили поблизу своїх могил, а у Клечальну неділю виходили гуляти в поля. Аби змусити їх покинути поля, дівчата і «кумиліся» з ними. До настання того моменту, писав Дмитро Зелений, коли русалок виганяли або чемно просили залишити поля, їм пропонують різноманітні розваги і навіть кумляться з ними, тобто укладають тимчасовий братній союз, який незабаром розривають особливим обрядом розкумлення. Кумівство, або посестринство, з русалками триває три дні або трохи довше

Дівоча громада. Початок ХХ ст.

і потім розривають обрядом. Такий короткочасний союз укладається з певною метою, а саме: щоб дізнатися у русалки про свою долю: вінок, на якому покачалася кума-русалка, кидають у воду і по тому, впливе він або потоне, провіщають майбутнє; аби надати русалці розвагу, пов'язану з еротичним кумівством (спадок давніх весільних періодів), і взагалі, щоб заспокоїти її, аби вона у майбутньому не мстила людині, а допомагала.

Описаний обряд мав ще колись назву «хрещення зозулі», бо за своєю природою він був близьким до хрестин, роль хресника в якому виконувала зозуля (вона в обряді зображувалася у вигляді жмутика трави).

Давній звичай кумлення, пов'язаний з культом рослин та культом заложних покійників, з часом значно трансформувався і вже у ХVІІІ ст. був відомий здебільшого як посестринство дівчат. Він відбувався у вигляді ритуальної гри «завивання берези»: дівчата ставали парами у танок і, проходячи під березою, обмінювалися хустками або намистом — сестрилися, присягаючись вічною дружною. Крім усталеного змісту — покумитися, визнати подругу нареченою сестрою, октити зозулю, обряд «завивання берези» був і свого роду моментом ініціації — переходом дівчаток до стану «дівчат на порі».

Кумівство — ще один поширений в Україні різновид

духовної спорідненості, спрямований на опікування дітей, а через них — і на духовні взаємини між їхніми батьками. Звичая кумівства надавалося в середовищі українців надзвичайно великого значення: воно цінувалося не менше, ніж кривна спорідненість, а у плані духовного, культового єднання мало більшу вагу.

Щодо структури, то розрізняють три варіанти кумівства: 1) історично найдавніший варіант — це такий, коли для хресника обирали одного кума або одну куму; 2) пізніший варіант — обрання пари кумів; 3) регіональний підтип колективного кумівства — обрання декількох пар кумів.

Коріння інституту кумівства, зокрема першого його варіанта, сягає часів матріархату, коли всі народжені в роду діти вважалися причетними до матері, а їхні брати брали на себе їх опіку (роль батька тоді ще не була вирішальною). Цю практику пізніше використала християнська церква в обряді хрещення, визначивши для новонародженого «восприємника» — в миру хрещеного батька, який мав заплутати диявола, котрий міг завдати лихо дитині, якщо її не передати під захист християнських святих. Народна ж традиція мала інші символічно-числові критерії, віддаючи перевагу парі. Саме тому і хрещених батьків обирали пару, називаючи їх кумами. Така практика колись побутувала скрізь по Україні, але пізніше (деякі дослідники пов'язують це з проникненням в Україну католицького віросповідання) у куми почали обирати кілька пар кумів.

Особливо характерним це стало для Наддністрянщини, де у куми обирали по 5—6 пар. До речі, куми там звалися так, як і серед молдавського населення, — нанашками. Певний виняток із такої системи становить населення Карпат, зокрема бойки. Серед них усталилася практика обирання неоднакової кількості кумів для дівчаток і для хлопців: для перших обирали пару кумів, для других — 2—3 пари. З них було заведено виділяти старшу пару — ту, що «тримала дитину до хреста». До неї ставилися з особливою повагою і саме їй надавали право записати дитину до метричної книги. Всі інші пари кумів, що за звичаєм тримали свічки в церкві під час хрестин, називалися молодшими, а гості, що брали участь у хрестинах, — підкумами.

Розрізнялися куми і за способом їх обрання, поділяючись на проханих (кликаних), стрічених (здибаних, стрітених) і одкупних. Кумів на кумівство, як правило, запрошували переважно з кола близьких добropорядних людей, що жили у парі. Запрошувати йшов батько немовляти з хлібом-сіллю та дарунками (крижмом). Вважалося за гріх відмовитися «вести дитину в хрест», а погодившись на роль «хресних батьків»,

вони ставали найближчими для батьків дитини людьми, а для хрещеника — другими батьками, духовними наставниками. До їх обов'язків, до речі, входило виховання хрещеника аж до його одруження; у свою чергу, хрещеник зобов'язаний був доглядати названих батьків до смерті.

У разі, коли діти в родині часто вмирили або хворіли, вдавалися до інших способів обрання кумів: або запрошували першого стрічного, «божого посланця» — стрічного кума, або наймали кумів за гроші, «одкупали». Існували спеціальні обряди заміни хрещених батьків «одкупними», котрі повторювали давні язичницькі оберегові прийоми захисту дитини — відволікання різними ритуальними діями злих сил від дитини. Такі магічні прийоми й донині подекуди зберігаються в Українських Карпатах.

Заміна ж нової пари кумів відбувалася через хрестини. Куми йшли з дитиною до церкви на хрестини, а повернувшись додому, передавали її батькам через поріг, як це було прийнято у наших пращурів, садили на вивернутий догори хустром кожух (символ достатку та обереговий знак родини), перевдягали в чисту білизну. У західних регіонах України було ще прийнято давати нове ім'я дитині. Тобто робилося все, аби відволікти від дитини недобру силу, забезпечуючи тим самим їй здоров'я.

Успіх таких ритуальних дій багато в чому залежав від моральних норм поведінки кумів — так вважали в народі. Тому і сам вибір кумів, і контроль за їхньою поведінкою з боку громадськості були особливо ретельними. У народі склався свого роду еталон взаємин між кумами, сповнених пристойності, соромливості, духовності, відповідно до морального ідеалу українців. Цей образ підтримувався і батьками хрещеника, котрі вважали, що куми — найперші порадики у родині. Не випадково без них не обходилася ні одна подія в сім'ї: кумів запрошували до супряги, толоки, на найважливіші свята й обряди, вони заправляли хрестинами, пострижинами, весіллям — і це є одним із свідчень їх соціальної і обрядової значимості: «кого люди за люди мають, того в куми обирають».

Література: Чубинский П. П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии // Записки РГО. СПб., 1869. Т. 2; Василенко В. Обычное право в земледелии Малороссии // Юрид. вестн. 1881. № 9; Сумцов Н. Ф. К истории развития понятий народа о нравственном значении кумовства // Киев. старина. 1889. № 10; Громыко М. М. Традиционные нормы поведения и формы общения русских крестьян XIX в. М., 1986; *Етнографія* восточных славян. Очерки традиционной культуры. М., 1987; Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография. М., 1991; *Українська* минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. К., 1994.

ТРАДИЦІЙНІ НОРМИ ПОВЕДІНКИ І ДОЗВІЛЛЯ

Звичаєві норми спілкування й дозвілля. В середовищі трудового населення України сформувалася усталена система регламентації усіх дій: вони або дозволялися громадою, або заборонялися. Норми регламентації існували і щодо порядку роботи та відпочинку, сформовані відповідно до релігійно-етичних функцій громади, цехів та братств. Вони визначали як міру дозволених, так і ступінь заборон на окремі види роботи й дозвілля у широкому діапазоні: від засудження з боку громадської думки до накладання штрафів.

Неоднаковими вони були і в різних регіонах України — в цілому найсуворіші в Західній Україні, де громадське життя більше підпорядковувалося церкві, ніж на Лівобережжі.

Повсюдно в Україні досить високим був ступінь контролю за дотриманням часу роботи і відпочинку. Існувала низка заповідних днів, коли не дозволялось працювати, або, якщо і дозволялось, то тільки за певних умов. Традиція заповідних днів своїм корінням сягала давнини, вона була усталеною і добре відомою людям. Проте громада періодично виносила питання про регламентацію їх норм на загальні збори. Часто скликала спеціальна сходка — *залогова*, присвячена заборонам та результатам їх дотримання односельцями.

Залогова сходка, як правило, скликала самими селянами або ремісниками без розпорядження громадської старшини. Вона ухвалювала рішення про заборони чи обмеження робіт у святкові дні, збирання тих чи інших фруктів та овочів і їх вживання, колективні сходки «стариків» та молоді тощо. Тут же визначалися й штрафи для порушників. Нерідко вони були по-народному прості: якщо селянин у заповідний день їхав у поле працювати, з його воза знімали колеса, повертаючи лише за викуп — гроші йшли в громадський бюджет на ремонт церкви, доріг або на колективне застілля.

Сходка пильнувала порядок організації толок, найму в поденники, що мали розмаїття відтінків. Скажімо, на толоці дозволялося працювати у недільні та святкові дні, крім великих свят, але при цьому важливо, скільки людей сходилося на толоку: якщо менше десяти, вважалося, що це не толока, а звичайна робота колективу родичів. Такі толоки у святкові дні не дозволялися і штрафувалися, якщо вони провадилися. Особливо суворими були санкції до толок, що влаштовувалися в святкові дні в зимовий період, але вони мали менше значення в літній період, особливо під час жнив: громада, як правило,

дозволяла толоки по збиранню врожаю чи молотьбі зерна. Не забороняла вона і поденні роботи під час сінокосу чи збирання врожаю: «Бог за це простить».

Щоправда, у великі свята будь-які роботи заборонялися, у крайньому разі вони дозволялися лише в другій половині дня, причому із певними застереженнями. Можна було працювати, наприклад, на користь самої громади або церкви чи на користь потерпілої від стихійного лиха родини. Мало значення при цьому і те, яка саме робота виконувалася: з певними застереженнями дозволялася робота по збиранню врожаю, але заборонялася на сінокосі; можна було поратися, скажімо, біля хати, але не дозволялося працювати в полі; не заборонялося полювання чи збирання ягід у лісі, але не можна було рубати дерева; навіть у хатньому господарстві не всі роботи дозволялися. Можна було пекти пироги, випікання ж хліба вважалося за великий гріх.

Ступінь втручання громади в питання повної чи часткової заборони праць в недільні, святкові та інші дні залежав від їхньої значущості в системі релігійних уявлень. Щодо святкових днів, то вони поділялися на дві групи: на великі й малі свята. У великі свята, як правило, не дозволялося працювати. Заборона праці насамперед поширювалася на дванадцять свят: Різдво, Великдень, Трійцю, храмові свята, а також на деякі народні й корпоративні свята (масниця, братчина, канун тощо), що не регламентувалися церквою.

В основі заборони на працю у великі свята лежали давні християнські і дохристиянські апокрифічні погляди. Один із них пов'язаний з уявленням про шкідливість всього, що має якесь відношення до виникнення життя. Не можна було, наприклад, сіяти, бо сімба породжувала майбутній урожай; з цієї ж причини заборонялися статеві відносини. Але вмерти у велике свято вважалося благом, бо то був знак того, що Всевишній забирає людину до раю.

На малі свята (Юрія, Маковія, Спаса, Власія, Андрія, Катерини, Миколині святки та ін.) заборони були менш суворими. Проте людям приписувалися певні норми поведінки та регламент дій. Скажімо, на Петрівку було прийнято гуляти лише молоді і тільки наступного дня — дорослим людям. Регламентація ж великих свят здійснювалася за деталізованим сценарієм. Наприклад, на Великодні свята жінкам приписувалося: готувати їжу — великий гріх (вони її мали готувати напередодні Великодня), також непристойно ходити в гості. Навіть чоловіки, котрі завжди мали більше прав, одержували таке право лише через день, а разом із жінкою могли йти вітати родичів та сусідів тільки третього дня.

Взагалі статево-вікова сегрегація — характерна риса тради-

ційного суспільства. В українському середовищі, де роль жінки у сім'ї та суспільстві у XVII—XVIII ст. була ще досить великою, вона виявлялася меншою мірою, ніж, скажімо, серед росіян чи білорусів. Однак і серед українців статеве і вікове розмежування було обов'язковою компонентою дозвілля та системи обрядовості.

Суто жіночим днем вважалася п'ятниця. У цей день жінкам не можна було займатися жіночою роботою, особливо обробляти землю. Витоки цього звичаю пов'язані з образом Параскеви П'ятниці — покровительки жіночої праці, святий день якої припадає саме на п'ятницю (у жовтні місяці). Пізніше звичай відзначення святої Параскеви поширився і на всі інші п'ятниці, дванадцять з яких вважались особливими. У різних районах вони пов'язувались із різними святами, проте декілька свят є загальними для України: святкували, наприклад, у п'ятницю перед Благовіщенням, перед різдвом Хрестовим, на першому тижні великого посту та ін. До речі, традиційно жіночий день — п'ятниця — з часом стає заповідним і для чоловіків, в міру того, як образ п'ятниці узагальнюється, поступово ототожнюючись з матір'ю-землею: чоловікам заборонялося в цей день працювати в полі — «щоб не запарошити мати — «П'ятницю».

Існували інші свята, що відзначалися роздільно жінками і чоловіками, парубками і дівчатами, дорослими і молоддю. Суто жіночими в Україні святами були «русалії», свято Колодія, Симона Золота (Зільника), звичай «гонити шуляка», «дівочим гралом» вважалася свято Андрія. Натомість день святої Катерини сприймався як суто парубоцьке свято. Молодіжними вважались веснянки, «колодки на М'ясницю», купальські свята, а також колядування та щедрування.

Статеве-віковий принцип покладено в основу всього громадського життя традиційного суспільства України, котрий відповідав, насамперед, селянській етиці. Він був визначальним при формуванні складу окремих угруповань, громад, зборищ, спрямованих передусім на проведення дозвілля, особливо у недільні та святкові дні. Подібні угруповання утворювалися або на досить тривалий час і були організаційно об'єднаними, або мали суто випадковий характер, розподіляючись, за традицією, на дорослих, молодь і підлітків.

Таке розмежування не було, однак, абсолютним: воно виявлялося залежно від ситуацій у різних варіантах. Основними варіантами складу громадських утворень були: диференційований за віком і статтю та змішаний. Останній включав або всі статево-вікові категорії населення, або деякі з них. Диференційованими, наприклад, були молодіжні громади, в тому числі парубоцькі й дівочі; жіночі посиденьки; чоловічі клуби;

сільський сход. Змішаний склад був притаманний більшості сімейних свят (щоправда, кожному члену родини випадала в них все ж своя роль), толокам, супрягам, братчинам.

Диференційовано формувалась і структура сільського (також і міського) «миру» та окремих його систем, котрі, однак, були спільними для всіх осередків громадського дозвілля.

Осередки громадського дозвілля. Головним громадським осередком традиційного села і робітничого селища були *церква* та *майдан біля церкви*. *Церква* виступала насамперед центром духовного, культового єднання мирян, включаючи всю обрядово-ритуальну систему: тут правила богослужіння, освячували шлюб, хрестили дітей, влаштовували загальносільські молебні, звідси розпочиналися ритуальні процесії тощо.

У традиціях української церкви (а певною мірою й білоруської) — використовувати досвід роботи організацій напівцерковного характеру — братств, відомих ще під назвою медових братств. Вони виникли у XV ст. для підтримання порядку в церквах і колись мали дуже тісні зв'язки з братчинами — сходами членів сільських громад або ремісничих корпорацій, що мали деякі судово-адміністративні права. Вони, зокрема, організовували колективний молебен на честь свого святого покровителя та спільне застілля. Починаючи з XVI ст. братчини суттєво трансформуються, перетворюючись переважно на звичай колективної трапези. Натомість, медові братства зміцнилися, розширивши коло своїх функцій.

Головною з них залишилося відзначення храмового свята, центральним дійством якого було виготовлення братської, або мирської, свічі. Вона символізувала єдність громади або цеху та інших громадських утворень і їхній зв'язок зі своїм покровителем. Кожна громада (цех) мала свою свічу, яку виготовляли медові братства з канунного меду. За описом Дмитра Зеленіна, такі свічки були вагою до 60 кг, нижній їх кінець товщий за верхній. Зверху мали два виступи, подібні до рук, на які одягали сорочку. Щороку в день того святого, котрому вона присвячувалась, її проносили по селу, після чого здавали на збереження на цілий рік до нового господаря. Братську свічу завжди глибоко шанують. Вважається, що тим, хто її зберігає, вона приносить достаток і щастя. І більше того — вона, за давніми уявленнями, охороняє мир і спокій громади — досить лише помолитися на свічу. Для цього її хоча б раз на рік запалюють, вимолюючи молитву: «Братечку воск, ось прийшло твое свято; всі ми зібралися до тебе з хлібом-сіллю; дай нам здоров'я і гарного життя. Хай вродиться у нас хліб та множитья худоба. Оселі наші збережи від вогню і всіякого нещастя». Колись над полум'ям свічі спалювали волосся —

аби згнуло нещастя, пізніше ритуал обмежився виголошенням молитви та званням обідом. Кожного року в день покровителя свічу переносили до нового господаря — і так доти, поки вона не побуває в усіх родинях громади. Після цього її жертвували церкві, а для мирян відливали нову свічу.

Майдан коло церкви — другий важливий осередок громадського життя традиційного суспільства. Він був тісно пов'язаний з церквою, але мав і власні функції. Головне його призначення — скеровувати соціальне життя односельців і забезпечувати святкове дозвілля. На майдані відбувалося передусім громадське спілкування людей. Адже саме сюди вони приходили на громадський сход, вирішуючи всі свої соціальні проблеми, тут робили оголошення про громадські толоки, провадилося «повалання» — привселюдне оголошення царських указів та інформації про скоєні злочини; нерідко на майдані вбивали кіл, на якому позначалися умови колонізації «слобід» — вільних земель в Україні. На майдан у вільний час приходили люди, аби заявити про свою провину, наприклад, про те, що вони працювали у заповідні дні. Якщо люди пробачали, провинений міг після цього спокійно сплатити штраф. Нерідко до людей на майдані зверталися і ображені з проханням захистити. До такої акції могла вдатися дівчина, яку образили тим, що вимазали дьогтем ворота її дому. Відомо, що вимазати дьогтем ворота колись вважалося великою неславою не тільки для дівчини, а й для її родини. Змити цю ганьбу можна було або щиросердним розкаянням перед людьми, або захищаючи свою честь на мирському сході, якщо звинувачення було несправедливим. В останньому разі дівчина просила зібрати сход, аби виступити на ньому із спростуванням звинувачень.

«Під церкву» нерідко йшли люди, аби послухати розповіді та пісні мандрівних лірників, кобзарів, бандуристів, що були колись головним каналом інформації та носіями національної культури. Їхні історичні думи, пісні-балади та соціально-побутові пісні збуджували інтерес до власної історії і національних цінностей. Виконуючи ж народні танцювальні мелодії, вони часом започатковували розваги і народне гуляння, особливо, коли це збігалося з якимось святом.

Одним із таких свят, що мало громадський характер, було храмове (престольне) свято на честь місцевої церкви. У його святкуванні брало участь усе село, а нерідко запрошувалися і мешканці сусідніх сіл. Розпочиналося свято в церкві, куди приходили на заутреню односельці, а продовжувалося на базарі, спеціально влаштованим на майдані. На базарі купували подарунки для гостей, обмінювалися інформацією, гомоніли, гуртуючись за віковими категоріями: окремо «старики» —

чоловіки середніх літ, окремо парубки та дівчата. Дорослі палили, розмовляли, запрошували знайомих до себе в гості; молодь влаштовувала хороводи (коло, гуляння, танки), в яких нерідко брали участь і літні.

Хоровод як елемент дозвілля має два значення: широке (воно тотожне поняттю «вулиця», «клуб» і означає один із головних видів молодіжного спілкування) і вузьке — як художньо-ігрова форма колективного руху по колу з піснями, іноді сценічними діями. Хоровод як форма молодіжного дозвілля і хоровод-танці зазвичай розпочиналися на майдані. Щоправда, хоровод-вулиця пізніше міг переміститися на вигін, на луг, до лісу чи до чиєїсь хати; хоровод-танці розпочиналися і, як правило, закінчувалися на майдані.

Українське коло (хоровод) відзначалося веселістю, ігровим характером, сценічністю. До кола хлопці і дівчата гарно вдягаються, іноді у театралізоване вбрання — адже кожна пара грає різноманітні драматичні сцени. Ними могли бути і обробка льону, і гапування килима, і саджання капусты, і загальновідоме сяння проса. Остання сцена в її традиційному варіанті зображувалася як суперечка між двома групами селян із-за поля, що закінчувалася сплатою викупу.

Кульмінацією хороводу, за свідченням Дмитра Зеленіна, була сцена, в якій брали участь усі дійові особи. Їй передувало запрошення — набір — до участі в грі дівчат та парубків, що також супроводжувалося піснею. Спочатку двоє «заводил» ходять, тримаючись за руки, потім кожний із них обирає собі дівчину. Взявшись за руки, вони учотирьох утворюють коло й починають ходити за рухом сонця. При цьому вони співають коротенькі пісні, а в перервах між ними запрошують усіх присутніх стати до кола. Поступово до них приєднуються інші пари. Коли утворюється повне коло, всі починають співати пісні, що закінчуються вимогою поцілуватися. Після кожної пісні пари цілуються.

Такий вид кола був особливо характерним для молодіжних вулиць — вечорниць. Коли хоровод виконувався в дні громадських свят, де брали участь і дорослі, він набував більшої помірності. Його ядром був рух по колу із драматичними сценами, що чергувалися танцями — парами або поодінці. Найпоширеніші із них — гопак, козачок, тропак, чумак, голубець, гандзя, горлиця, в три ноги, рибка, бички, журавель, шевчик та ін., характерні тим, що вони давали можливість для вияву індивідуальної творчості кожного учасника, комбінуючи різні па. Адже багато з українських танців визначалися великою різноманітністю, нараховуючи понад 40 па.

Заводити хороводи традиційно було обов'язком молодіжної громади і свого роду дорученням мирської громади. Під час

виконання молодіжні громади, якщо їх було декілька в селі, об'єднувалися. У великих селах, а тим більше у селищах, як правило, було кілька громад, відповідно до кількості «кутків». Адже традиційні населені пункти поділялися на окремі «кінці» («кутки», «магали»), кожен з яких мав свій громадський центр, іноді свою церкву, кладовище і свої назви — Слобода, Гончари, Магала, Заріччя, Молдаванка та ін. Вони відбивали або багатонаціональний склад населення, або різні ремісничі утворення.

Найчастіше «кут» об'єднував людей однієї професії, однієї супряги чи сяринного утворення, або коло близьких родичів. У будь-якому випадку він виступає осередком сусідського єднання і в силу цього характеризувався особливо дружніми стосунками. Кожний «кут» мав свою молодіжну громаду або принаймні свої вечорниці і свою «вулицю». Вечорниці могли об'єднуватися, але досягалося це шляхом спеціальних усних угод між отаманами кутянських громад.

За принципом кутів нерідко влаштовувалися і колективні зустрічі представників різних поколінь: старих, молоді, підлітків — бесіди. Вони відбувалися або стихійно, або за запрошенням господаря однієї з хат. Збиралися здебільшого чоловіки, приносячи з собою роботу, поступово до них приєднувалася молодь. Розпочиналися такі бесіди переважно з господарських тем (види на врожай, стан із косовицею, якість закуплених сільськогосподарських інструментів тощо), котрі перемежувалися розповідями бувалих людей (колишніх солдатів, відхідників, мандрівників), а також жартами, анекдотами. Часом затилювали пісню. Власне, це був один із найважливіших каналів передачі міжпоколінної етнокультурної інформації та соціального досвіду, своєрідна школа виховання молоді.

Разом з тим кожна «магала» чи кожне село, як правило, віддавало перевагу якомусь одному виду усної народної творчості, створюючи тим самим своєрідну ментальність. Були села (або їхні окремі «кутки»), що зажили собі слави переказами або легендами чи заговорами та передбаченнями. І нерідкими були випадки, коли до таких сіл приїжджали послухати з навколишніх сіл. Для етнографів такі села є особливо цінними, бо слугують джерелом пізнання народної творчості.

Корчма (коршма, шинок) — невід'ємний компонент традиційного українського села та селища, призначений для відпочинку й харчування подорожніх і односельців. Корчма мала право продавати, а іноді й виробляти горілку, тому до неї обов'язково заходили ті, хто розпивав могорич. Не випадково корчма розміщувалася, як правило, у центрі села, біля торговельних рядів та місця проведення ярмарків. Цей старовинний заклад для продажу їжі та горілки насправді мав і зовсім інші функції: він був найважливішим осередком громадського і су-

спільного життя, а, на думку Миколи Сумцова, ще й «чоловічим домом».

Саме в корчмі збиралася мирська старшина для обговорення громадських справ, нерідко шинок використовувався вйтом і для вирішення судових справ, винні селяни приходили до нього, аби покаятися та сплатити штраф. У корчмі відбувалися й найважливіші акції соціалізації: прийняття хлопців до парубоцької громади та частування ними «співгромадян», зарахування парубків до гурту дорослих з правом «пити, люльку палити і до дівчат ходити», що проходило у формі обряду визволок, на доброго косаря, і ознаменування переходу ремісника-учня до статусу майстра, нарешті, прилучення до чоловічого роду дитини, що відбувалося через обряд пострижин.

Шинок був і своєрідним сільським клубом, куди приходили люди, аби обмінятися інформацією, почути новини чи просто послухати кобзарів та бандуристів, котрі полюбляли грати в корчмі. У холодну пору року в ній збиралися й вечорниці, і тоді також лунали пісні та відбувалися танці, а у престольні свята до неї приходили навіть сім'ями: адже жінкам не заборонялося відвідувати корчму, хоча вони визнавали за краще з'являтися туди з чоловіками.

Щодо чоловіків, то для них шинок слугував зручним місцем для укладання угод та проведення торгів, благо, що там завжди були люди, котрі погодилися б виступити у ролі свідка, до того ж, там завжди була можливість відзначити зроблену справу могоричем. Як правило, у корчмі розв'язувалися спірні питання між чоловіками, у тому числі за допомогою бійки. Адже згідно із звичаєвим правом бійки на сходках та вулиці вважалися неприпустимими, проте дозволяли їх у корчмі та на базарі. Якщо чоловіка образили на людях, він намагався заманити свого кривдника до шинку і там розправитись з ним кулачною бійкою. Щоправда, перед тим він мав довести «громаді» свою невинність, коли ж доказів у нього не було, бити кривдника йому не дозволяли.

Ці традиції селянської етики з часом, однак, руйнувалися. Вивітрювався із них, зокрема, елемент доказовості, «справедливість» бійок, все більшого значення в розв'язанні спірних питань набувала сила. Шинок поступово уособлювався із злиднями та бідю. Не даремно казали: «Де Бог церкву ставить, там дідько корчму». Така трансформація традиційного шинку — колишнього осередку громадського життя та центру дозвілля людей — зумовлювалась не внутрішньою логікою його розвитку, а тим соціальним кліматом, який спричинювали капіталістичні соціально-економічні відносини. З одного боку,

вони викликали полярність суспільства і, зокрема, різке розширення громади, з іншого — формували нові критерії права — силу грошей та силу влади.

Колективні громадські трапези. У традиціях українського народу — відзначати мир, мирне розв'язання спірних питань колективною трапезою. Ця традиція простежується з найдавніших часів, становлячи систему дохристиянських обрядів. Пізніше вона дещо трансформувалася у складчинне бенкетування — *пирування* (від слова *пиро* — жито, звідси й пиріг, частування пирогами), котре, за словами митрополита Іларіона, супроводжувалося питтям і піснями. Воно було звичайним у нашому стародавньому житті, проте завжди пов'язаним із культом і культовими обрядами. Як правило, колективні трапези присвячувалися окремим святкам та святим, що відбилося у самій назві: Микільщина, Іллющина, Михайлівщина, Покровщина.

Історично склалося кілька типів колективних трапез: *братчина (канун), свіча, престол, складка (зсипка), мольба і трапеза з обітниці*.

З усіх названих тут колективних трапез чи не найдавнішими і не найсталішими (вони чітко простежувалися у XVII—XIX ст.) є *трапеза з обітниці* та мольба, бо саме вони містять архаїчні елементи жертвоприношення й навіть тотемізму. В їхній основі лежить звичай давати зарікання чи обітницю у разі хвороби — індивідуальні, коли йдеться про біду окремої людини або родини, і колективні — при загальній для громади біді. Обітниця завжди давалася з певною умовою: «Якщо все закінчиться добре і для того, аби закінчилося благополучно, обіцяємо зробити...» В пам'ять святого покровителя обіцялося принесення в жертву якоїсь тварини — вона називалася «приреченою твариною»: «приречена тварина — не животина». Її спеціально відгодовували на кошти, пожертвовані усією громадою; м'ясо тварини йшло на громадське частування, що відбувалося біля каплички або у дворі володаря приреченої тварини. На місце трапези приносили з церкви ікони і здійснювали богослужіння з водосвяттям, після чого влаштовували застілля з пивом, а відтак — хороводи та танці з піснями.

Близькими за змістом до трапез з обітниці були *мольби*. Єдине, чим вони відрізнялися, — на них не приносилися в жертву тварини; їх заміняло пиво, зварене із зерна, зібраного серед мешканців села. Мольби також приурочувалися до певних свят, причому їх влаштовували до чотирьох разів на рік, вважаючи, що то богоугодна справа. Мольби та трапези з обіт-

ниці, незважаючи на всю архаїчність, широко побутували навіть наприкінці ХІХ ст.

Зазнали випробування часом і такі громадські частування, як *складка* (складчина, зсипка). Їх влаштовували дівчата п'ять разів на рік — на Козьму та Дем'яна (1 листопада), за день до початку різдвяного посту, на другий день Різдва і двічі на масницю. Частування робилося у складчину, як і виготовлення пива. Трапези дівчата готують для себе і для парубків, хоча в деяких регіонах прийнято готувати три складчини: для дівчат і парубків, для дітей та для літніх людей.

Традиційний громадський *бенкет по типу братчини*, крім його класичного варіанта — громадських зборів членів сільських громад (літніх чоловіків) для вшанування святого покровителя (його опис вже подано в попередньому розділі), мав і дещо інший характер — звичаю колективного вшанування свого покровителя всією громадою, хоча його структура в принципі залишається класичною.

Основними елементами громадської трапези-братчини були: громадський молебень, присвячений святому покровителю, колективна трапеза, влаштована в складчину всією громадою, обряд свічі, молебень у полі з його окропленням, застілля після молебня, котрий ще називали кануном, — він включав пиво, чай і обід.

Нерідко увесь звичай колективної трапези зі громадським молебнем називали кануном, а іноді й свічею. Це правомірно, але тільки стосовно пізнішого його побутування, коли він настільки трансформувався, що втратив ознаки окремих складових обрядів — кануну та свічі. Власне, назви «братчина», «канун» та «свіча» вживалися у ХVІІ—ХVІІІ ст. як рівноцінні поняття. І більше того, вони іноді виступали як самостійні обряди поза генетичного зв'язку з іншими обрядами давнього звичаю колективних трапез.

Обряд мав значне побутування наприкінці ХІХ ст., наприклад, на Чернігівщині. Серед громадських розваг, інформував один із місцевих селян, в нашій місцевості варті уваги *свічі*. Це означає, що в селі, де немає церкви, виділяється один день, обраний для святкування в пам'ять того, хто шанується народом, наприклад, угодники Флор та Лавр. Напередодні свята збирається сходка, на якій вирішуються грошові та організаційні справи, необхідні для виконання звичаю. Громада встановлювала ціну на хліб та горілку і виділяла двох людей для збирання коштів на божу свічу, а ще одного — «бращика» — для збирання припасів на громадське пирування.

Громадський характер зберігали й інші колективні свята та ритуали. Серед них — *храмові свята* (відомі ще під назвами *свято* та *престол*), близькі за характером до братчин,

бо теж присвячувалися або вшануванню пам'яті покровителя, або даті освячення місцевої церкви. Коли церква мала декілька вівтарів, стільки ж справлялося і храмових свят. Також колективно вшановували померлих, влаштовуючи під час проведення проведів (гробків) спільні молебні.

Отже, індивідуальне життя людей у традиційному суспільстві хоч і мало можливість для самостійного прояву та ініціативи, проте було підпорядковане ustalеним нормам, що відбивали передусім інтереси громади та інших громадських утворень.

Громада виступала насамперед контролюючим органом за поведінкою своїх членів. Але не тільки. Вона була головним осередком збереження і передачі традиційних етичних уявлень та норм поведінки, що забезпечувалося за допомогою громадської думки. Адже використовуючи механізм громадської думки, громада сприяла формуванню необхідних норм поведінки людей. З одного боку, вона заохочувала тих, хто відзначався моральними якостями або особливими успіхами в праці чи громадській діяльності і хто мав неабиякий талант, а з іншого — засуджувала порушників етичних норм.

Водночас громада (або цех, братство) була головним інструментом соціального життя мирян, ґрунтуючись на принципах колективної взаємодопомоги та колективних форм спілкування. Саме ці засади за скрутних соціально-економічних умов були найдієвішими, дозволяючи не тільки жити, але й створити досконалу систему духовного єднання.

Література: *Труды* Этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. СПб., 1872—1877. Т. I—VII; *Боржковский В.* «Парубоцтво» как особая группа в малорусском сельском обществе // Киев. старина. 1887. № 8; *Ефименко А. Я.* Южнорусские братства. СПб., 1905. Т. 1; *Украинский народ* в его прошлом и настоящем. Пг., 1916; *Митрополит Іларіон.* Дохристиянські вірування українського народу. Вид. 2. Вінніпег, 1981; *Громыко М. М.* Традиционные нормы поведения и формы общения русских крестьян XIX в. М., 1986; *Гуцульщина.* Історико-етнографічне дослідження. К., 1987; *Общественный, семейный быт и духовная культура населения Полесья.* Минск, 1987; *Курочкін О. В.* Громадський побут і звичаєвість // *Культура і побут населення України.* К., 1991; *Українці.* Материалы серии «Народы и культуры». М., 1994. Вып. IX, кн. 1.

Лекція 11

ТРАДИЦІЇ НАРОДНОЇ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

Народна матеріальна культура є надзвичайно складним явищем, сформованим у системі різноманітних чинників: соціально-економічних, історичних, географічних, власне етніч-

них. Сукупно вони визначали як етнічні обриси матеріальної культури, так і регіональну її своєрідність — окремі типи, підтипи, варіанти, що відповідають тим об'єктивним умовам, що склалися в окремих регіонах України.

Така властивість матеріальної культури пояснюється тим, що вона не тільки виконує прагматичні функції, а й становить невід'ємний компонент духовної, зокрема обрядово-ритуальної культури. Народна матеріальна культура була одним з найважливіших каналів передачі міжпоколінної етнокультурної інформації, передусім за допомогою системи традицій. Адже вони матеріалізувалися в повсякденних речах: у одязі, житлі, кулінарії, хатньому начинні, засобах для перенесення вантажів.

Багато предметів матеріального світу слугувало не одному поколінню, відтворюючи тим самим давні етнокультурні стереотипи й традиції і консервуючи міжпоколінний народний досвід. Тож не випадково, що саме в сфері матеріальної культури зберігалось найбільше архаїчних рис, притаманних різним історичним періодам. Щоправда, для кожного з них існував свій етнічний образ та свої етнічні традиції, які фіксували етапність їхнього історичного розвитку.

Особливо рельєфно етнічний образ і часова етапність виявлялась в такому стабільному компоненті народної матеріальної культури, як житло та поселення. *На початку XVII ст. на території України сформувалися типи житла й типи поселень, котрі можна назвати українськими. Адже вони, ґрунтуючись на давній східнослов'янській основі, створювалися в етнічних традиціях українців та в системі своєрідних соціально-економічних і природних умов України.*

У межах цих етнічних традицій *сформувалося три основних типи поселень та три типологічних зони їх побутування: північна, центральна і південна.* Всі вони мали давню слов'янську основу, проте сильно позначену своєрідністю природного (географічного) середовища.

Для північної зони, що включала два історично-етнографічних регіони — Полісся і Сіверщину, — найбільш характерним був давньослов'янський культурний пласт багатодвірських забудов вуличного (Полісся) або вулично-безладного типу.

Для центральної зони України традиційним типом забудов був безладний (безсистемний), зумовлений особливістю заселення краю. Майже до кінця XVIII ст. селяни мали можливість займати тут землі за звичаєм *займанщини* — одержання земельної власності на правах першості займання вільних земель. В його основі лежало традиційне уявлення селян про те, що їхня праця, вкладена в землю в будь-якій формі, надавала право на володіння і розпорядження нею. Займанщина

особливо поширеною була у XVI—XVIII ст. серед козаків та селян, що мігрували з різних регіонів України на Запорізьку Січ, Лівобережжя, Слобідську Україну та південно-східну степову частину Правобережжя. З перетворенням народної колонізації на планомірні переселення почали виникати наприкінці XVIII ст. поселення вуличної, рядової, радіальної та шнурової забудови.

Регулярні забудови найбільш типовими ставали для південних районів України (Нової Січі, Новосербії, Донщини, Таврії), куди починаючи з другої половини XVIII ст. йшла спрямована колонізація. Формувалися поселення, що здійснювалися за розпорядженням адміністрації, квартального та гніздового планування.

У межах цих типоутворювальних етнічних традицій побутували їхні різноманітні зональні варіанти: одні виникали під впливом певних соціальних умов, інші — суто природних. Прикладом зональної варіативності, сформованої під впливом соціально-економічних умов, можна назвати *малодвірські поселення* та *хутори* (кутори, кути), що мали різну природу та різний час виникнення. Невеликі селища — *дворища*, відомі ще з XI ст., були поширені майже до середини XVIII ст. як виробничі бази феодалів та багатих козаків або як селянські *займки* (пасіки); в XVI—XVIII ст. виникали й тимчасові поселення запорожців — *зимовники*, а з кінця XVIII ст. — *двори-висілки*, найбільш характерні для Волині й Полісся.

Щодо природних чинників, то вони зумовили різноманітність як варіантів зональних поселень, так і підтипів забудов, а головне — впливали на розмаїття етнокультурних процесів. Явища матеріальної культури, в тому числі житло та забудови, становили «арену», на якій ці процеси розгорталися. Матеріальний світ набував у такому разі символічного виразу. Етнічна символіка українських поселень виявлялася, зокрема, в органічному поєднанні їх із ландшафтом, нерідко реалізуючись через регіональну варіативність: «що не ландшафт, то інший варіант».

Загальною ж символічною ознакою українських поселень була їх своєрідна прив'язаність до річок, хоча така етнекологічна ознака притаманна в цілому й багатьом іншим народам. Про зв'язок річки як стрижневої основи поселень з ознаками етнічного характеру їх мешканців влучно писав Василь Ключевський: «Річка є навіть свого роду вихователькою почуття порядку та громадського духу в народі... вона виховувала дух заповзятливості, звичку до спільної, артільної дії, змушувала розмірковувати та приловчатися, зближувала розкидані частини населення, привчала відчувати себе членом суспільства, спілкуватися з чужими людьми, спостерігати їхні звичаї

й інтереси, обмінюватися товаром та досвідом, знати звички та вдачу».

На українському етнокультурному тлі така загальнолюдська закономірність набувала своєрідних етнічних рис, властивих психічному складу українців та їхній духовній культурі. Річка для них уособлювала не просто господарські, економічні, соціальні чи суто людські зв'язки, як це характерно для багатьох інших народів, вона ставала духовним началом для людності, що пов'язувала з нею своє буття. Адже більшість обрядових дій українців відбувалися біля води, бо ототожнювалися з водною стихією: купальські обряди, русалії й водохреще, обливання та ворожіння на мосту, біля криниці чи ополонки; водна магія та культ води лежали в основі багатьох вірувань та повір'їв, втілюючись у колоритних демонологічних обрядах, що стали етнічними символами духовної культури українців, — у образах русалки, нявки, водяника тощо.

Зв'язок між поселеннями різних типів та етнопсихологічними рисами їхніх мешканців виявлявся й через інші природні (географічні) ознаки, зокрема особливості ландшафту. А він в Україні визначався особливою різноманітністю, адже її територія має і рівнини, і височини та гори, і морське узбережжя; вона або вкрита лісом, або являє собою лісостеп чи степ, своєрідність якого по-своєму впливала на заняття людей, на їхній триб життя й навіть на психічний склад. Про вплив географічного середовища на етнічність і, зокрема, національний характер писав ще у 30-х роках П. І. Кушнер. Верховинці, наприклад, котрим доводиться відповідно до природних умов жити невеликими, часом замкненими групами, можливість спілкування між якими, як правило, є незначною, вирізняються більш відлюдним характером, ніж польовики чи поліщуки. Деяка обмеженість зв'язків між мешканцями гір позначилася на характері розселення та типі поселень. Останні, наприклад у гірських районах Карпат, були здебільшого безсистемними, розташовувалися на певній відстані один від одного.

Певною ізольованістю відзначалися і поселення, розташовані в лісовій частині України. Для їх мешканців, поліщуків, характерним є розмірений триб життя, що зумовило деяку консервацію поліської традиційної культури. Адже ліс, захищаючи людей від зовнішніх ворогів, слугував разом з тим за найнадійніший для них притулок. Духовне єство мешканців лісової зони найрельєфніше виявлялося в їхній демонології та світоглядних уявленнях, пов'язаних з обоюванням лісу та лісного духу — *лісовика*. Розкиданість і певна ізольованість поселень — дворів — Полісся спричинили там велику локальність традиційно-побутової культури, що мала, однак, спільну

основу. Вона визначалася спокійністю манери, приглушеністю тонів, делікатністю виконання, особливою природністю.

Рівнинні зони формували дещо інший тип людини — тип *польовика*, трохи відмінний спосіб життя та оригінальну традиційно-побутову культуру, позначену величчю і разом з тим досить одноманітну. Адже однаковість природних форм, як писав Сергій Соловйов, виключає обласні прихильності, веде народонаселення до одноманітних занять; схожість занять викликає одноманітність у звичаях, вдачі, віруваннях; однаковість вдачі, звичаїв та вірувань виключає ворожі зіткнення; однакові потреби визначають однакові засоби до їх задоволення, — і рівнина, якою б вона не була великою, яким би не було спочатку різноплемінне її населення, рано чи пізно стає областю єдиної держави. І, можливо, не випадково, як трактують деякі історики, перше державне утворення — Київська Русь — виникло саме в заданих природою кордонах, у межах розселення полян, тобто населення лісостепової та степової зон.

Не виключено, що цьому сприяли й тісні взаємозв'язки населення різних населених пунктів, як правило, великих і до того ж розташованих на незначній відстані один від одного, що сприяло спілкуванню людей у межах великого ареалу. Не випадково, що саме *лісостепова та степова зони створили найбільш сприятливі умови для формування відкритого типу двору, поширеного згодом на всій території України*. Це явище пов'язувалося з етногенетичними процесами, ядром яких була Середня Наддніпрянина, зокрема Київщина, звідки вони розпросторювалися на інші землі України. Таким же шляхом поширювалась і символіка етнічної та національної української культури.

Одним із символів матеріальної народної культури українців став *відкритий тип двору* — не покритий дахом, що відрізнявся від типу дворів, розповсюджених серед усіх сусідніх з українцями народів: росіян, білорусів, поляків, молдаван та ін. Етнічною своєрідністю визначалася й забудова — розташування хати і господарських споруд, хоча вона в Україні пізнього середньовіччя мала кілька варіантів. Один з них — *вільна забудова*: окремі господарські споруди розміщувалися на дворі вільно, не з'єднуючись спільним дахом; другий — *однорядна забудова*: всі господарські споруди ставали в один ряд з хатою, нерідко об'єднуючись спільним дахом; третій — *дворядна забудова*: жилий будинок і господарські споруди розташовувалися один проти одного; четвертий — *Г-подібна забудова*, коли хата і господарські споруди будувалися по обидві сторони садиби і були об'єднані спільним дахом.

Нарешті, в межах відкритого українського типу двору

сформувався ще один різновид забудови — *замкнений*. Він як певною мірою споруда оборонного характеру побутував здебільшого на етнічному кордоні українського етносу, нібито слугуючи символом його захисту: в Карпатах, де мав назву гражда, або хата у брамах, у правобережному Поліссі — окружний двір, або підварок, у південних районах України — зимівник. Символічно й те, що *збудови-фортеці найбільшого поширення здобувають саме у XVII—XVIII ст., тобто в період формування української нації. Адже у той період вони виступали в ролі маркеру, що визначав оригінальність етнічної культури українців і водночас її відмінність від культури інших народів.* Усвідомлення ж своєї неповторності, як трактує етнологічна наука, є однією з головних ознак націогенезу та генези національної культури.

Її своєрідність виявлялася також і в характері розміщення хати на подвір'ї. До речі, порядок розташування оселі на садибі зумовлюється не тільки виробничою спрямованістю господарства і не лише особливостями ландшафту чи соціального характеру. Вся система розміщення хати та господарських споруд на українському подвір'ї підкреслювала незалежність, розважливість та ґрунтовність його господарів. Їх певний індивідуалізм увиразнювався наявністю паркану, тину або муру, яким позначали обійстя. Проте висота огорожі була такою, аби можна було спілкуватися із сусідами, опосередковано засвідчуючи товариськість та приязність.

Риси незалежності в етнічному образі українців особливо рельєфно виявлялись у вільній забудові двору та в способі розміщення житла стосовно вулиці. Щодо типового порядку забудови, то він серед українців реалізовувався у такий спосіб: господарські споруди, як правило, розташовувалися по периметру двору, огороженого парканом, вільно, не торкаючись один одного. Ближче до вулиці, в передній частині двору, з переважною орієнтацією вікон на сонце ставили будинок (хату), поблизу нього — «чисті» господарські споруди: комору, повітки, возовні. З другого боку двору за коморою будували льох, погріб, а в глибині двору — споруди для живності: стайні, хлів, повітки, конюшні, кошари, загороди, саж. За господарськими спорудами розміщували город, а далі — леваду з обов'язковою посадкою верби чи акації. На межі городу і левади влаштовували гумно та приміщення для молотби і зберігання хліба — клуні, половники.

Етнічної особливості, співзвучної етнопсихологічному складу українців, набував і порядок розміщення житла стосовно вулиці. Наприкінці XVIII ст. склалося два варіанти розташування хаги: *наближене і глибоке, але в обох випадках — віддалене від вулиці.* Українська хата, як правило,

Традиційна плетена клуня. Південь України

розміщувалася в глибині садиби, обрамлялася садком, на відміну від усталених традицій багатьох інших народів, відповідно до яких житловий будинок розташовувався у безпосередній близькості до вулиці або трохи відокремлювався від неї невеличким палісадником.

Українська хата пройшла тривалий і складний шлях розвитку, виявивши глибинну спільність з житлом східнослов'янських, а частково і західнослов'янських народів, коріння якої сягає будівельної традиції як докиївської доби, так і періоду Київської Русі. Проте лише у XVII—XVIII ст. вона набула етнічної виразності, ставши найяскравішим символом української народної культури та ознакою духовності української нації. Образ «білої хати», що стоїть у садочку, квітами повита, неначе дівчина, за висловом Т. Г. Шевченка, став свого роду візитною карткою України, бо втілює не просто довершений зразок народної архітектури, а й цілу систему естетичних засад, народної творчості, навіть образ світоглядних уявлень та людських стосунків. «Біла, з теплою солом'яною стріхою, порослою зеленим оксамитовим мохом,— писав Олександр Довженко,— архітектурна праматір пристановища людського. Незамкнена, повсякчас відкрита для всіх, без стуку в двері, без «можна?» і без «увійдіть», житло просте, як добре слово, й законне, немовби створили його не людські руки, а сама природа, немовби зросло воно, як плід, серед зелені і квітів».

Саме такий образ житла здобув назву «української хати», хоча генетично він пов'язаний тільки з окремим регіоном України — Середньою Наддніпрянщиною й Полтавщиною. Але оскільки саме тут, на Гетьманщині й Запорізькій Січі, зароджувалися націогенетичні процеси, формувалася національна культура, багато з явищ цієї культури сприймалося як національні символи. І це при тому, що українське житло не було одноманітним: воно виявлялося в кількох варіантах.

За комплексом типологічних ознак українське житло вже у XVIII ст. мало чотири підтипи, кожен з яких, у свою чергу, розподілявся на декілька варіантів. Це — північноукраїнський (або поліський) комплекс, що включав три зональних варіанти, центральноукраїнський (лісостеповий) з п'ятьма варіантами, західноукраїнський також з п'ятьма варіантами і південноукраїнський (або степовий) з чотирма варіантами.

Однією з головних ознак для вирізнення окремих типів або варіантів хати є її планування. «Українська хата» XVII—XVIII ст., найбільш типова для Лівобережної України, здебільшого була трикамерною: хата — сіни — комора. До речі, такий тип хати відомий у цьому регіоні ще в XII—XIII ст., що свідчить на користь спадкоємності народних традицій у галузі житлобудівництва. Щоправда, на той час все ж переважали одно- і двокамерні житла (хата або хата — сіни). У XVIII ст. на Середній Наддніпрянщині були вже трикамерні житла, хоча у багатьох регіонах в основному побутовували дво-, а подекуди і однокамерні житла.

Житло, що складалося з однієї хати, ще у XVIII ст. не було рідкістю для Полісся та деяких східних районів, хоча типовим ставало двокамерне житло: тепла хата та холодна комора або сіни. До речі, холодні сіни — характерна ознака житла всіх східних слов'ян, як і неслов'янських народів Східної Європи. Така традиція тривалий час поширювалася і на трикамерні житла, два приміщення з яких не опалювалися, і це виправдано, бо трикамерне житло було колись з житлового помешкання, сіней та комори.

Згодом, у XVII—XVIII ст., воно складалося з двох хат, розділених сіньми або коморою. Такий тип української хати побутовував майже до початку XX ст., а пізніше, з посиленням капіталістичних соціально-економічних відносин та впливу міської культури, формувався інший тип багатокамерної української хати різних варіантів: кругла хата, довга хата тощо.

У XVII—XVIII ст. в Україні сформувався і побутовував такий тип народного житла, котрий одержав назву український. Він мав єдину основу, що характеризувалася наявністю таких ознак, як абсолютна однотипність інтер'єру хати (розмі-

Інтер'єр традиційної української хати. Гуцульщина

щення печі в кутку біля входу, а по діагоналі від печі — покуття), паралельне побутування зрубної і каркасної техніки спорудження стін та їх мазання, поширення відкритого типу двору з переважанням вільної забудови, нарешті, оригінальний інтер'єр хати.

Оригінальність внутрішнього планування української хати, як правило, виявлялася через світоглядні уявлення та обряди, пов'язані з окремими предметами: піччю, столом, скринєю, лавами, жердками-полицями, символіка яких у етнічній духовній культурі є своєрідною для кожного з етносів. Щодо інтер'єру житла, то він серед українців, білорусів, росіян ще з часів давноруського періоду визначався типологічною єдністю, діставши назву *українсько-білоруського типу*: внутрішній кут хати займала вариста піч, по діагоналі від неї — червоний кут, у якому розміщувалися ікони, прикрашені рушниками, квітами та зіллям; за бічною стіною печі влаштовувався дерев'яний настил («піль»), поблизу нього — скриня, далі — колиска; вздовж чільної та причілкової стін встановлювали лави, прикрашені веретами, коцями або килимами, біля дверей та понад ними — мисники для посуду, а над вікнами чільної стіни — хлібну полицю.

Українська хата становила найважливіший компонент культури в широкому розумінні цього поняття: і як елемент матеріальної та духовної культури, і як система світоглядних уявлень, виконуючи насамперед оберегові функції. Вона захищала людей не лише від несприятливих природних умов, а й від ворожих темних сил. Тож не випадково, що кожна її

деталь, кожна річ і знак мали естетичну та магічну спрямованість.

Естетичний образ хати досягався насамперед через декоративно-художнє оздоблення, що, як правило, виявляло етнічні ознаки. Скажімо, інтер'єр української хати неодмінно оздоблювався українськими рушниками, доріжками, килимами й кочами та настінним розписом. Причому вишивка рушників, якими прикрашали ікони, картини, вікна та двері, була різною, оскільки мала різну берегову символіку. Найбільша небезпека, як вважали, йшла від дверей, отже, логічно, що саме вхід до житла особливо ретельно оздоблювали магічними знаками. Вони містились і у відповідній вишивці рушників, якими прикрашали двері, і в хрестиках, наведених крейдою навколо дверей та вікон, і у розвішаних понад дверима хатніми амулетами (підкова, часник, різне зілля).

Особливо чудодійною силою, згідно із світоглядними уявленнями українців, наділявся мак, насамперед видюк — польовий мак — головний оберіг від лиходійства відьом, упирів та бісовської погані. Він, як, до речі, і будь-який елемент оздоблення, поєднував у собі дві якості: як оберіг і як прикраса. Адже мак вважався символом краси. В українських піснях маків цвіт прирівнюється до швидкоплинного людського життя та до голови роду — матері. Порівняння маку з матір'ю є особливо символічним, бо органічно вписується в прадавній культ жінки-матері — охоронниці домашнього вогнища. Цей архаїчний культ досить міцно зберігався серед українців і у XVII—XVIII ст., виявляючись, зокрема, в тому, що саме жінка оздоблювала свою оселю, тоді як серед деяких інших народів (наприклад, росіян) цим займалися спеціальні майстри-чоловіки, принаймні щодо зовнішніх стін будинку.

Українська жінка вносила в прикрашування домівки суто жіноче начало. Воно виявлялося і в техніці оздоблення (його етнічною ознакою був розпис або мазання), і в орнаментативі, і в символіці орнаменту — вишивки чи розпису.

Інтер'єрний розпис української хати превалював у тій її частині, де жінка проводила основний свій час — біля печі. Піч в українській хаті була центром і функціонального, і берегового, і естетичного вираження. Саме її найбільш ретельно оздоблювали — розписували квітами або пташками, що давало уявлення про уподобання господині, її естетичні смаки та символічні знаки: якщо, скажімо, піч була уквітчаною — так звана мальована піч, — це був знак того, що в хаті є дівчина «на порі». Про наявність у домі парубка або дівки на виданні промовляли й інші знаки: червоні квіти або пташки на хвортці, воротах чи над вікнами.

Великого значення в оздобленні хати надавалося розпису

стін, котрі, як правило, білилися, а нерідко й розписувалися, найчастіше рослинним орнаментом, рідше фігурками птахів, тварин, геометричними фігурами, а то й побутовими сюжетами. Використовували мотиви давніх релігійних або сучасних народних календарних обрядів, причому відтворювали їх фарбами далеко не натуральних кольорів. Останнє свідчило про те, що малювання сприймали не тільки як елемент оздоблення, а й як сакральний акт.

Подібне значення мало й оздоблення зовнішньої частини стін. Вони, на відміну від стін у багатьох інших народів (скажімо, білорусів, росіян), котрі вдавалися здебільшого до різьблення, вибілювалися. Саме через це образ «білої хати» набув етнічної ознаки, що кидалася в очі навіть чужинцям, які мандрували Україною. Українці, писав, наприклад, І. Коль, живуть у чисто утриманих хатах, які тобі усміхаються. Вони не вдовольняються тим, що щотижня їх микють, як це роблять голландці, але ще кожні два тижні їх вибілюють. Тому їхні хати мають білий колір, наче свіжопобілене полотно. «І стояла біла хата під горою, край долини, у вишневому садочку та в калині».

А втім, українська хата не обмежувалася побілкою, вона ще й розписувалася. Найпростішим видом малювання, поширеним у XVIII ст. на Полтавщині, Київщині, Поділлі і частково на Закарпатті, було фарбування стін: фасадні стіни, що, як правило, виходили на південь або схід, фарбувалися у світлі й холодні тони — білий, блакитний, синій або світло-зелений, задні зберігали природний колір глини: призьба підводилася червоною фарбою, як і двері та віконні прорізи, символізуючи очищення вогнем «всяк входящого». Власне, малювання — рослинні й геометричні орнаменти та фігурки птахів і тварин, що побутували майже скрізь в Україні (за винятком північних районів Полісся та деяких районів Харківщини), розміщувалися в різних частинах фасадної стіни, а особливо під дахом, між вікнами та довкола вікон і дверей.

У тому, як їх розташовано, була глибинна символіка, що ґрунтувалася на магічній цифрі «три» і відповідно на триподільній системі. Усе малювання поділялося на три рівні: перший розпочинався від призьби і доходив до вікон, другий визначався висотою вікон, третій — від вікон до даху. Ця магічна символіка виявлялась і в багатьох інших елементах хати: традиційна українська хата мала триподільне планування, вікна складалися з трьох шибок, житлова кімната мала три вікна, а саме житло складалося з трьох частин: призьби, стін та даху.

Магічна символіка була характерною і для інших видів матеріальної (як і духовної) культури, зокрема для традиційно-

го народного вбрання: адже воно включало такі складові, як взуття, власне одяг і головні убори. Народний одяг українців — яскраве й самобутнє культурне явище, котре не обмежувалося функціональним призначенням, завжди виступаючи у вигляді упредметнювача духовних традицій народу та його світоглядних уявлень.

Разом з тим народний одяг несе в собі національну символіку та найвиразніший знак національної культури. Статусу національного символу український одяг набув у XVII—XIX ст., бо у побутовій свідомості він ототожнювався із символічною постаттю козака, який здобував волю для України. Тож не дивно, що художня й фольклорна традиції створили епічний образ козака Мамаєя — своєрідного народного героя Запоріжжя з усією символічною атрибутикою: довгі вуса, люлька, бандура, зачіска — «оселедець», при коні зі збруєю та при шаблі.

Щодо козацького вбрання, то воно являло собою жупан, черкеску, барвисті шаровари, шалевий пояс, шапку-кабардинку та вовняну бурку («вільчуру»). *Саме такий тип одягу, генетично пов'язаний із козацтвом, став основою українського чоловічого костюма Запоріжжя, пізніше всієї Середньої Наддніпрянщини, Лівобережжя й східних районів України, а відтак і інших українських регіонів.*

Одяг заможного козацтва вирізнявся вишуканістю та деякими типологічними ознаками, запозиченими у польської шляхти. Його комплекс складався з сорочки, виготовленої з тонкого полотна й розшитої шовком, сріблом або золотом, заправленої в широкі сукняні, шовкові чи плісові шаровари яскравого кольору. Поверх цього одягали жупан, підперезаний золототканим персидським або случьким поясом, зверху ще й ферезею (шубу), прикрашену дорогоцінною запонкою. В цілому одяг козацької старшини, особливо рельєфно відтворений у гравюрах та іконах XVII—XVIII ст., наближався до одягу феодалів, насамперед польських феодалів.

Проте саме козацький одяг, що формувався спонтанно, до того ж, нерідко вбираючи іншоетнічні компоненти, зокрема тюркські (скажімо, кунтуш — верхній одяг з прорізами для рук та довгими «фальшивими» рукавами), став символом національного українського одягу, а не селянський, котрий нібито має більше прав на такий статус. Адже в етнічній традиційно-побутовій культурі він посідав значне місце і має глибоке етнічне коріння.

Природа цього феномена ґрунтується на особливостях механізму формування національних стереотипів, зокрема національних символів у матеріальній народній культурі. Останні, як правило, виникають спонтанно, як реакція на неорди-

нарну етносоціальну ситуацію, а нею у XVI—XVII ст. було саме козацтво — оригінальне соціально-національне й історичне явище, певний символ і певний етап розвитку української нації. В історичній пам'яті людей воно матеріалізувалося, зокрема, через його атрибути, в тому числі й через вбрання. З етнологічних теорій відомо, що зникнення якогось компонента, як утилітарної речі, зі зміною структури традиційно-побутової сфери, в якій вона колись функціонувала, не означає витіснення із свідомості носіїв культури усталеного стереотипу уявлень, образу, що побутує нерідко значно довше за предмет. Так трапилось і з козацьким одягом.

Складання образу національного українського одягу на козацькій основі полегшувалося й через те, що він у принципових своїх рисах ґрунтувався на слов'яно-українських традиціях, носієм яких було селянство. Формування цього явища припало на XVI—XVIII ст., час, коли в традиціях розвитку народного одягу з'явилися нові тенденції. По-перше, з комплексу одягу зникли деякі архаїчні елементи: саме до XVI—XVII ст. слід віднести початок витіснення стегового типу одягу — плаhti, дерги (горботки, обгортки) — спідницями; по-друге, значне соціальне розшарування населення позначилося на урізноманітненні й змінах одягу. Воно особливо посилилося з початком XVIII ст., тобто з часу видання Петром I указу про обов'язкове носіння всіма верствами населення (крім духовенства та селян) західноєвропейського, угорського, пізніше німецького вбрання. Кардинальних змін зазнав у цей час і військовий одяг, який також наслідував західноєвропейські зразки: кожному «чину» належав свій одяг. До німецького вбрання переходило дворянство, купецтво, міщанство та частково ремісники; селяни ж сприймали лише деякі елементи європейського одягу, використовуючи, як і колись, традиційний одяг. Більше того, й інші прошарки населення України тривалий час зберігали традиції народного українського одягу особливо стійко в провінції та сільській місцевості.

Український народний одяг, що формувався протягом сторіч і сягає традицій Київської Русі, майже до XIX ст. являв собою складне етнокультурне явище, в якому перепліталися і творчість народу, і його естетичні уподобання, і світоглядні уявлення, і художні традиції. Він був свого роду етносоціальним паспортом, що містив майже всю характеристику його носія, і водночас образом етносу, віддзеркалюючи основні риси його ментальності.

На початку XVIII ст. традиційний одяг українців складався з кількох комплексів — натільного, поясного, нагрудного і верхнього вбрання, регіональних типів та зональних варіантів. Обов'язковою приналежністю комплексів

були пояси, головні убори, взуття та прикраси, що сукупно створювали образ етнічного вбрання. Традиційний одяг розрізнявся ще й за сезонними ознаками, статево-віковими (у цьому плані виділялися комплекси чоловічого та жіночого одягу) й функціональними: існував одяг для повсякденного носіння, а також святковий та обрядовий.

Основу натільного як чоловічого, так і жіночого одягу складала *сорочка* різних типів: тунікоподібна, з плечовими уставками, з цілнокроєним рукавом та на кокетці. Сорочки слугували також за вихідний вид одягу: чоловічі — з прямим розрізом ворота, жіночі — з поликами. Українські чоловічі сорочки, як правило, заправляли в шаровари, як це було прийнято серед запорізьких козаків та селян Середньої Наддніпряни, або домоткані штани (гачі, ногавиці); більш поширені на Прикарпатті.

Чоловічий костюм доповнювався червоним або зеленим вовняним поясом, смушковою шапкою, чобітьми з чорної або кольорової шкіри. Поверх сорочки вдягали безрукавку, яка з кінця XVIII ст. замінялася на жилетку та свиту. Окрім свити, нерідко вбиралися ще й у жупан, кунтуш або чемерку, взимку одягали кожушанки або хутрянки. Такий в основі комплекс українського одягу мав велике розмаїття регіональних ознак. Скажімо, шаровари в основному побутували на Лівобережжі, в українському ж Поліссі носили вузькі штани з трикутними клинами, в західних областях України — вузькі штани з грубого полотна (такі самі були поширені серед західних і південних слов'ян), у Закарпатті — вузькі суконні ногавиці або полотняні гачі з дуже широкими холошами, що нагадували спідницю. З верхнього одягу, крім загальнопоширених свит та жупанів, буковинці носили гуглю, гуцули — гуню, підгорянці — чугу тощо.

Українські жінки сорочки носили із спідницею, плахтою, дергою (в основному на Поліссі), запаскою, характерною для Карпатського регіону, спідницею-андаракком, поширеною на українсько-білоруським прикордонні, димкою, що траплялася серед лемків. Поверх сорочки одягали різного роду безрукавки: керсетки, що здебільшого побутували на Середній Наддніпряниці, Полтавщині та частково Півдні України, кептар, характерний для населення Карпат і Прикарпаття, лейбик, поширений у районах Західного Полісся, Поділля, або катанки, що з'являлися наприкінці XVIII ст. по всій Україні. Поверх основних елементів одягу носили куцину або свиту чи кожушину. За головний убір жінці слугував очіпок, намітки або хустини, а за взуття правили личаки, постолі або чобітки. Неодмінним доповненням до жіночого костюма були прикра-

Традиційний одяг української дівчини XIX ст. Чернігівщина

си: традиційні коралі, гerdани, селянки, дукати, дукачі, рифи, а також прикраси культового призначення — згарди та хрестики.

Традиційний український костюм, зокрема XIX ст., є найважливішою складовою національної культури та етнічної історії завдяки його двом головним властивостям: регіональній та зональній варіативності та органічного вплетення в систему народної художньої культури. Регіональна розмаїтість українського одягу складалася відповідно до особливостей розвитку історії українського народу, котрий протягом сторіч розчленовувався різними державами, привносячи тим самим іншоетнічні компоненти. Кожний регіональний комплекс українського одягу містить у собі (крім загальнослов'янських і загальноукраїнських рис) регіональну символіку української етнічної культури. Вона виявлялася не стільки у своєрідності окремих видів одягу (хоча і ця особливість є досить виразною), скільки у специфіці художнього його оздоблення та способі носіння.

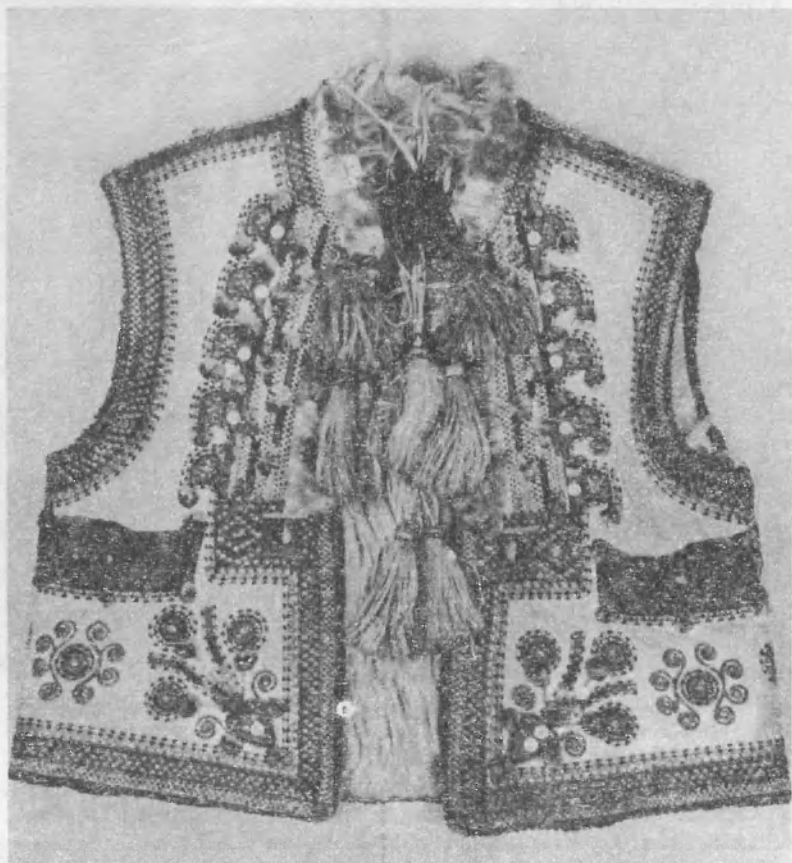
Видова символіка одягу відбилася, зокрема, в таких предметах: *шаровари* в чоловічому вбранні як символ козацтва, а пізніше і селян Наддніпрянщини, *черес* — шкіряний пояс гуцулів, *кетар* — хутряна безрукавка верховинців Карпат, *гугля* — символічний знак буковинців, *згарди* та *запаски* — ознака вбрання гуцулок та ін.

Найвиразніше ж етнорегіональна визначеність українського одягу виявлялася в способах його оздоблення, оскільки вони відтворювали зональні художні традиції, вплетені в своєрідність ментальності населення того або іншого регіону. Найбільшої уваги надавалося вишивці, оскільки насамперед вона у символічних образах несла інформацію і про етнічні та етнорегіональні художні традиції, і про естетичні уподобання жінки, її художній смак, і про світоглядні уявлення людей окремої місцевості.

Найбільш ретельно оздоблювали сорочки — рукава, комір, полики, поділ, власне, всі частини, які були на виду. В узорному ткацтві майже до XIX ст. переважав геометричний орнамент, у тому числі й у вишивці, виконуваний здебільшого «низзю» й «гладдю». З кінця XVIII ст. поширюється рослинний орнамент, виконуваний «гладдю» та «хрестом»: геометричний орнамент зберігався лише на Поліссі, Буковині, Закарпатті та деяких районах Прикарпаття. Населення окремих регіонів віддавало перевагу «своїм» кольорам та їх сполученням, зумовленим регіональними традиціями та природними можливостями. На Чернігівщині, Полтавщині та Слобожанщині побутувала вишивка білого кольору з домішками інших відтінків. На Середній Наддніпрянщині воліли оздоблювати червоно-

чорним орнаментом, у Поліссі — червоним, у Закарпатті та Буковині — багатокольоровим, на Поділлі й Волині, як і серед бойків Карпат, сорочки прикрашалися килимовим лінійно-геометричним узором переважно чорного кольору.

Відповідно до усталених художніх уподобань щодо кольору вишивок застосовувались аналогічні кольорові гами і в окремих видах одягу. В Поліссі, наприклад, надзвичайно поширені були спідниця-андарак та літник червоного кольору, в Галичині — білі полотняні, нерідко гофровані сукні, на Київщині — червоні та сині. Те саме стосувалось і взуття (перевага віддавалася червоним, жовтим та чорним кольорам), і поясів, найрозповсюдженішим кольором яких майже повсюдно в Україні був червоний.

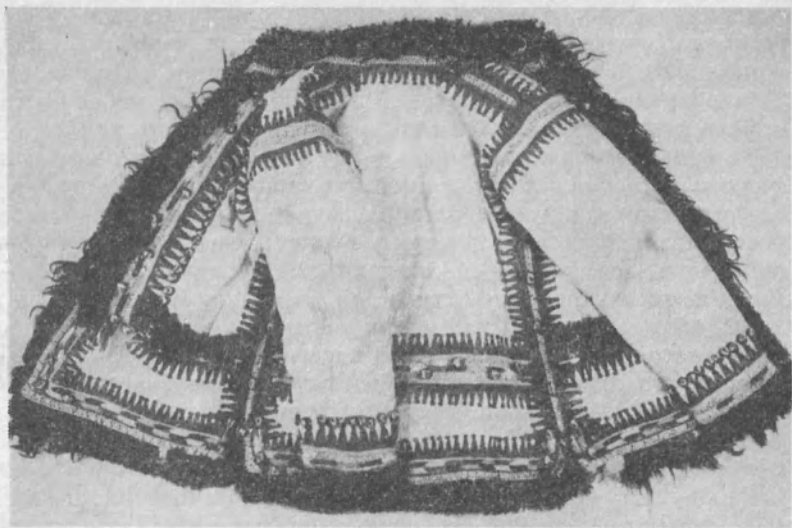
Традиційний гуцульський верхній одяг.

З географічного погляду традиція використання кольорової гама варіювалася від світлих тонів на Поліссі, червоних (червоно-чорних, червоно-синіх) на Наддніпрянщині й Поділлі до багатобарвних — у Карпатах і переважно чорних — серед бойків Закарпаття. Як вважають етнопсихологи, *регіонально-зональна символіка кольорів віддзеркалює відповідний тип характеру людей тієї або іншої місцевості* (білий колір найбільш притаманний уподобанням людей із спокійним характером, багатобарвність — темпераментним). Символіка кольорів зумовлювалася звичайно і своєрідністю господарської діяльності та всім укладом життя.

Проте *серед українства мав поширення і спільний для всіх регіонів колір — червоний*. Його переважання зумовлене прадавніми традиціями, характерними для хліборобських народів у цілому і пов'язаними з культом сонця і культом життя. Власне, червоний колір просякує всю обрядово-ритуальну та світоглядну систему, набуваючи магічних властивостей. Згідно із народними уявленнями, червоний колір захищав від дії злих сил: звідси — червоний хрестик, намальований біля входу в оселю як її оберіг від зовнішніх недобрих сил, підфарбування призьби, пучечки калини понад дверима та вікнами.

кептар та кептар святковий

Традиційний український кожух

Разом з тим червоний колір ототожнювався з гарним, веселим і радісним. Про дівчину, яка виходила на вулицю в синіх або зелених стрічках, але без червоних, казали: «Яка пісна дівка вийшла гулять» (червоного не можна було одягати під час посту). Червоний колір символізував радість народження дитини, втіленої у першій купелі, до якої додавали калини; з радістю зустрічали повідомлення про цнотливість молодої під час весільної обрядовості, на знак чого підфарбовували горілку та вивішували червону корогву.

Етнічна символіка містилася майже в кожному елементі традиційного одягу, нерідко набуваючи магічного або етичного значення.

Своєрідним талісманом, наприклад, був пояс, що визначав до того ж і деякі етичні норми: вважалося непорядним вийти на люди без пояса. Він слугував також за мірило заможності, тому його виготовляли з особливою ретельністю, з кращої вовни, використовуючи майстерно орнаментовані рушники, яскраві хустки або тиснену шкіру. Чоловічі шкіряні пояси — череси — оздоблювалися витисненням на шкірі, мідними ланцюжками, плетінкою із кольорової шкіряної тасьми, до них кріпилися: рекітезь — гаманець для грошей, кресало, протичка для люльки, підвішували до «великого ременя» ще й сучак, складний ніж та металевий топірець. З поясом асоціювалися народні повір'я й прикмети: вважалося, наприклад, що

коли при першому випасі прогнати через червоний пояс череду, вона буде збережена і дасть приплід.

У системі морально-етичних народних уявлень українців усталілися традиції, пов'язані також з елементами головного убору, що відбивали етичні норми. Заміжня жінка повинна була обов'язково ховати своє волосся під очіпок чи убрус. Коріння цього звичаю сягає ще Київської Русі, бо про них згадується в уставі Ярослава Мудрого: «Оже огренет (зірве) чуже жене повой з голови... явится простоволоса — 6 гривен за сором». Гносеологічна основа звичаю «світити волоссям» базувалося на віруваннях та повір'ях, згідно з якими вважалося, що недотримання цього звичаю є великим гріхом, який падав не лише на гріховну жінку, а й її односельців: вона, за повір'ям, могла накликати неврожай, хвороби та пошесті.

Символіка народної матеріальної культури особливо насиченою була у сфері традиційної кулінарії та харчування. І це закономірно, оскільки українці — споконвічний хліборобський народ — залишалися такими аж до кінця ХІХ ст. Відповідно до цього і традиційно-побутова культура в своїй основі ґрунтувалася на цінностях хліборобської праці, культурі землі й родючості та шануванні головної цінності хліборобства — хліба. Український фольклор ясніє сюжетами його звеличвання та підкреслення пріоритету: «Хліб — усьому голова», «Без хліба — нема обіду», «Хліб та вода — то нема голода».

Для української ментальності є особливо символічним те, що хліб і жіноче начало в структурі її цінностей ототожнювалися: жінка увінчувала результати хліборобської праці, випікаючи хліб для родини; вона ж була і єдиною розпорядницею сімейних обрядів, головним атрибутом яких ставав виготовлений нею хліб. Таким чином, хліб набував для українців сакрального значення, а крім того — головної цінності при визначенні етичних, звичаєвих, а часто естетичних норм.

Для українців хліб становив також головний компонент харчування, позначений не лише особливостями їхньої господарської діяльності, а усталеними традиціями, спричиненими регіональною специфікою. Майже до кінця ХVІІІ ст. в Україні переважав житній хліб, у південних землях, колонізованих українцями в ХVІІ—ХVІІІ ст. — Таврії, Катеринославщині, Херсонщині, — пшеничний, на Буковині, Наддністрянському Поділлі — кукурудзяний, у Прикарпатті — житній, ячмінний та кукурудзяний, на Полтавщині — гречаний.

Відповідно до регіональності хліборобських культур формувалося й меню, яке у всіх районах України в основному складалося з хлібних страв. За традицією вони приготувалися здебільшого з житнього, гречаного та кукурудзяного борошна: на Полтавщині — з гречаного, Слобожанщині — житнього з

доданням пшеничного та ячного, на Гуцульщині — з кукурудзяного (коржі, малай), на Бойківщині та Лемківщині — з вівсяного (ощипок, паленя) або ячного (адзимка). При готуванні хліба до борошна нерідко додавали різноманітні домішки — висівки, картоплю, квасолу, горох, а також борошно з товченої дубової кори, сосни або лободи.

На зламі XVIII—XIX ст. започатковано дещо інші хліборобські традиції й інший асортимент етнічних страв. Витоки цієї традиції йдуть з південних районів України, освоєння яких припадає на XVIII—XIX ст. і де, власне, зароджувалася пшенична агрокультура, котра пізніше стала поширюватися по всій Україні. Ця традиція істотно позначилася на асортименті блюд української кухні, проте майже не торкнувшись обрядової системи атрибутів хліба. Однак символічні його ознаки пов'язані саме з пшеничними виробами: великими хлібинами, розрахованими на велику родину — паляницею, хлібиною та боханцем; короваєм — головною ознакою весільного столу та духовним образом весілля; млинцями тощо.

Асортимент борошняних страв української кухні включає розмаїття хлібних виробів, більшість яких — обрядові (коровай, корочун, лежень, мандрики, паска, гуски, шишки), каші (пшоняна, ячна, кулеша, пенцак, зубці, путря, дробленка), рідкі мучні страви (пшоняний куліш, ячний крупник), кашеподібні страви з борошна (лемішка, соломаха, малай, мамалига, толокно), а також оригінальні напої (жур, кваша), оспівані Іваном Котляревським у «Енеїді».

Другу етнічну особливість української кулінарної традиції становив великий асортимент овочевих страв. Це — і борщ, і капуста, і голубці, і квашена капуста, і солоні огірки, і гарбузова каша. Починаючи з другої половини XVIII ст. в Україні поширюється картопля й різноманітні картопляні страви — печеня, деруни, коми, кльоцки — особливо у Поліському регіоні. Серед населення Карпат велику роль відігравали страви з варених бобів та квасолі, зварені й заправлені борошном, салом та цибулею. Гуцули готували «товченку»: до зварених бобів, квасолі та картоплі додавали третій мак, перець, цукор, цибулю або й сушені сливи та яблука.

Широким асортиментом визначалися й м'ясні, рибні та молочні страви, хоча як повсякденна їжа вони були рідкістю для української родини. Проте в загальному кулінарному мистецтві й етнічних традиціях харчування вони посіли досить помітне місце і позначені оригінальністю. Неповторними за технологією та смаковими якостями стали кендюхи, кров'янки, крученики, печеня, січеники, хлібні хляки, шинка, а також сколотина, бриндзя, колотуха, завдаванка, сирокваша, паруща тощо.

Багато з блюд української кулінарії набуло етнічної та інтеретнічної символіки. Етнічна їх символічність визначалася насамперед через усвідомлення українцями окремих блюд як своєрідного коду національної культури, вписаних в систему етнічної історії. Вони розумілися ними і як зразки найвищих досягнень власного кулінарного мистецтва.

Взірцями світової народної кулінарії і водночас маркером самобутньої української культури ще у XVII—XVIII ст. стали такі страви, як борщ, галушки, вареники, горілка, узвар. Адже назви всіх цих страв вживалися у словосполученнях: український борщ, українські (або полтавські) галушки, українські вареники, українська горілка, українське сало.

Найвиразнішим серед усіх названих страв є саме український борщ, що став маркірованим елементом в українській етнічній культурі. Не випадково, що він особливо часто згадується в українському фольклорі, до того ж, нерідко разом з іншим вагомим маркером етнічної матеріальної культури — хлібом: «Що до чого, а борщ — до хліба», «Борщ та каша — добрая паша». Український борщ — надзвичайно складний за виготовленням, включав понад 50 компонентів, мав складну технологію приготування та суворо виважене дозування інгредієнтів. Останні визначали не лише смакові якості, а й робили борщ достатньо сильним фітотерапевтичним засобом. Недаремно борщ в українській родині готували не частіше одного разу на тиждень.

Майже повсюдно в Україні побутувало в основному три типи борщів: червоний, зелений і холодний, кожний із яких поділявся ще й на різновиди. Основним компонентом борщів будь-яких типів і варіантів була капуста та буряк, а починаючи з XVIII ст. — картопля. На півдні України було прийнято додавати у борщ квасолу, на Полтавщині — розтерте пшоно, в Карпатах — боби. Борщ обов'язково заправляли буряковим квасом, сироваткою або сметаною: квас розбавляли водою, кришили буряк, картоплю, капусту, моркву, квасолу, додаючи товченого сала з цибулею або олії, трохи м'яса, а під час посту — сушену рибу. Навесні віддавали перевагу зеленому та холодному борщам, виготовленим із щавлю, кропиви, лободи, кропу, петрушки, заправлених сметаною, яйцями, цибулею тощо.

Борщ, а також інші взірці української кулінарії: галушки, вареники, горілка були символами етнічної культури не лише завдяки своїй оригінальності, а й через те, що вплетені були в обрядову культуру — і, отже, недаремно всі вони виступали насамперед компонентом святкової їжі. Показником їхньої символічності слугувала зональна та регіональна розмаїтість страв-маркерів.

Адже відомо, що етнічна культура виявляється саме через багатство зональних її варіантів, а найбільші спалахи розвитку зональних варіантів нерідко набувають інтеретнічної значущості, тобто визнання їх людьми різних національностей за елементи своєї культури. Так сталося, до речі, і з борщем, котрий став елементом інтернаціональної культури, визнаний і білорусами, і росіянами (вони включили до своєї кулінарії «борщ російський»), і іншими народами.

Проте зональні етнічні компоненти культури, включаючись у інтеретнічну культуру, не втрачають етнічної та національної символіки, оскільки вона формується глибинними структуроутворювальними традиційними засобами, що ґрунтуються на престижно-ритуальній, суто етнічній основі. Більше того, в силу існування такої основи відбувається адаптація багатьох компонентів інтернаціональної культури: вони маркуються під етнічно-зональні варіанти.

Отже, процес формування етнічності й інтеретнічності — обопільний, фундаментальний і постійний: він відбуватиметься доти, поки існує сама культура, в тому числі етнічна. Кращі зразки етнічної культури, підіймаючись на глобальний рівень культурних досягнень, сприйматимуться різними етносами як свої, і водночас найбільш розвинені компоненти інтеретнічної культури маркуюватимуться під етнічні, зональні варіанти.

Етнічна основа кулінарії посилювалася через її органічне вплетення в обрядово-ритуальну канву та в соціонормативну систему. Остання пов'язана з нормами регламентації прийому їжі, її розподілом між членами родини та порядком частування. Найретельніша регламентація харчування визначалася давніми традиціями та конфесійними обмеженнями — постуванням: українці постили у Великий піст, а також Петрівський, Спасівський, Пилипівський пости й навіть щосереді та щоп'ятниці у м'ясоїд.

Натомість у святкові дні страву намагалися приготувати, щоб столи ломилися від блюд, тим більше, що їх кількість нерідко визначалася обрядовою регламентацією. Ось один із прикладів трапези українців. Насамперед закушують пісними пирогами, випивають по чарці горілки, потім подають вчорашні капусту і горох. Упоравшись з пісною їжею, приступають до скоромного: подають пироги із свининою й шкварками, обмішаними гречаною мукою, і розігріту ковбасу, далі — капусту із свининою. Спочатку їдять лише капусту, м'ясо подають окремо на дерев'яній тарілці. Господар сам розрізає м'ясо, присолює, перший шматок бере собі, а за ним беруть інші, по старшинству. Після капусти подають локшину, причому знов-таки спочатку їдять локшину, а потім гусятину, котру теж розрізає

глава родини. По закінченні на столі з'являється кутя з медом або маком і, нарешті, узвар.

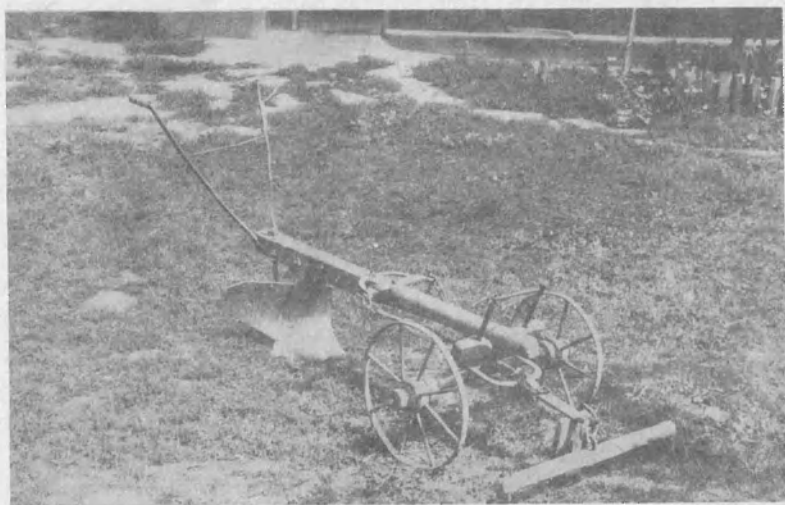
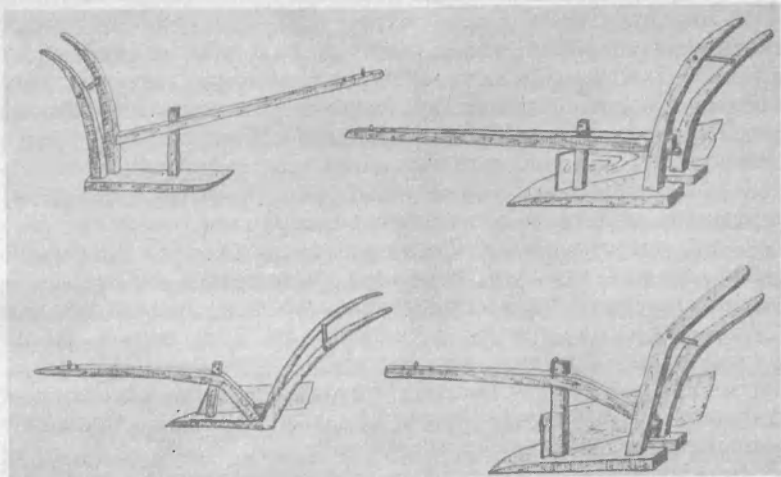
В українській етнічності страви, їжа, кулінарія як компоненти матеріальної народної культури виходили за межі матеріального світу, влітаючись у канву культури взаємин між людьми та їхньої духовності; вони нерідко ставали ядром, довкола якого визрівали певні традиції. Одна з них, безпосередньо пов'язана з їжею та стравами, — це *хлібосољство й гостинність*, вміння майстерно приготувати страви, вправно їх подати та вміння щедро прийняти гостей.

Хліб, частування і хлібосољство включаються у великий пласт аграрної культури, особливо притаманної українцям. Її першоосною була господарська культура, визначена для XVII—XIX ст. як традиційне рільництво. Воно являло собою цілу низку атрибутивних елементів: культ землі, магію слова та магію предметну, насамперед знарядь праці — все те, що становило світоглядну систему і разом з тим — важливий компонент традиційної культури взагалі.

Символом господарської культури українця-хлібороба були хліборобські знаряддя праці, один із первісних їх видів — рало (звідси — рілля, рільництво та ротай, рільник) та пізнішого походження — плуг (звідси плугатар). Знаряддя праці відтворювали, зокрема, рівень агрокультури та певною мірою системи землеволодіння й землекористування в Україні. На XVIII ст. припадає формування передових агротехнічних прийомів та досить прогресивних форм землеволодіння. Скасування у XVII—XVIII ст. колективної власності на орні землі та значної частини угідь призвело до послаблення общинних засад, котрі в Україні виявилися специфічними. Вони характеризувалися значною роллю займанщини, великим обсягом вільних земель (а звідси побутування традиції займища), відсутністю регулярного земельного переділу, прискоренням ліквідації общинного землеволодіння.

Відповідно до цього склалася своєрідна система знарядь праці, зокрема орних. Українці користувалися трьома видами: плугом, ралом і сохою. Рало і соха як найбільш примітивні орні знаряддя мали локальне застосування, побутуючи в основному в районах із перелоговою системою обробітку ґрунту: в Україні — це північні райони Полісся; в Білорусі, Росії та частково Польщі соха набула досить великого поширення, тому, за висловом К. Мошинського, вона зберігала яскраво виражений північно-східноєвропейський характер. У центральних та деяких південних районах України траплявся український вдосконалений тип сохи — металева, з передком і з двома ручками.

Типовим орним знаряддям праці українців був так званий *український плуг* (або степовий, малоросійський, ново-

Модифікація українських плугів:
від дерев'яних до металевих

російський) — досить громіздкий, але найбільш зручний для підняття цілинних земель Півдня України: в нього запрягали від двох до чотирьох пар волів. *Воловий запряг* — суто українська форма оранки, пристосована для чорноземів і важких ґрунтів, найбільш характерних для вільних земель Новоросії та Донщини.

Саме там у XVIII — на початку XIX ст. розвивалося товарне виробництво зерна, що стимулювало появу досконаліших фабричних плугів та модифікованих традиційних («колоністських» і «подільських») плугів, культиваторів, а пізніше і сіялок, молотарок («гарманів»), зазубрених серпів, кіс-литовок. Відповідно до цього поступово зникали архаїчні види сільськогосподарських знарядь праці: вже наприкінці XVIII ст. вони в Україні стали рідкістю, набагато випередивши подібний процес, що відбувся у багатьох сусідніх народів. *За якістю знарядь праці, технологією обробітку ґрунту, системою землекористування українці належали до народів, що мали європейський рівень агрикультури.*

Література: *Георги И. Г.* Описание всех обитающих в Российском государстве народов и их житейских обрядов, обыкновений, одежд... В 4-х ч. СПб., 1799; *Маркович Я.* Записи о Малороссии, ее жителях и произведениях. СПб., 1799; *Эварницкий Д.* Запорожье в остатках старины и преданиях народных. СПб., 1881; *Сумцов Н. Ф.* Культурные переживания. Киев, 1890; *Волков Ф.* Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. СПб., 1916. Ч. 2. *Когляревский И. П.* Енеїда. К., 1950; *Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куницький О. С.* Народна землеробська техніка українців. К., 1971; *Стельмах Г. Ю.* Историчний розвиток сільських поселень на Україні. Историко-етнографічне дослідження. К., 1964; *Романов Б. Г.* Люди и нравы Древней Руси. М.; Л., 1966; *Артюх Л. Ф.* Українська народна кулінарія. К., 1977; *Матейко К. І.* Український народний одяг. К., 1977; *Гонтар Т. О.* Народне харчування українців Карпат. К., 1979; *Аругюнов С. А.* К проблеме этничности и интерэтничности культуры // Сов. этнография. 1980. № 3; *Общественный, семейный быт и духовная культура населения Полесья.* Минск, 1987; *Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры.* М., 1987; *Полесье: Матеріальна культура.* Киев, 1988; *Николаева Т. А.* Украинская народная одежда: Среднее Поднепровье. Киев, 1988; *Бромлей Ю., Подольный Р.* Человечество — это народы. М., 1990; *Зеленин Д. К.* Восточно-славянская этнография. М., 1991; *Січинський В.* Чужинці про Україну. Львів, 1991; *Чижикова Л. Н.* Украинцы: Материалы к серии «Народы и культуры». М., 1992.

Лекція 12

МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА В СИСТЕМІ ЗВИЧАЇВ ТА ОБРЯДІВ

Українська традиційно-побутова культура формувалася на культі землі й землеробської праці, що особливо рельєфно відбивається в уявленнях українців про природу світобудови. Її

головним елементом є земля та те, що вона зрощує — хліб. За українськими легендами, чоловіка Бог виліпив із землі, а жінку — з тіста. Хліборобська ідея розкривається і в такому сюжеті українського фольклору, надзвичайно рідкісному для світової міфології, як мотив божої оранки — заняття богів землеробською працею. Але саме у цьому виявляється народна філософія українців — філософія землі й праці, в системі якої формувалася традиційно-побутова культура, в тому числі матеріальна.

Народна матеріальна культура українців просякнута ідеєю звеличування хліба: культ хліба в українців відігравав особливу роль, розкриваючись у обрядово-ритуальній сфері та світоглядних уявленнях. *Важко назвати народ, серед якого у такому розмаїтті, як у українців, побутував би обрядовий хліб.* Він є головним атрибутом усієї обрядовості й насамперед пов'язаний з життєвими циклами людини — від її народження до смерті. Найбільшої різноманітності та символічності він набув у *весільній обрядовості*, що цілком логічно: адже саме весілля в традиційному українському суспільстві символізувало народження сім'ї і продовження в поколіннях. Через це, аби забезпечити родинне щастя та безперервність життя, такого великого значення надавалося магичності всіх обрядових дій та обрядових атрибутів.

Магічної символіки в українському весіллі набував передусім *коровай*, як весільний хліб відомий лише в українському весіллі (серед багатьох інших народів він нерідко вживався й у необрядових формах). Весільний хліб був тим елементом, який об'єднував цілу систему весільних обрядових дій. Відповідно до усталеної в Україні коровайної традиції, крім власне короваю, випікалося й багато іншого весільного хліба: гільце, теремок, дивень, ріжки, калач, лежень, батько, покраса, пара, полюбовники, двійки, шишки, весільні гуски, вари, качки, сова, борона, калачики тощо, кожен з яких виконував свою обрядову функцію у цілісній весільній драмі.

За функціональною спрямованістю весільний хліб розподілявся на такі види: 1) хліб як символ згоди на шлюб; 2) символічне запрошення хлібом гостей на весілля; 3) благословіння молодих хлібом; 4) хліб як символ поєднання двох родів; 5) символічне шанування хлібом батьків молодих; 6) хліб як символ освячення шлюбного ложа молодих; 7) символічне вшанування молодими батьків та прилучення до святинь батьківського роду.

Крім суто обрядової функції, хліб мав також інші призначення: етичних народних норм, естетичних уподобань, нерідко виконуючи також роль своєрідної мови-символу, особливо доцільної в ситуаціях, коли звичайна мова була неефективною.

Вітряки — символ землеробської культури українців

Наприклад, при сватанні, особливо у випадках, коли для сватів і молодого неясним було рішення дівчини та її батьків, народна етика виробила відповідну мову символів: у разі погодження дівчини на шлюб вона обмінювалася хлібом із сватами (цей звичай так і називався «міняти хліб» або «зоставити хліб»); у разі відмови — повертала хліб, причому, як правило, на наступний день.

Головним символом весілля був коровай (його відсутність на весіллі сприймалася за знак неповноцінності, навіть незаконності весілля), тому саме він слугував за атрибут найдраматичніших весільних дій: благословіння молодих, покривання молодої, об'єднання родів. Менш драматичні дії символізувалися іншими видами весільного хліба: *калачем* (*шишкою, гускою, верчем*) при запрошенні гостей на весілля («Просили мама і тато на хліб-сіле»), *голубками* (качками, гусками) при обдаровуванні та вшановуванні коровайниць, що супроводжувалися відповідними обрядовими піснями, *гільцем* (*вільцем, теренцем, дівуванням*) при прощанні наречених із парубоцькою громадою, що символізувало перехід молодих до іншого соціального стану; *житніми та вівсяними зернами* при благословінні молодят на вінчання та їх зустрічі; *покрасою* (*парою, коровайцем, калачем*) у обряді комори як магічного атрибуту, що забезпечував щасливе сімейне життя та дітонародження; *кашею*, втіленою в обряді «биття каші», що символізував плодючість та завершення весілля («Поки каші не били, то укупі сиділи, а як кашу розбили, додому заспішили»); *лежнем* при відвідинах молодою свекрухи, а молодим — тещі.

Крім хліба, у весільній обрядовості українців символічними атрибутами матеріальної культури виступали й інші предмети, пов'язані або з їх господарською діяльністю, або з побутом: ярмо, на якому розплітали косу дівчині; овечий кожух або гуня, на яких благословляли молодих; діжа, на якій покривали молоду; сокира, якою відсікали молодій косу (звичай, що побутував серед гуцулів Закарпаття).

Різноманітні предмети побутового призначення набували символічності й у інших обрядах. У родильній обрядовості, наприклад, знаками щасливої долі дитини були сокира або гребінь, на яких відтинали пуповину немовляті (хлопчику — «аби багатим господарем був», дівчинці — «щоб доброю прямою була»), ніж або ножиці, що слугували для них оберегом (їх клали у колиску).

Особливого символічного значення в обрядовості, насамперед родильній, набував кожух. За традицією, породілля вперше годувала немовля, сидячи на вивернутому догори вовною кожусі (на кожух мали сісти й наречені, перед тим як йти на вінчання), бо кожух був, за народним повір'ям, і оберегом,

який захищав від злих сил, і символом домашніх духів, знаком причетності до рідного вогнища.

Саме тому його використовували й під час обряду пострижин, ритуально вистригаючи волосся хлопчикові або заплітаючи дівчинці навхрест перші коси. При виконанні цього урочистого обряду знову-таки послуговувалися ножицями або й сокирою: верховинці Карпат, наприклад, відтинали хлопчикові пасмо волосся сокирою так, як це було заведено у їх предків (до речі, обряд пострижин у них мав і відповідні назви: обтинання, або обрубвання). Нерідко в родильній обрядовості використовували й усталені в середовищі українців хліборобські знаряддя праці та предмети упряжі (сідло, ярмо, віжки). Наприклад, у багатьох районах України після хрестин влаштовували похрестини: приймали гостей на честь дитини, аби вона росла великою та розумною. У цей день гостей частували повитуха і породілля, а гості дарували дитині гроші. По обіді везли повитуху на бороні до корчми.

При всьому розмаїтті предметів побутового призначення, що використовувалися в обрядовості, головним атрибутом у них залишався хліб та круп'яні і мучні страви. *В родильній обрядовості* — це і калачі, що мали цифрову символіку сім (символ щасливої долі), котрі разом із полотном дарувалися хресними батьками своєму похресникові; це — і бабина каша, яку готувала баба-повитуха і приносила її на хрестини у горщику. Навколо бабиної каші склався звичай продажу каші. Він полягав у тому, аби, розбивши горщик, продати всім грудочку каші, а зібрані гроші покласти «на зубок» дитині; кожен із гостей брав собі грудочку каші, бажаючи здоров'я дитині та породіллі, а молоді жінки — ще й черепок. За повір'ям, це мало забезпечити молодому подружжю продовження роду. Роздача каші супроводжувалася приказкою: «Роди, Боже, жито-пшеницю, а в запічку — дітей копицю».

Власне, кожне свято в розгалуженій системі дозвілля українців мало свій атрибут, втілений у тому або іншому виді хліба та мучних страв, стверджуючи тим самим особливу виразність культу хліба та землі в міфо-ритуальній системі українців. Так, на свято Андрія, напередодні зимового сонцестояння, виготовляли *калиту* («маламай») — хліб сонцеподібної форми, з яким пов'язувалися звичаї дівочо-парубочих гулянь. Останні включали і ворожіння на пампушках та молодіжну гру «в калиту». Для цього випікали великого круглого коржа з діркою всередині, котрий підвішували до сволака. Калиту з квачем у руці, обмащеного сажею, охороняв «пан Калитинський» від учасників гри («панів Коцюбинських»), котрі, осідлавши коцюбу, намагалися викрасти калиту. Жартів-

ліві діалоги, що відбувались у процесі цієї гри, власне, і становили її сенс.

Невід'ємним атрибутом Святого вечора — переддня Різдва, Водохреща, а у деяких районах і Нового року була *кутя* — страва, виготовлена з пшениці або ячменю і заправлена тертим маком, горіхами, медом та узваром. Її накривали двома калачами або книшами, поруч ставили глечик з узваром та обжинковий сніп — як символ майбутнього врожаю. Кутя мала сакральне значення, символізуючи шанування предків та зв'язок між живими і померлими. Саме тому в ніч на Різдво кутю лишали на ніч на столі, поклавши поруч ложки, з вірою у те, що предки й померлі прийдуть її покуштувати. Кутя була також символом шани хрещених батьків, кумів, баби-повитухи, родичів, яким носили кутю разом із вечерею на другий день Різдва похресники, куми та діти.

Особливою різноманітністю визначався *обрядовий хліб весняного циклу* українського календаря, що колись збігався із Новим роком. Архаїчна новорічна традиція збереглася в обрядовій культурі українців і у XVII—XIX ст., виявляючись як у переважанні жіночого начала, так і в обрядах, пов'язаних з оновленням природи. Жіноче начало — особливо притаманне культурі давніх пластів — найрельєфніше проступало в ритуальних діях, що виконувалися лише жінками, та в матері-вдові як узагальненому образі верховенства й самодостатності жінки.

Обрядове оформлення моменту пробудження природи втілювалося в ритуальному печиві: *хрестах, мандриках, жайворонках (сороках)*. Останні випікалися на свято Сорока святих (19 березня) — сорок різноманітних книшків, калачиків, бубликів або булочок, схожих за формою на пташок, символізуючи прихід весни. Її кликали діти, підіймаючи вгору «пташок» та промовляючи заклинання: «Прийди, прийди, весна — весна красна». Хрести, що випікалися на Средохресному тижні посту, мали очищувальний характер, пов'язані із забезпеченням врожаю. З ними вперше виїжджали в поле орати: плугатар з'їдав частину хрестів, частину згодовував волам, а рештки розкладав по ріллі разом із насінням. З хрестами був пов'язаний також звичай ворожіння: їх випікали по числу членів родини, у кожний з яких ховали певні речі, що мали символічне значення: монету, гвіздок, хрестик, і по тому, кому що дістанеться, вгадували майбутню долю кожного.

До обрядового хліба весняного циклу свят належала і *паска*. У своїй основі вона мала, як і більшість інших видів обрядових хлібів, магічне спрямування, втілене в аграрних звичаях: люди вірили, що, посіявши на городі крихти від паски, можна виростити *квіти маруньки*, що мають цілющу силу; можна

також одержати і гарний врожай цибулі та пшениці, якщо тримати на столі пасочку. З утвердженням християнства, що припадало на XVI—XVII ст., істотно змінилася символіка паски — вона стала одним із важливих елементів християнської обрядовості, зокрема Великодня. Посвячена паска набувала не лише символічного знаку у великодньому сніданку, а й певною святинєю родини: все, що стосувалося паски, мало непересічне значення.

Різноманітні хліби та мучні або круп'яні страви були символікою і *поховально-поминальних ритуалів*: це і *маленькі хлібці*, які покійному клали за пазуху, і *кутя* як обов'язкова страва поминальної трапези, що влаштовувалася одразу ж після похорон, і *гарячий хліб*, пов'язаний із звичаєм «годувати покійного» (люди вірили, що покійний годується хлібним духом), і *хлібні дробинки*, що виготовляли на сороковини, символізуючи шлях душі на той світ. Особливого значення в поминальному ритуалі мало *коливо* (*канун, сита*) — різновид куті — ритуальна страва як тризни, так і всіх поминань: дев'ятин, сороковин та роковин. Воно слугувало за своєрідний символ згуртування всіх близьких покійного та за знак забезпечення безперервності покоління (адже в його основі символи життя й плодючості — зерно).

Невід'ємним компонентом обрядовості культури був *традиційний одяг* як ознака упредметнювання духовних традицій, естетичних ідеалів та уподобань українців. Він виступав також своєрідним етнокультурним та соціальним паспортом, відтворюючи у своїх комплексах, кольоровій гамі, матеріалі, манері носіння і етнічну та етнорегіональну приналежність, і соціальний стан, і вік, і шлюбно-родинне становище тощо. Діапазон такої символіки найбільшою мірою зберігався до середини XIX ст., тобто був характерним для традиційного суспільства в його класичному вигляді.

Окремі деталі одягу слугували за знак статево-вікових особливостей людини: для чоловіків — шаровари, ногавиці або гачі; для жінок — дерга, запаска або спідниця; хлопчики від хлопців та дорослих чоловіків відрізнялися тим, що не носили штанів; дівчата від жінок — головним убором. Дівчата ходили з непокритою головою або у вінку із стрічками, жінки повинні були вбиратися в намітку, очіпок чи убрус. У свою чергу, дівчатка носили невелику кількість різнокольорових стрічок, дівчата — більшу кількість, дівчата «на порі» вплітали велику стрічку — бинду, наречена мала певну відзнаку засватаної: у косу впліталася широка стрічка, а до хустини приколювалася квітка. Звідси і поширена примовка: «Гарна дівка, як засватана». Головні убори відбивали і регіональні особливості етнічної культури. На Буковині, наприклад, заручена дівчина носила

коду (кодину) — великий султан з ковилі, на Чернігівщині — квітку у вінку.

Символіка одягу найбільш виявлялася в обрядовій сфері, особливо весільній. Скажімо, жіночий головний убір символізував як новий статус — засватаної дівчини, так і дівочу красу. Саме тому він визначався особливою красою, уквітчуючись великою кількістю яскравих стрічок, штучних квіток, кольорового пір'я; на Буковині та Покутті було прийнято, відповідно до усталених там етнокультурних традицій, обрядове вбрання робити з бісеру (гердани), квітів, пір'я, намистин; на Гуцульщині виготовлявся барвінковий вінок — корона з зеленого листя, яскравих штучних квітів, гарусу, тканини, воску та леліток.

Подібна символізація була характерною й для чоловічого весільного вбрання, щоправда, вона не була такою насиченою, як у жіночому одязі. Символом нареченого парубка — легеня — виступали або вишивані хусточки, котрі дівчина прикріпляла своєму обранцю до пояса під час заручин, червона стрічка, що кріпилася до шапки, або й вінок, виготовлений під час барвінкових обрядів з барвінку. Він символізував довголіття та сімейне щастя.

Особливої символічності одяг набував у найдраматичніші моменти обряду, коли він несе різнопланову знаковість: і як знак кульмінації самого обряду, і як символ здобуття його головними дійовими особами нового соціального статусу. Таким моментом у весільній обрядовості українців є *обряд покривання*, що символізував перехід молодої до заміжнього стану. Його драматичність і в той же час важливість відтінені заміною дівочого головного вбрання на жіноче.

Майже до XVII ст. цей обряд, поширений у звичаях ще Київської Русі, вважався в українському весіллі центральним, оскільки вписувався в систему морально-етичних уявлень: згідно з ними, по-перше, вважалося за гріх ходити жінці з непокритою головою, по-друге, тільки жіночий головний убір свідчив про сімейне становище жінки. А етичні й соціальні норми поведінки дівчини та жінки, як і ставлення до них з боку оточуючих, були різними — звідси важливість головного вбрання як певного коду соціонормативної культури.

Поступове утвердження християнства дещо розмило важливість центрального обрядового дійства, змістивши акцент на вінчання.

«Церковне вінчання, на яке був перенесений центр ваги шлюбної обрядовості,— зазначала Н. Г. Гаген-Торн,— при християнізації розкололо обряд зміни зачіски і головного вбрання на дві частини, дещо знецінивши його центральне значення». Причому там, де церковний вплив на весільну

обрядовість (переважно на Лівобережжі) був меншим (аніж, скажімо, в західних районах України), там традиційний обряд залишався центральним.

Проте навіть із зміщенням акцентів пріоритету обрядових дій звичай зміни весільного одягу не втратив своєї глибинної, магічної основи, котра підкреслювалася його поєднанням з іншим звичаєм, атрибутом якого був кожух, — покриванням молоді на кожуху, розстеленим вовною догори. Останній, як відомо, мав магічну силу, що посилювала магічність жіночого головного вбрання — очіпка разом із наміткою. Йому приписувалися найрізноманітні-

ші магічні властивості: головний убір слугував за оберег для жінки, захищаючи її від нечистих сил (через це, зокрема, і не можна було його знімати), і більше того — відлякував ворожі сили. Саме цим пояснюється «рогата» форма пов'язування намітки, що водночас символізувало ідею плодючості. Не даремно жінки носили рогату намітку або кичку лише у дітородному віці; після 45 років це вважалося непристойним — жінка віддавала перевагу або хустині, або лише очіпку, або обрусу, не зав'язуючи його ріжками.

Майже до початку ХІХ ст. головний убір жінок обов'язково включав два елементи: очіпок і намітку, хоча кожний із них набував самостійного значення. Очіпок був обов'язковим елементом головного вбрання української жінки навіть у межах власної оселі; якщо ж вона йшла «на люди», до церкви, на хрестини, весілля, ярмарок, мусила вдягати ще й намітку. Більше того — вона «завірчувалася у намітку» у святкові дні навіть вдома.

Проте наприкінці ХVІІІ ст. в міру послаблення демонологічних уявлень з одночасним посиленням уявлень християнських поступово відпадає необхідність у оберегових елементах одягу: жіноче головне вбрання спрощується спочатку до носіння лише очіпка, а пізніше — хустини або хусточки. Очіпок, як і очіпок з наміткою, перетворюються на переважно обрядовий одяг — обов'язковий компонент українського весілля, по-

Головний убір буковинської гуцулки

буючи майже до ХХ ст. Його обов'язковість у весіллі пояснюється усталеністю самої весільної обрядовості та системи народних світоглядних уявлень, що найбільшою мірою зберігалися в ритуально-обрядовій сфері.

Крім того, намітка, відома в Україні і під назвами плат (Волинь), завивало (Полісся), перемітка (Гуцульщина), рубок (Лемківщина), рушник (Буковина), виконувала і самотійні, не пов'язані з очіпком, обрядово-символічні функції. У весільній обрядовості вона, нарівні із рушником та сорочкою, була знаком весільного дарунку: молода дарувала її гостям, а нерідко гості дарували молодій гарно оздоблені намітки. Як головний компонент обрядовості намітка присутня майже в усіх головних діях весілля: в обряді сватання (нею перев'язували сватів у разі згоди дівчини на шлюб), в обряді благословіння (її простеляли під ноги молодим), при заручинах (наміткою перев'язували руки нареченим на знак їхнього єднання) тощо. В усіх обрядових діях намітка виконувала не тільки суто символічні функції, а й оберегові, бо була наділена магічними властивостями.

За обереговий знак в українській обрядовості слугували й *рушники*. Їхня магічна властивість підсилювалася відповідною вишивкою, що виявлялося як через орнамент, колір, так і місце розташування вишивки. Найпоширенішим орнаментом української вишивки, спільним для всіх східнослов'янських народів, був геометричний орнамент, головні елементи якого склали ромбики з гачечками. Вони, за давніми слов'янськими повір'ями, уособлювали богиню землі, а через це виступали охоронно-доброзичливим символом, що приносить щастя та сприяє дітонародженню. Тим-то і пояснюється особливе поширення цього оберегового орнаменту в обрядовому одязі й насамперед жіночому. Щодо найважливіших життєвих центрів людини, то вишивка з обереговими знаками у жіночому одязі розміщувалася на головному уборі, грудях та наплічнику; в чоловічому — на наплічнику й рукавах та подолі сорочки. Етнічним обереговим знаком українців слугувала й вишивка, орнамент якої становили вазон (великі гілки з квітами та пташками) та берегиня (стилізована жіноча фігура). Вони, як правило, вишивалися нитками червоного кольору, що символізував очищувальний вогонь та сонце і був пов'язаний із запобіжною магією, оберегом, очищенням та лікуванням.

Особливою насиченістю оберегової вишивки визначалися рушники, а тому саме вони були найважливішим компонентом інтер'єру оселі (ними прикрашали покуть, вікна, а нерідко і двері), одягу та обрядів, і зокрема обрядового одягу. Як обрядовий атрибут українські рушники мали місце в усіх

головних родинних обрядах та ритуалах (народинах, весіллі, похованні) та в усіх головних складових родинної обрядовості.

Родинні обряди особливо насичені обереговими атрибутами, бо ж вони мали забезпечити життя і здоров'я незахищеним перед ворожими силами — дитині та породіллі. Серед атрибутів важливе місце посідали й рушники, щоправда, вони вживалися лише у поєднанні з іншими атрибутами: кожухом, на який клали немовля при хрестинах; хутряною шапкою — при влаштуванні бабиної каші; очищеною водою — при прийнятті родів, відрізанні пуповини, зливках, першій купелі.

Найбільшого символічного значення рушники набули у весільній обрядовості. Власне, велике розмаїття обрядового хліба та рушників і становило етнічну особливість українського весілля. На всіх його етапах рушник виступав як один із головних етнічних атрибутів: у обряді сватання, заручинах, коровайних обрядах, благословінні молодих, обдаровуванні. Про важливість рушника у весільній обрядовості свідчать відповідні назви її окремих обрядів. Наприклад, сватання в окремих регіонах України називалося *бранням рушників* або *данням рушників* (Кіровоградщина), рушниками (Харківщина), *поданням рушників* (Київщина) тощо.

Атрибутами сватання та знаком згоди дівчини на шлюб були рушники, втілені у звичаї пов'язування сватів рушниками або піднесення їм на хлібі рушників. Приймаючи дар, вони відповідали: «Спасибі батьку і матері, що свою дитину рано будили та доброму ділу учили. Спасибі й дівчині, що рано уставала, тонко пряла і хороші рушники придбала».

Рушниками (або рушниковими) називалися в окремих регіонах України також заручини — перший весільний обряд, що мав юридичну силу при укладанні шлюбу. І, отже, надаремно великого обрядового значення набував у заручинах саме рушник, зокрема в обрядовій дії рукобиття (руковидня). Обрядове зв'язування рук наречених здійснював старший староста: він накривав хліб рушником, на нього клав руки нареченого, нареченої і всіх присутніх родичів, зв'язував рушником, промовляючи: «Не в'яжеться вузол, а в'яжеться слово. Хто цей вузол розв'яже, той дасть сто рублів на церкву...» Після цього староста розв'язував символічний вузол, а наречена перев'язувала старостів рушниками, обдаровуючи всіх присутніх сорочками, полотном або хустками.

Певною відмінністю відзначалася символіка у *похоронних ритуалах* українців: вона несла у собі як оберегові функції (оберігала близьких покійного від його повернення), так і функцію спадкоємності домашніх духів з душами померлих. Адже рушник був атрибутом домашнього вогнища. Тож зрозуміло, що він був знаком і народження людини, і її

смерті. Коли людина вмирала, на вікна хати, де лежав небіжчик, вивішували білого рушника, хустку або перемітку.

До речі, білий колір традиційно слугував для східних слов'ян, і в тому числі українців, символом смерті. Траурний чорний колір закріпився серед них порівняно недавно, на початку XIX ст., а до того на знак трауру одягали білий одяг, і особливо білий головний убір (жінки — білу намітку або вбрус). На XVI—XVIII ст. припадає і нова традиція траурних кольорів — червоного кольору, привнесена козацтвом. Адже в їхньому одязі переважав червоний колір, зокрема червона підбивка жупана, котра, як правило, і слугувала покривалом вмираючому козакові. Траурна символіка червоного для козаків узгоджувалася з особливостями їх буття та смерті — рідко коли козак вмирав не від ран і не від втрати крові — звідси смерть асоціювалася із кров'ю, з червоним кольором. Щодо традиційного смертного одягу українців, то він був, як правило, білим: білий саван, біле шмаття (у бойків) або біле полотно (у гуцулів).

Рушник слугував за траурний знак і в багатьох інших поховальних ритуальних діях: після виносу тіла рушником або червоним поясом (коли вмирав господар дому) перев'язували ворота; покійного, за традицією, вносили на рушниках; коли ж його везли на цвинтар, дугу перев'язували рушником; рушники ж слугували і за повід; «пропечатавши» могилу, на ній залишали рушники, на яких несли небіжчика. *Етнічною ознакою українських могил також були рушники; ними перев'язували хрести.* Проте вони не стали єдиною ознакою поховальної ритуальної культури українців, бо поєднувалися і з іншими символами. Так, на могилах хлопчиків та неодружених чоловіків було прийнято вивішувати на хрестах хустинки; козаки ж таку хустку вивішували на дерев'яному списі як військове знамено.

Діапазон використання українських рушників був досить широким. Він нерідко слугував за святковий або обрядовий пояс, що особливо поширено було на Середньому Подніпрів'ї аж до XX ст. При цьому рушник використовувався лише багато й майстерно орнаментований традиційними обереговими знаками, що відповідало його головному призначенню. В українському одязі пояс вважався не просто одним із його компонентів, він був показником усталених етичних норм. Вважалось гідним осуду з'явитись на людях без пояса: це могла дозволити собі лише людина, котра втратила будь-яке сумління — вийти на люди без пояса означало «розпоясатися». Водночас пояс був своєрідним талісманом, магічна сила якого збільшувалася, якщо він виготовлявся з рушника та ще й добре орнаментованого. Такі пояси особливо охоче вико-

Традиційна клуня з господарським начинням. Південь України

ристовували в обрядовому одязі, коли виникала нагальна потреба у забезпеченні щасливої долі.

Такі ж функції нерідко виконували різноманітні предмети хатнього та господарського начиння. Багато з них було невід'ємним компонентом обрядовості. Серед них — *діжа*, символіка якої пов'язана із хліборобськими ідеями обрядовості, найбільш рельєфно втіленими у весільному обряді бгання короваю. Піля того, як коровай був посаджений у піч, старша коровайниця або «кучерявий» стукали хлібною лопатою в чотири стіни, а всі інші коровайниці підіймали діжу і танцювали з нею по хаті, трічі вдаряючи об стелю: «щоб добре виріс і хорошим вдався коровай». Коровайниці при цьому співали, прославляючи піч, називаючи її золотою, просили спекти гарний коровай. У деяких регіонах України (наприклад, на Полтавщині) діжу, в якій місили коровай, розбивали.

У всіх цих магічних діях із коровайною діжею, так характерних для українського весілля XVII—XIX ст., виразно виявлялося шанування домашнього божества — охоронця домашнього вогнища, від якого залежало родинне щастя молодого подружжя. В них поєднувалися магічні обряди з родовими й аграрними культурами.

До цього складного симбіозу культур вплітався починаючи із XVII ст. *культ християнства*, найбільш чітко простежуючись у весільних обрядах *посаду молодих та розплетинах*. Магічна основа посаду молодих проявлялась у діях, спрямова-

них на шанування домашнього вогнища та культу предків, уособлених у образі печі, комори, діжі, кожуха. Молоді на посад йшли з комори, тричі обходили хату, торкаючись печі, а відтак сідали на покутті — місце під образами — на діжу, застелену кожухом. Також і розплетення молодої відбувалося на діжі. Діжа як символ прилучення до домашнього вогнища залишилася важливим елементом українського весілля і тоді (а саме у XVII—XVIII ст.), коли його духовний акцент був перенесений на суто християнський обряд — вінчання.

Прадавні демонологічні цінності, пов'язані із хліборобською культурою, зокрема культ домашнього вогнища, виявлялися в обрядовості українців і через інші атрибути народної матеріальної культури, найважливішими з яких були *гончарні вироби*: горщики, миски, глечики, куманці, барила, горнятка, кухлики, перепійці тощо. І це зрозуміло, бо глиняний посуд разом із піччю (власне, вогнем) та стравою (хлібом, кашею, сиром, медом, маком) відігравав істотну роль у всіх ритуалах, пов'язаних з усім життям людини. Звичайно, її сакральне, символічне значення сповна реалізовувалося лише через введення гончарного посуду до обрядово-ритуальної культури, яка не лише відтворювала народну творчість поколінь, а й зв'язки зі світом надприродного, з богами.

Гончарний посуд, як, до речі, й діжа, містив у собі, насамперед, життєдайне начало, і, отже, не випадково, що він так широко був представлений у *родинній обрядовості*. Наприклад, йдучи провідувати породіллю, жінки приносили у мисочці на споді що-небудь: картоплю, огірки, а зверху хліб. На хрестини ж баба-бранка приносила в горщику борщ і кашу, причому горщик з кашею набував у обряді ритуального значення через звичай розбивання його. «З'являється бабка з шістьома пирогами і горщиком каші, ставить кашу на столі. З присутніх чоловіків спритніший розбиває горщик з кашею качалкою. Тоді бабка підносить гостям горілку і тарілочку, на яку для породіллі кидають гроші».

Він набирав особливої символічності та сакральності як обов'язковий атрибут обряду очищення породіллі та повитухи — зливок: адже йшлося про очищення від ворожих сил та забезпечення «покорму» породіллі. Великого значення при цьому надавалося ритуальній чистоті води — у гігієнічному і духовному її значенні. Саме тому у глечик набиралася непочата вода з трьох криниць, із замовлянням, та ще й з доданням зілля, жита, вівса, конопляного сім'я, хліба і обов'язково наливалося в миску до країв («аби всього було доволі в хаті та достатньо молока у породіллі»).

Українське весілля також не обходилося без ритуального гончарного посуду, котрий разом із іншими атри-

бутами влітався в складну обрядово-магічну систему. Певне уявлення про неї дає Григорій Калиновський в одному із перших описів 1777 року українських весінь: «Виходить назустріч мати у вивернутому кожусі верхи на вилах або кочерзі, тримаючи в руках горщик з водою і вівсом, який вона дає після привітання зятю; а той, взявши його від неї, лле на гриву коню і віддає старшому боярину; боярин, прийнявши від молодого, кидає вбік, і примічають, якщо розбі'ється горщик, то народиться син, а коли уціліє, то дочка».

До речі, горщик — обов'язковий атрибут новорічних гадань, дуже поширений у традиційному українському суспільстві. Аби дізнатися про свою долю та майбутніх обранців, дівчата ставили на лаві три нових горщики із різними предметами, які їм мали дати їм знак; або глечик із жабою чи горнець з павуком...

Щодо весілля, то глиняний посуд був обов'язковим майже в усіх його обрядових діях: у змовинах, коли дружки, перед тим як сісти до столу, мили руки, а мати нареченого підносила їм рушники на тарілці, батько ж ставив до столу питун; в обряді виряджання молодої, коли гості, чекаючи нареченого, пригощалися горілкою, черпаючи її ложкою з миски на знак достатку і веселощів; під час весільного застілля, коли молода пригощала гостей варенухою із глека; у заключному обряді комори... В останньому випадку горщик іноді виконував і негативну свою символіку, якщо після першої шлюбної ночі дівчина виявлялася нечесною. «Тоді,— як писав у 1650 р. Г.-Л. Боплан,— бенкет зупинявся, чоловіки кидають кубки... Одним словом, увесь будинок стає договори ногами: б'ють горщики, в яких готувалися страви, кидають на підлогу глиняні кухлі, з яких пили; на матір молодої надівають хомут і, посадивши її на місце почесне, наспівують найобразливіші пісні й підносять їй лише з черепка, з докорами за недбання про доччину честь».

А втім, таке рідко тоді траплялося, й насамперед через усталеність моральних норм дошлюбного спілкування молоді. Правилком же були ситуації, коли після комори батько наливав у миски горілку й ставив перед приданками, які співали: «Да горілко-сивухо, да чого в мисці сухо? Да не буде пісні кінця, Да не буде в мисці денця».

Закінчення весілля, як і будь-якого іншого народного обряду, мало свій символічний знак. В українському весіллі таким знаком нерідко були дії з горщиками: їх або кидали у двері, грюкаючи довбнею у кут хати, або горщики надівали один одному на голови і розбивали макогоном.

Глиняний посуд був обов'язковим елементом також і у *поховально-поминальних ритуалах*, символізуючи переважно шанування предків та зв'язок із потойбічним

світом й пращурами. Розмаїта система ритуальних дій розпочиналася із ритуального глечика із житом, котрий ставили в головах покійного; продовжуючись у звичаї ставити на столі «кухлик на коливо» під час панахиди; у звичаї «сідати під кануном»; у поминальному ритуалі на могилі, коли рідні померлого приносили у мисках та горщиках їжу, влаштовуючи трапезу.

Оскільки поховально-поминальні ритуали за своєю природою були синкретичними, включаючи і культ предків, і систему запобіжних дій щодо повернення покійного додому, вони мали багато символічних атрибутів, покликаних забезпечити їх виконання. Воно досягалося різноманітними магічними діями, що виконували із цими атрибутами — предметами побутового призначення. Аби запобігти наступній смерті, по лаві, де лежав небіжчик, ударяли сокирою або ножом, а на місце, де він перебував, клали великий ніж, сокиру, коцюбу, іноді — рогач, поліно або ж ставили діжу з тістом. Символом оновленого життя у поховальній обрядовості українців був усталений серед них звичай розбивати горщик під час винесення тіла з хати. У цьому особливо рельєфно виявлявся оптимізм світоглядних уявлень українців щодо життя і смерті, котрі ґрунтувалися на ідеї вічності життя.

Життєдайність світоглядних уявлень у концентрованому вигляді втілювалася також у обрядовому оформленні житла. *Українська оселя — це той мікрокосм, у якому її мешканці були захищені від негативного впливу зовнішніх сил.* Цьому слугувала складна система оберегів, символічних знаків, обрядів, звичаїв, заклинань, що в цілому становило духовну ауру житла. Саме у такому контексті стає зрозумілим доцільність надзвичайно складної і різнопланової системи звичаїв, пов'язаних із забезпеченням захищеності житла. З цією метою використовувалися всі можливі, з погляду народних уявлень, засоби, нерідко протилежні: і демонологічні, і християнські, і такі, що ґрунтувалися на раціональному народному досвіді.

Українське житло — своєрідне етнокультурне явище, в обрядовому та декоративному оформленні якого органічно поєднуються різнопланові культу: і культ домашнього вогнища та культ предків (наприклад, через шанування порогу як священного місця перебування пращурів, через шанування печі — місця побутування домашніх духів); і культ вогню, пов'язаний із очищувальними функціями та життєвим началом родини; культ християнських святинь, втілений у шануванні ікон та покуття в цілому.

Такою ж різноплановою склалася серед українців і система звичаїв, пов'язана із вибором місця для будівництва хати, з обрядовим оформленням закладин, з визначенням часу для

будівництва, з ритуалізацією вхідом, із нормами спілкування домочадців з сусідами, гостями та прийшлими. Непересічне значення серед усієї сукупності ритуалізованих дій мала система обрядів, звичаїв та прикмет, що визначала вибір місця. Головною вимогою при обранні місця для забудови вважалася його «чистота» як в екологічному, так і духовному значенні. Міжпоколінний досвід підказував, що ним могло бути «дикє поле», на пагорбі, де немає вологості, зручне для під'їзду, з виходом до річки або низини. Якщо земля під забудову колись переорювалася, потрібно було дати їй «відпочити»: ділянку обгороджували вер'є і ніхто протягом року не мав права ступити на неї.

Існувала складна система ознак, за якими не можна було ставити хату, зокрема там, де колись проходила дорога або стояла лазня, містився смітник чи гноярня, де було пустирище, багнище або роздоріжжя, тобто в місцях, де, за повір'ям, водилася нечиста сила. «Нечистими» вважалися й місця старих забудов, у яких жили неблагоннадійні сім'ї, злодії або п'яниці, де часто хворіли або вмирили, поруч із якими проживали недобрі сусіди. *Українці при забудові завжди віддавали перевагу гарним сусідам, спілкування з якими вважалося не менш важливим, аніж із близькими родичами.* Отже, народний принцип забудови був таким: хата ставилася на «чистоту» і для «чистого».

Про «чистоту» місця свідчила низка народних прикмет або повір'їв та ворожінь. Вологість місця, наприклад, визначалася вовною, яку залишали на ніч під горщиком: якщо вранці вона була сухою, на цьому місці можна було будуватися; так само можна обирати місце під забудову, якщо на ньому добре росла пшениця. Проте нерідко вдавалися і до ворожінь та магічних дій: на ніч залишали шматочок хліба або зерно, якщо вранці їхня кількість стане меншою, обране місце — «нечисте»; ворожили і на круглих хлібцях: їх викидали з лантуха — куди впадуть, там, за повір'ям, і було щасливе місце для будинку.

Незважаючи на усталену систему магічних дій або передбачень щодо вдалого вибору місця для забудови, традиційна культура українців містила ритуали, котрі забезпечували очищення як «нечистого» місця, так і вже збудованої хати. До XVII ст. переважно вдавалися до магічних дій, уявляючи землю живою істотою і відповідно до цього робили все, аби вона «заспокоїлася»: на ній нічого не сіяли, не будували і навіть не ходили. Пізніше, продовжуючи використовувати усі ці магічні дії, місце під забудову почали освячувати, запрошуючи для цього священослужителів.

Така духовна синкретичність була характерною і для закладення хати, обставлених цілою низкою обрядів. Вони для

періоду пізнього середньовіччя визначалися широким діапазоном історичних нашарувань: від архаїчних магічних дій до християнізованих дійств. До перших відносилися жертвування на честь покровителя дому. Жертвою, як правило, була курка, якій відрубували голову на порозі дому і закопували під фундамент. Вважалося, що тим самим позбавляли смерті когось із родини і особливо того, хто першим входив до нової хати. Пізніше магічний ритуал закладин обмежувався тим, що просто почали першими впускати у новозбудований дім когось із тварин — півня або кішку, особливо чорної масті. Траплялось і так, що глибокі старці, втомившись від життя, самі входили першими у новозбудовану хату.

З утвердженням християнських цінностей ритуальна дія закладин і входи́н зазнавала істотних трансформацій, все більше включаючи християнізоване освячення. Ритуальна дія починалася з того, що господар забудови закладав під усі чотири роги різні традиційні атрибути (хліб, вовну, часник, зілля, освячену воду, ладан, іконки тощо), що символізувало жертвопринесення. На уявному покутті встановлювали стіл, застелений рушником, клали на нього хрест, хліб, сіль, глечик із вином або водою. Старший майстер брав рушника з хлібом і, поцілувавши його, говорив: «Господи, допоможи!» Робота розпочиналася.

За уявленням українців, кожна частина хати мала символічне значення і тією або іншою мірою зазнавала впливу ворожих зовнішніх сил. Аби позбутися такого впливу, кожна з частин житла освячувалася ритуальними діями та обрядами. Відповідною обрядовістю обставлявся перший закладений у фундамент камінь (його, за звичаєм, мусив покласти господар), перший глиняний «вальок» або перший вінець (під нього також клали різноманітні символічні атрибути, влаштовуючи невелику гостину: було заведено приносити кумами на закладини подарунки — борошно, гроші, вівцю й обов'язково гусей), а також встановлювати двері, вікна, зводити стіни та закладати сволок.

З останньою операцією пов'язувалося особливо багато магічних дій та обрядів, зумовлених тим, що сволок у традиційній українській хаті вважався місцем перебування домашнього божества. Через це його особливо майстерно прикрашали, оздоблюючи обереговим зіллям та квітами, і також ретельно обставляли ритуальними діями при здравному закладенні. Під його «голову», повернену відповідно до світоглядних уявлень українців на схід сонця, закладали освячені у церкві різноманітні символічні речі, а під хвостову частину — гроші, вовну, хліб та сіль. Як тільки сволок було встановлено, майстер прибивав до нього хрест та квіти, а господар — кожух («аби

у хаті тепло було»), скатертину («щоб в домі був порядок та чистота») та хустку з хлібом і сіллю («щоб хата була багата пирогами»).

Обрядовість на завершення будівництва поєднувала в собі і традиційну оберегову символіку, і обрядове вшанування господарів оселі. Центральним атрибутом завершення будівництва була «квітка» — хрест, прикрашений рушником, житніми колосками та квітами, прикріплена на гребені даху. Вона слугувала не лише за знак закінчення робіт, але й була символом духовного очищення оселі, щоправда, підкріпленого цілою низкою магічних дій. Було прийнято, наприклад, залишати на певний час у даху отвір, крізь який мусило вилітати з дому усе зло. Встановлення «квітки» ставало водночас знаком обрядового увінчення господарів. Їх вітали майстри, сплітаючи для них вінки та обв'язуючи житніми перевеслами, обливали водою або везли купати на річку.

Продовженням обряду увінчення були входини (перехідчини), що також включали різноманітні магічні дії. День перехідчин набував магічного значення — він мав бути щасливим, а це — день перед повним місяцем, бо лише він давав всього повного у хаті. Особливо символічним був звичай першого новосела, котрий мусив взяти на себе всю нечисту силу, тобто мав стати жертвою. Ним був хтось із домашніх тварин — півень, кіт, гуска або кінь, які повинні були переночувати в новій хаті: якщо з ними не сталося за ніч нічого поганого, можна було вселятися і домочадцям. Було прийнято, однак, першим переступати поріг не господарю, а доброму сусідові («тоді не буде в хаті зла»), для якого влаштовували розкішне частування.

Перехідчини обставлялися обрядово-магічними діями, серед них — входини із цінностями родинного вогнища — вогнем із старого вогнища, хлібом або тістом із діжею, півнем і кішкою, хлібною лопатою, на якій мав перебиратися в нову оселю домовик.

Освячував нове житло глава родини. Зайшовши з іконою та хлібом і сіллю до хати, він благословляв її на всі чотири боки і, залишивши ікону на покутті, виходив на вулицю. Благословивши всіх домочадців хлібом та сіллю на щасливе життя, він за рушник вводив їх до хати, а вже за ними входили й сусіди та гості, посипаючи «на щастя» зерном та грішми.

Обрядово-ритуальне оформлення української оселі уособлювало оригінальність народної культури українців та своєрідність їхньої ментальності. Те, що ядром обрядової культури була обрядовість, пов'язана із житлом, родинним вогнищем і родиною, хай побіжно, але свідчило все ж про давню землеробську основу етнічної ментальності — прив'язаності до своєї

землі, батьківського краю та рідної оселі. Синкретичність же обрядової культури, що зберігала глибинні пласти, вказувала на те, що українці — народ з надзвичайно розвиненим магичним мисленням, з великою магичною традицією.

Народна, зокрема традиційно-побутова, культура — невичерпне джерело духовності нації, на якій ґрунтується етнічність, національні символи та атрибути; вона є основою ментальності нації, що формується сторіччями. Водночас традиційно-побутова культура позначена історичною специфікою, відтворюючи ментальність суспільства того або іншого періоду історії.

Стосовно XVII—XIX ст. вона являла собою оригінальний пласт, у якому перепліталися архаїчні, здебільшого магичні течії з християнськими, прадавні землеробські риси із новими козацькими; суто народні з елітарними; вона, нарешті, стала основою для формування національної культури українців.

Література: Описание Украины: Сочинение Боплана. СПб., 1832; *Маркевич Н.* Обычай, поверья, кухня и напитки малороссиян. Киев, 1860; *Потебня А. А.* О мифическом значении некоторых обрядов и поверий. М., 1865; *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край.* СПб., 1877; *Волков Ф. К.* Отличительные черты южнорусской орнаментики // Тр. III археолог. съезда. Киев, 1878; *Калиновский Г.* Описание свадебных украинских простонародных обрядов... // Харьков. сб. 1889. Вып. 3; *Сумцов Н. Ф.* Культурные переживания // Киев. старина. 1890. № 6; *Ящуржинский Хр.* Остатки языческих обрядов, сохранившиеся в малорусском погребении // Киев. старина. 1890. Т. 28; *Шарко А.* Малороссийское жилище // Этнограф. обозрение. 1900. № 4; *Зубрицкий М.* Селянські будинки в Мшанці // МУРЕ. Львів, 1909. Т. XI; *Данилов В.* Красный траур в малорусском погребальном обряде // Живая старина. 1909. Вып. 4; *Даль В. И.* Толковый словарь живого великорусского языка. М., 1913. Т. 2; *Гаген-Торн Н. И.* Магическое значение волос и головного убора в свадебных обрядах Восточной Европы // Сов. этнография. 1933. № 5, 6; *Українські народні декоративні рушники.* К., 1955; *Матейко К. І.* Головні убори українських селян до початку XX ст. // Народ. творчість та етнографія. 1973. № 3; *Здоровега Н. І.* Нариси народної весільної обрядовості на Україні. К., 1977; *Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича.* К., 1983; *Пошивайло О.* Етнографія українського гончарства. К., 1993.

ХРОНОЛОГІЯ ГОЛОВНИХ ЕТНІЧНИХ ПОДІЙ В УКРАЇНІ

- VIII тис. до н. е. — Початок формування етнічного шару культури
— Виокремлення індоєвропейської мови з бореальної
- VII тис. до н. е.— — Переважне побутування символіки скотарського культу
середина I тис. н. е.
- VI—IV тис. до н. е. — Існування індоєвропейської етномовної сім'ї
- Середина V — пер- — Культура Вінча — один з потоків індоєвропейської
ша половина III тис. культури, пов'язаної зі слов'яно-українською етніч-
до н. е. ністю
- V—III тис. до н. е. — Зіткнення двох культурних потоків у степовій зоні
України: трипільських землеробів і войовничих кочів-
ників — номадів
- IV тис. до н. е. — Формування в Україні антропологічного типу масив-
них європеоїдів — скотарів індоєвропейської культури
— Виникнення найдавнішої літератури, що відтворювала
сюжети загальної індоєвропейської історії: Іліади та
Одіссеї, Авести, Веди, Махабхарати, Рамаями,
слов'янських билин
- Злам II—I тис. — Відгалуження від індоєвропейської етномовної сім'ї
до н. е. слов'янської мовної гілки
- XV—XII ст. до н. е.— — Розселення на території України комарівської та ти-
шецької археологічних культур, пов'язаних з відособ-
ленням слов'ян з індоєвропейського етногенетичного
центру
- XI—III ст. до н. е. — Побутування на території України лужицької, черно-
ліської, білогородівської та скіфської археологічних
культур
- III ст. до н. е. — Побутування серед племен степової частини України
культу зброї (культу меча)
- II ст. до н. е.— — Формування на території України зарубинецької та
II ст. н. е. пшеворської археологічних культур, пов'язаних із тво-
ренням східнослов'янської етномовної гілки
- Початок I тис. н. е.— — Відгалуження від слов'янського етномовного стовбура
східнослов'янської гілки
- I ст. н. е. — Утворення на території Середньої Наддніпрянщини та
Поліся двох історично-культурних областей як
результат зіткнення зарубинецької і сарматської
культур
- I—II ст. — Початок етнокультурної інтеграції населення України,
пов'язаної з поширенням черняхівської культури

- II ст. — Другий поділ слов'янського населення України на дві історично-культурні області: Верхньодніпровську та Дністрівську як результат вторгнення у слов'янський світ готів — носіїв вельбарської культури
- Друга чверть II — Перший поштовх до консолідації різноетнічного населення України
- початок IV ст.
- II—IV ст. — Війна слов'ян з готами
- III—IV ст. — Існування пшеворської та черняхівської археологічних культур, пов'язаних із завершенням етногенезу східних слов'ян
- Друга чверть I тис. — Початок формування київської археологічної культури
- III ст. — Перша згадка про венеців як східнослов'янську етнічну спільність
- IV ст. — Вторгнення в землі України гунів і аварів
- IV—V ст. — Зародження етнічної ідеї східного слов'янства — здобуття незалежності
- IV—IX ст. — Велике переселення народів через територію України
- V—VII ст. — Поширення в Україні празької, київської, пеньківської та колочинської археологічних культур — основи етногенезу праукраїнського етносу
- Формування на східнослов'янській етнічній основі склавинів і антів
- V—X ст. — Перший етап формування регіональної етнічності України, пов'язаний з етнонімічними утвореннями
- Початок другої половини I тис. — Вузловий період у етногенетичному процесі населення України — формування пріоритету його слов'янської основи
- VI ст. — Перша східнослов'янська конфедерація, створена на основі племінного союзу дулібів (волинян)
- Перша згадка про східнослов'янське плем'я сіверян, започатковане на антському етнічному ґрунті
- VI—VIII ст. — Утвердження назви й самоназви «Русь»
- VII ст. — Просування через територію України «аспарухових болгар»
- VII—VIII ст. — Формування українського етносу
- VIII ст. — Формування на Середній Наддніпрянщині племені полян
- Формування на етнічному ґрунті Таврії кримчаків
- Закріплення за південними районами України назви «Полудневі землі»
- VIII—IX ст. — Закріплення за Київською частиною Середньої Наддніпрянщини етнотопоніма та крайноніма «Руська сторона»
- XI ст. — Перша літописна згадка про Покуття
- 862 р. — Літописна згадка про утворення за часів легендарного Кия «Польської землі» (землі полян) на Наддніпрянщині
- IX—X ст. — Відгалуження від східнослов'янського етногенетичного стовбура української етномовної гілки
- Закріплення на руському ґрунті соціального прошарку вікінгів
- X ст. — Утвердження крайноніма «Київщина»
- Утворення Чернігівської етнічної землі
- Перший етап відтоку слов'ян під тиском печенігів з степової частини України
- 907 р. — Перша літописна згадка про східнослов'янський етноплемінний союз тиверців

- 922 р. — Перша літописна згадка про східнослов'янський етноплемінний союз уличів
- 977 р. — Перша літописна згадка про східнослов'янське плем'я деревлян
- 988 р. — Офіційне прийняття Руссю християнства
- X ст. — Утворення перших вірменських поселень у Криму
- X—XVI ст. — Існування першої держави східних слов'ян Київської Русі
- 1036 р. — Перша літописна згадка назви «киязи»
- XI ст. — Другий етап наступу слов'ян на Степ
- Фіксація історичними документами етнічних земель України: Київщини, Переяславщини, Галичини, Холмщини, Підляшшя, Надбужжя, Перемишлянщини, Підкарпатської Русі, Надросся
- Відплив слов'янського населення із степової частини України під тиском половців
- XI—XIV ст. — Другий етап формування регіональної етнічності України, пов'язаний з утворенням «земель»
- 1187 р. — Перша літописна згадка про «Україну»
- 1199 р. — Створення об'єданого Галицько-Волинського князівства на базі племінних союзів волинян, карпатських хорватів, тиверців, частково уличів
- XII ст. — Залюднення слов'янами-українцями Степу після упадку половецької сили
- Утворення етнічних земель України: Новгород-Сіверщини та Сновської землі
- XII—XIII ст. — Фіксація історичними документами етнічних земель України: Червоної Русі, Поділля, Волині, Полісся
- 1274 р. — Перша літописна згадка про Полісся
- XIII ст. — Татаро-монгольська навала
- Проникнення волохів, молдаван та румунів у Закарпаття та Буковинські Карпати
- 1387 р. — Утворення етнокрайового об'єднання «Зарубіжна Русь» на базі Львівської, Перемишльської, Сяноцької, Белзької та Холмської земель
- 1395 р. — Утвердження етнополітімі «Мала Русь»
- XIV ст. — Формування етнографічної групи українців — поліщуків
- Перша згадка половецькими словниками про козаків
- Перша згадка грамотами молдавських господарів про Буковину
- XIV—XVI ст. — Фіксація історичними документами етнічних земель України: Запоріжжя, Бессарабії, Берестейщини
- XV ст. — Перша згадка волосько-болгарськими грамотами про Бессарабію («Цара Бессарабську»)
- Перше розселення на території України (в Бессарабії) циган
- Поширення в українському житті «білої печі»
- XV—XVIII ст. — Третій етап формування регіональної етнічності України, пов'язаний з колонізацією її земель сусідніми державами
- 1559 р. — Початок освоєння українським князем Дмитром Вишневецьким (Байдою Вишневецьким) Дикого поля після розгрому ним кримських татар
- XVI ст. — Утвердження крайноніма «Середня Наддніпрянщина»
- Формування на Сіверщині етнографічної групи литвинів та етнографічної групи росіян — горюнів

- Третій поділ населення України на дві історично-культурні області: східну і західну як результат поділу церкви
- Злам XVI — XVII ст. — Колонізаційний рух українського козацтва у південно-східні райони України
- XVI—XVII ст. — Формування української нації
- 1650—1779 рр. — Утворення на лівобережних землях України Гетьманщини
- 1682 р. — Початок розселення на території України російських старообрядців
- XVII ст. — Закріплення за українським Лівобережжям офіційної назви «Малоросія»
- Формування елітарним ядром України духовного центру Європи — Слов'яно-греко-латинської академії
- XVII—XVIII ст. — Українська колонізація «свободних» земель Сходу та Південного Сходу України
- Фіксація історичними документами етнічних земель України: Донщини, Слобожанщини, Кубанщини, Новоросії, Таврії, Задунайської Січі
- XVIII ст. — Утвердження самоназв «Україна» і «українці»
- Кінець XVIII ст. — Інтенсивний землеробський переселенський рух росіян у «свободні» землі України
- Пізня хвиля міграції в українські землі білоруських пінчуків
- Початок XIX ст. — Масове розселення у південні райони України іноземних колоністів
- 1991 р., 24 серпня — Прийняття Акта проголошення незалежності України

ІСТОРИЧНО-ЕТНОГРАФІЧНА ТИПОЛОГІЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Історичні типи
 Антропологічні типи
 Етнічні типи
 Етнографічні типи
 Національні типи

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Агеева Р. А. Страны и народы: Происхождение названий. М., 1990.
- Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. К., 1991.
- Аркас М. Історія України-Руси. К., 1990.
- Артюх Л. Ф. Українська народна кулінарія: Іст.-етногр. дослідження. К., 1977.
- Аругюнов С. А. Народы и культуры. М., 1989.
- Байбурин А. К., Топорков А. Л. У истоков этикета. Л., 1990.
- Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. М., 1822.
- Баран В. Д., Козак Д. Н. Терпиловський Р. В. Походження слов'ян. К., 1991.
- Болгары: Очерк традиционной культуры. М., 1984.
- Боплан Г.-Л. Описание Украины. СПб., 1832.
- Борисенко В. К. Весільні обряди та звичаї на Україні. К., 1988.
- Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. М., 1983.
- Бромлей Ю., Подольный Р. Человечество — это народы. М., 1990.
- Береш П. Этногенез и этническая история венгерского народа. М., 1991.
- Гаврилюк Н. К. Картографирование явлений духовной культуры: (По материалам родильной обрядности украинцев). К., 1981.
- Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Тбилиси, 1984.
- Гладких М. И. Историческая интерпретация позднего палеолита: (По материалам территории Украины). Л., 1991.
- Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куницький О. С. Народна землеробська техніка українців. К., 1971.
- Греки Украины: История и современность. Симферополь, 1991.
- Грушевський М. Історія України-Руси: У 12 кн. К., 1991. Кн. 1.
- Губогло М. Н. Малые тюркоязычные народы: (К вопросу о происхождении гагаузов). М., 1967.
- Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая Степь. Л., 1989.
- Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период. Л., 1990.
- Гуревич А. Я. Походы викингов. М., 1966.
- Даниленко В. Н. Неолит Украины. Киев, 1969.
- Даниленко В. Н. Энеолит Украины. Киев, 1974.
- Данильченко О. П. Етнічні групи півдня України. К., 1993.
- Дяченко В. Д. Антропологічний склад українського народу. К., 1965.
- Етнографія Києва і Київщини: традиції і сучасність / За ред. В. Ф. Горленка. К., 1986.
- Залізник Л. Нариси стародавньої історії України. К., 1994.
- Зарубіжні українці: Довідник. К., 1991.
- Заставний Ф. Д. Українські етнічні землі. Львів, 1993.

- Зберігаючи українську самобутність / За ред. В. Б. Євтуха. К., 1992.*
Здоровега Н. І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. К., 1974.
- Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография. М., 1991.*
Кабузан В. М. Народы России в XVIII веке: Численность и этнический состав. М., 1963.
Кабузан В. М. Народы России в первой половине XIX века: Численность и этнический состав. М., 1992.
Кожоляно Г. К. Матеріальна культура населення Буковини. К., 1988.
Кожоляно Я. Буковинський традиційний одяг. Чернівці; Саскатун, 1994.
Косміна О. Ю. Українське традиційне жіноче вбрання Київщини: кінець XIX — початок XX ст. К., 1994.
Косміна Т. В. Сільське житло Поділля: кінець XIX—XX ст. К., 1980.
Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу: Іст.-етногр. нарис. К., 1966.
Крип'якевич І. П. Історія України. Львів, 1990.
Культура і побут населення України / За ред. В. І. Наулка. К., 1993.
Курочкін О. В. Новорічні свята українців. К., 1978.
Ляскоронский В. И. Гийом Левассер де Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. Киев, 1901.
Мандибура М. Д. Полонинське господарство Українських Карпат другої половини XIX — 30-х років XX ст. К., 1978.
Матейко К. І. Український народний одяг. К., 1977.
Материалы к этнической истории Крыма VII в. до н. э.—VII в. н. э. Киев, 1987.
Меметов А. Крымские татары: Ист.-лингвист. очерк. М., 1993.
Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. Вінніпег, 1981.
Народы Европейской части СССР / Под ред. С. П. Толстова. М., 1964.
Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР. К., 1965.
Наулко В. І. Развитие межэтнических связей на Украине. К., 1975.
Наулко В. И., Миронов В. В. Культура и быт украинского народа. Киев, 1977.
Николаева Т. А. Украинская народная одежда: Среднее Поднепровье. Киев, 1987.
Пилипенко М. Ф. Возникновение Белоруссии (Новая концепция). Киев, 1991.
Поділля: Іст.-етногр. дослідження / За ред. А. П. Пономарьова. К., 1994.
Полесье: матеріальна культура / Под ред. В. К. Бондарчика. Киев, 1988.
Полное собрание русских летописей. СПб., 1843.
Пономарьов А. П. Сучасна сім'я і сімейний побут робітників Донбасу. К., 1978.
Пономарев А. П. Межнациональные браки в УССР и процесс интернационализации. Киев, 1983.
Пономарев А. П. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине. Киев, 1989.
Пономарьов А. П. Українська етнографія: Курс лекцій. К., 1994.
Поппер К. Открытое общество и его враги. Т. I—II. М., 1992.
Пошивайло О. Етнографія українського гончарства. К., 1993.
Приходько М. П. Житло робітників Донбасу. К., 1964.
Происхождение и этническая история русского народа: по антропологическим данным. М., 1965.
Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма. М., 1989.
Самойлович В. П. Українське народне житло. К., 1972.
Сафонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. К., 1992.
Сафронов В. А. Индоевропейские прародины. Горький, 1989.

- Свод этнографических понятий и терминов* / Под ред. Ю. В. Бромляя, Г. Штробахы. М., 1986.
- Сегеда С. П.* Українська антропологія: Курс лекцій. К., 1995.
- Серая Шаншал.* Караимы и Чуфут-Кале в Крыму. СПб., 1896.
- Січинський В.* Чужинці про Україну. Львів, 1991.
- Слово о полку Игореве* — памятник XII века. М.; Л., 1962.
- Соколова В. К.* Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов. М., 1979.
- Стельмах Г. Ю.* Историчний розвиток сільських поселень на Україні. К., 1964.
- Стельмашук Г. Г.* Традиційні головні убори українців. К., 1993.
- Сумцов М. Ф.* Слобожани: Іст.-етногр. розвідка. Харків, 1918.
- Тайлор Э. Б.* Первобытная культура. М., 1989.
- Телегин Д. Я.* Среднепалеолитическая культура эпохи меди. Киев, 1973.
- Тишков В. А.* Межнациональные отношения в Российской Федерации. М., 1993.
- Толочко П. П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. Киев, 1980.
- Трубачев О. Н.* О племенном названии «уличи» // *Вопр. славян. языкознания.* М., 1962.
- Українська діаспора* / За ред. В. Євтуха, В. Маркуся. К.; Чикаго, 1992.
- Українська минувшина: Ілюстр. етногр. довідник* / За ред. А. П. Пономарева. К., 1993.
- Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії* / За ред. Ю. Ю. Кондуфора. К., 1990.
- Украинский народ в его прошлом и настоящем.* Пг., 1916.
- Українці: Іст.-етногр. монографія.* К., 1960.
- Українці: народні вірування, повір'я, демонологія* / За ред. А. П. Пономарева. К., 1991.
- Украинцы: Этническая история. Антропология. Язык. Расселение* / Под ред. А. П. Пономарева. М., 1994. Кн. 1.
- Фрезер Дж. Дж.* Золотая ветвь. М., 1986.
- Хабургаев Г. А.* Этнонимия «Повести временных лет». М., 1979.
- Хвойка В. В.* Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена. Киев, 1913.
- Худаш М. Л.* Про походження давньоруських етнонімів «дреговичі» й «уличі» // *Мовознавство.* 1991.
- Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т.* Археологія та стародавня історія України. К., 1992.
- Чубинский П. П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. СПб., 1872—1878.
- Шухевич В.* Гуцульщина. Львів, 1899—1908.
- Зварницький Д. І.* Запорожжє в остатках старини и преданий. Киев, 1910.
- Этнография восточных славян: очерки традиционной культуры* / Под ред. Ю. В. Бромляя, К. В. Чистова. М., 1987.
- Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.* Киев, 1985.

Навчальне видання

ПОНОМАРЬОВ Анатолій Петрович

**ЕТНІЧНІСТЬ
ТА ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ**

Курс лекцій

Художник обкладинки *Євген Муштенко*

Художній редактор *Олексій Григійр*

Технічний редактор *Ірина Лукашенко*

Коректори *Алла Бородавко,*

Людмила Іванова

Здано до складання 12.10.95. Підп. до друку 25.04.96. Формат 84×108/32.

Папір офсет. Гарн. Таймс. Офсет. друк. Ум. друк. арк. 14,28.

Ум. фарбовідб. 14,8. Обл.-вид. арк. 17,8. Вид. № 3691. Зам. № 5-233.

Видавництво «Либідь» при Київському університеті,
252001 Київ, Хрещатик, 10.

Свідоцтво про державну реєстрацію № 05591690 від 23.04.94.

АТ «Книга», 254655 Київ-53, МСП, вул. Артема, 25.

Пономарьов А. П.

П56 Етнічність та етнічна історія України: Курс лекцій.—

К.: Либідь, 1996.— 272 с.: іл.

ISBN 5-325-00615-0.

Пропонований курс лекцій з етнічної історії України визначається широким тематичним розмаїттям. Він висвітлює питання причетності українців до індоєвропейської етномовної сім'ї та до трипільської культури; проблеми походження слов'ян, русів, українців, а також питання історії і культури різноманітних етнічних, національних і етнографічних груп України.

Для студентів вищих навчальних закладів.